

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN: 2822-4949

Cilt: 1 Sayı: 1 (30 Haziran 2022) <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Volume: 1 Issue: 1

(30 Haziran 2022)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ – DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN 2822-4949

Cilt: 1, Sayı: 1 (30 Haziran 2022) - Volume:1 Issue: 1 (30 June 2022)

Periyot: Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 30 Aralık)

Period: Biannually (30 June & 30 December)

Kapsam/ Scope

İslam Tıp Tarihi Araştırmalar/Religious Studies

Yazışma Adresi | Contact Address

info@dasitad.com | <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Yayın Dili - Language of Publication

Türkçe & İngilizce - Turkish & English

Yayıncı - Publisher

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf 4.0 International License (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY NC).

**DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ | DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC
MEDICAL HISTORY RESEARCH**
ISSN 2822-4949

Sahibi | Owner

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR YARDIMCILARI | ASSISTANT EDITORS

Arş. Gör. Elif Kübra ASLANDOĞDU (Hitit Üniversitesi)

Züleyha AKAN

Meliha YEKELER

İsa YAVUZ

Eda KARAKIŞ

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Asst. Prof. Dr. Eren Bolat ENGLISH Hitit University, Turkey

Instructor Şahin BAL ARABIC Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

ALAN EDITÖRLERİ | FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR, History, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, Bilecik University, History, Turkey

Prof. Dr. Veli ATMACA, Hadith, vatmaca@mehmetakif.edu.tr, Mehmet Akif Ersoy University, Divinity Faculty, Turkey

Assoc. Prof. Esra ATMACA, History of Islam, esraatmaca@sakarya.edu.tr, Sakarya University, Divinity Faculty, Turkey

Uzm. Dr. Eren AKÇİÇEK, Medicine, Medicine, akcicekeren@gmail.com, Ege University, Faculty of Medicine, Turkey

Asst. Prof. Dr. İlyas UÇAR, History of Islam, ilyasucar@gmail.com, Amasya University, Divinity Faculty, Turkey

Asst. Prof. Dr. Nagehan BAYSAL, nagihan.baysal@ege.edu.tr, Dokuz Eylül University, Faculty of Medicine, Turkey

Asst. Prof. Dr. Osman AYDIN, Hadith, hititosmanaydin@gmail.com, Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

Res. Asst., Elif K. ASLANDOĞDU, History of Islam, ekubraaslandogdu@hitit.edu.tr Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Asst. Prof. Dr. Eren BOLAT, English, erenbolat@hitit.edu.tr., Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

Instructor Şahin BAL, Arabic, shahinbal09@gmail.com, Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

Darüşşifa İslam Tıbbı Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.
All the responsibility for the content of the papers published in Journal of Islamic Medical History Research belongs to the authors.

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Esin Kâhya, Biruni University Turkey
Prof. Dr. Nil Sarı, İstanbul University Turkey
Prof. Dr. İter Uzel, Çukurova University Turkey
Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir, Maltepe University Turkey
Prof. Dr. Ahmet Acıduman, Ankara University Turkey
Prof. Dr. Hasan Basri Çakmak, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Abdülhalik Bakır, Bilecik University Turkey
Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu, İstanbul University Turkey
Prof. Dr. Kadir Gürler, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Veli Atmaca Mehmet Akif Ersoy University Turkey
Prof. Dr. Süleyman Gezer, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Selim Türcan, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Mehmet Şeker, Uşak University Turkey
Prof. Dr. Enbiya Yıldırım, Ankara University Turkey
Prof. Dr. Sami Kılıç, Fırat University Turkey
Prof. Dr. İsmet Eşer, Ege University Turkey
Prof. Dr. Mustafa Bıyık, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Kemal Polat, Kırgızistan-Türkiye Manas University Kırgızistan
Doç. Dr. Ali Yüksek, Kırgızistan-Türkiye Manas University Kırgızistan
Prof. Dr. Alfina Sıbgatullina, The Russian Academy of Sciences Rusya
Prof. Dr. Mensur Nuredin, International Vision University Makedonya
Doç. Dr. Husein Rizai, Kalkandelen University Kuzey Makedonya
Doç. Dr. Elnura Azizova, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan
Doç. Dr. Bakit Murzaraimov, Kırgızistan-Türkiye Manas University Kırgızistan
Doç. Dr. Bahattin Keleş, Şırnak University Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Erbay, Afyon Kocatepe University Turkey

HAKEM KURULU

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (30 Haziran-30Aralık) hakemli bir dergidir

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (30 June - 30 December).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beşerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmaları yayımlar.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research, publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.

The Electronic version of Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is Open Access (CC BY NC).

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ | DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH
ISSN 2822-4949

Cilt: 1, Sayı: 1 (30 Haziran 2022) - Volume:1 Issue: 1 (30 Haziran 2022)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

EDİTÖRDEN | FROM EDITOR

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | RESEARCH ARTICLES

İbn Battûta'nın Seyahatnâmesi Işığında XIV. Yüzyılda Sağlık Ve Tıp..... 1
Health and Medicine in the XIVth Century According to Ibn Battuta's Travel Book
Esra ATMACA

Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri..... 16
Medical Education In Nizamiye Madrases And Application Hospitals
Bahattin KELEŞ

Selahaddin'in Başhekimi İbn Mitrân 27
Saladin's Chief Physician Ibn Mitran
Nadir KARAKUŞ

Researches On The Positive Sciences And The Development Process Of The History Of Medicine..... 40
Vesile ŞEMŞEK

Endülüs'te Tıp Bilimi 54
Medical Science in Andalusia
Hilmi KELEŞ

Müslüman Bilginlerin Tıbbın Kaynağı Konusundaki Görüşleri 76
Views of Muslim Scholars on the Source of Medicine
Muhammet Rasim KULAKSIZ

Din Ve Tıp (Sekülerleşme Perspektifinden Bir Yaklaşım, Talip Demir 94
Religion And Medicine (An Approach from Secularization Perspective) Talip Demir
Melek KURTBAŞ

Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi, Veli ATMACA..... 99
The Relationship Between Faith-Medicine Throughout History (Istanbul: Rağbet Yayınları, 2020)
Rıfai ERTEN

Değerli Araştırmacılar,

Dergimizin ilk sayısı olan Haziran 2022 sayısını dolu dolu ve birbirinden değerli çalışmalarla yayınlamış olmaktan dolayı büyük mutluluk duyuyoruz. Amacımız bu alanda yapılan nitelikli akademik çalışmaları, yine bu alanda nadir olan dergimizde biraraya getirmektir. Türk İslam Medeniyeti döneminde sağlık ve tıp alanına dair tüm çalışmaların birarada bulunabileceği dergimiz, bu alanın canlanması ve yeni akademik çalışmalara ışık tutması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

Derginin hayata geçirilmesi ve ilk sayısının yayınlanması süreci bizim için çok değerli. Gerek editöryal ekibin canla başla ve heyecanla çalışması, gerekse yayın kurulumuzda yer alan değerli bilim insanlarının dergiye olan inancı ve destekleri, en az derginin yayınlanması kadar mutluluk verici idi. Bu vesileyle, editorial ekibimize ve yayın kurulundaki değerli bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

Haziran 2022 sayısında 6 araştırma makalesi ve 2 kitap değerlendirmesi yer almaktadır. Aralık 2022 sayısında bu çalışmaların yenileriyle karşınızda olmaya hazırlanıyoruz.

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Editör

Dear Researchers

We are very happy to have published the first issue of our magazine, June 2022, with full and valuable studies. Our aim is to bring together qualified academic studies in this field in our journal, which is also rare in this field. Our journal, where all studies on health and medicine related to the period of Turkish-Islamic Civilization can be found together, will fill a big gap in terms of reviving this field and shedding light on new academic studies.

The process of bringing the magazine to life and publishing the first issue is very valuable to us. Both the hard work and enthusiasm of the editorial team, and the belief and support of the valuable scientists in our editorial board were at least as pleasing as the publication of the journal. I would like to take this opportunity to thank our editorial team and the valuable scientists in the editorial board.

The June 2022 issue includes 6 research articles and 2 book reviews. In the December 2022 issue, we are getting ready to be with you with the new ones of these works.

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDITOR

*Darüüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research*

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

**İBN BATTÛTA'NIN SEYAHATNÂMESİ İŞİĞINDA XIV. YÛZYILDA SAĞLIK VE
TIP**

Health and Medicine in the XIVth Century According to Ibn Battuta's Travel Book

ESRA ATMACA

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana
Bilim Dalı, Sakarya, Türkiye

Associate Professor, Sakarya University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Sakarya, Turkey

esraatmaca@sakarya.edu.tr

orcid.org/0000-0002-5093-3621

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi /Received: 28 Nisan 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 07 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Atmaca, Esra, "İbn Battûta'nın Seyahatnâmesi İşışında XIV. YÛzyılda Sağlık ve Tıp" Darüüşşifa
İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 1-15.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediğı teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Health and Medicine in the XIVth Century According to Ibn Battuta's Travel Book

Abstract

The observations of a traveler and the work he wrote in this way are among the important sources that provide detailed information about the life of that period. In this way, it is possible to obtain information about many social, cultural, political and religious areas of societies that lived centuries ago, and to obtain information about many issues that are not included in general or special history books. The travel book of Ibn Battuta, who lived in the XIVth century, in which the knowledge and experiences he gained during his travels, which lasted for nearly thirty years, are conveyed, is also very important in this respect. Considered as the greatest traveler of the Middle Ages, since he traveled a much wider area than Marco Polo and was found in very important cultural centers, Ibn Battuta, who observed their lives and was seen in societies, suffered from diseases such as plague, malaria, leprosy; from the institutions where patients can apply for treatment; people's search for a cure for their diseases with some methods and practices other than medical treatment; from which diseases and how various plants are used; He talks about what the people of the time did to be healthy and clean. According to this, Ibn Battuta mostly talks about the plague, especially the black plague, and also mentions the malaria he was caught several times. The records about the plague are especially the lands of the Mamluk State such as Egypt-Syria, the lands of the Delhi-Turkish Sultanate in India, especially in Delhi, Mutra; and it consists of what happened in Andalusia. He mentions malaria while citing his observations in Algeria, Tuster and Maldives. Among the hospitals that the traveler gave information about, the hospital that was built by the Mamluk Sultan el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun in the XIIIth century in Cairo and therefore called Bîmâristân-ı Kalavun or Bîmâristân-ı Mansûr has an important place. This hospital; It was located in a complex consisting of a mosque, a madrasa, a tomb and a bimaristan. In addition, Ibn Battuta, who mentions that there are hospitals in places such as Aleppo, China, Baghdad and Nusaybin, and the sensitivity of the Merini ruler in the construction of hospitals, also introduces some of these buildings from their architectural aspect. He refers to the use of drugs that have a laxative effect to get rid of diseases, the belief that the body will be purified from the disease, and also emphasizes that he finds himself healed in this way. Among the plants he gave information about, beyder, which he used due to stomach ailment while in Mali and used to empty his stomach; nevre leaf chewed together with tenbul and fevfel in order to strengthen the teeth and make the mouth smell pleasant; Tenbul, which is very valuable for Indians and is more preferred to be given as a gift than gold, is preferred because it gives a pleasant odor to the mouth and facilitates digestion, and is frequently consumed by concubines; Coconut, also known as nargil, used in lamps or by women to make their hair thick and shiny; mehva, which causes headaches if consumed too much; there are products such as iron powder, which is preferred in terms of increasing sexual power. Medieval people tried to get rid of diseases with prayers they prayed as a requirement of their beliefs, besides seeking healing through doctors and the drugs they recommended. It is understood that prayers were made collectively, especially in epidemics such as the black plague, which deeply affected the society, and members of different religions came together for this purpose. The subject related to this is explained in terms of the people of Damascus coming together in the mosque after fasting for three days, begging and praying to Allah for hours, while Jews and Christians participate in the prayer ceremony with their holy books and all their members. In this article, it is tried to raise awareness about the contribution of travel books to the field of history and medical history by examining the aforementioned records. On this occasion, it would be appropriate to remember that works written in different fields have a source value in order to reach historical material.

Keywords: Middle Ages, Medicine, Health, Travel Book, Ibn Battuta

İbn Battûta'nın Seyahatnâmesi Işığında XIV. Yüzyılda Sağlık ve Tıp

Öz

Bir seyyahın gözlemleri ve bu sayede yazdığı eseri, söz konusu dönemin yaşantısı hakkında detaylı bilgiler sunan önemli kaynaklar arasında yer alır. Bu sayede asırlar önce yaşamış toplumların sosyal, kültürel, siyasî, dinî birçok alanı hakkında bilgi edinmek mümkün olmakta, genel veya özel tarih kitaplarının yer vermediği pek çok hususa dair malumata ulaşılabilmektedir. XIV. yüzyılda yaşamış olan İbn Battûta'nın otuz yıla yakın süren seyahati sırasında edindiği bilgi ve tecrübelerinin aktarıldığı Seyahatnâmesi de bu yönüyle oldukça önemlidir. Marko Polo'dan çok daha geniş bir alanı dolaşmasının yanında önemli kültür merkezlerinde bulunması nedeniyle İbn Battûta, Orta Çağ'ın en büyük seyyahı olarak kabul edilir. Bazılarında uzun bazılarında kısa süre içlerinde yaşayarak hayatlarını gözlemlediği toplumların mücadele ettiği veba, sıtma, cüzzam gibi hastalıklardan; hastaların tedavi amacıyla müracaat edebileceği müesseselerden; tıbbî tedavi dışında bazı yöntem ve uygulamalarla hastalıklarına çare arayışlarından; çeşitli bitkilerin hangi hastalıkta nasıl kullanıldığından; devrin insanların sağlıklı ve temiz olmak için neler yaptıklarından bahsetmektedir. Buna göre İbn Battûta en çok veba özellikle de kara veba hastalığını anlatmakta, birkaç kez yakalandığı sıtmaya değinmektedir. Vebayla ilgili kayıtlar özellikle Mısır, Suriye gibi Memlûk Devleti toprakları, Delhi, Mutra başta olmak üzere Hindistan'daki Delhi-Türk Sultanlığı toprakları; biraz da Endülü's'te yaşananlardan oluşmaktadır. Sıtmadan ise Cezayir, Tüster, Maldiv Adaları'ndaki gözlemlerini aktarırken bahsetmektedir. Seyyah'ın bilgi verdiği hastaneler arasında Kahire'de XIII. yüzyılda Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun tarafından inşa ettirilen ve bu nedenle Bîmâristân-ı Kalavun veya Bîmâristân-ı Mansûr adıyla anılan hastanenin önemli bir yeri vardır. Bu hastane; cami, medrese, türbe ve bîmâristândan oluşan bir külliye içerisinde yer alıyordu. Bundan başka Halep, Çin, Bağdat, Nusaybin gibi yerlerde hastaneler bulunduğuna, Merînî hükümdarının hastane yapımındaki hassasiyetine yer veren İbn Battûta, bu yapılardan bazılarını mimarî yönüyle de tanıtır. Hastalıklardan kurtulmak için müshil etkisi yapan ilaçların kullanılmasına, bu sayede vücudun hastalıktan arınacağına değinmekte, bizzat kendisinin bu şekilde şifa bulduğuna vurgu yapar. Mali'deyken mide rahatsızlığı nedeniyle kullandığı, midneyi boşaltmak için kullanılan *beyder*; dişleri sağlamlaştırmak, ağzın hoş kokmasını sağlamak amacıyla tenbûl ve fevfel ile birlikte çiğnenen *nevre yaprağı*; Hintliler için oldukça kıymetli olup hediye edilmesinin altından daha makbul görüldüğü, ağza hoş koku vermesi, hazmı kolaylaştırması nedeniyle tercih edilen, cariyelerin sıkça tükettikleri *tenbûl*; kandillerde kullanılan, saçların gür ve parlak olması için kadınlar tarafından tercih edilen *nârgil/hindistan cevizi*; çok tüketildiği takdirde baş ağrısı yapan *mehvâ*; cinsel gücü artırması yönüyle tercih edilen *demir tozu* gibi ürünler hakkında bilgi verir. Orta Çağ insanı tabipler ve onların tavsiye ettiği ilaçlar yoluyla şifa aramaktan başka inançları gereği yaptıkları dualarla da hastalıklardan kurtulmaya çalışmışlardır. Özellikle toplumu derinden etkileyen kara veba gibi salgınlarda toplu olarak dualar edildiği, farklı din mensuplarının bu amaçla bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Dimaşk halkının üç gün oruç tuttuktan sonra mescitte bir araya geldiği, saatlerce Allah'a yalvarıp yakardığı, bu sırada Yahudi ve Hristiyanların da kutsal kitapları ile dua merasimine katıldıkları anlatılır. Bu makalede sözü edilen kayıtlar incelenerek seyahatnâmelerin tarih ve tıp tarihi alanına sunduğu katkı hakkında farkındalık oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Tıp, Sağlık, Seyahatnâme, İbn Battûta

Giriş

İnsan, var olduğundan beri hayatta kalmanın ve sağlıklı yaşamının yollarını aramaktadır. Onun bu meseleler hakkında duyduğu endişe, beraberinde tıbbî tecrübe edinmesini sağlamakta ve bu konudaki gayretler ise sürekli olarak devam etmektedir. Yaşamın önemli bir konusu olan sağlık ve tıpla ilgili tarihî birikim, bu konuda yazılan çeşitli türdeki eserler yoluyla

günümüze ulaşmıştır. Bunların yanı sıra söz konusu hususlar; gözlemlerini, tuttıkları kayıtlarla sonraki nesillere aktaran seyyahların yazılarında da yer almaktadır. Seyyahların eserleri sayesinde asırlar önce yaşamış toplumların genelde sosyal, kültürel, siyasî, dinî birçok alanı, bu konu özelinde ise sağlık ve tıpla ilgili uygulamaları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. XIV. yüzyılın önemli seyyahlarından biri olan İbn Battûta (ö. 770/1368-69) gözlemlediği ve kaydederek sonraki nesillere aktardığı şeylerle, gezdiği yerlerdeki Orta Çağ toplumunun sağlık ve tıp alanındaki tecrübeleri hakkında malumat sunan isimlerden biridir.

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî olan İbn Battûta, 703/1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğdu ve 770/1368 yılında Merakeş'te vefat etti. O, dönemin popüler ilimleri olan edebiyat, fıkıh gibi alanlarda adından söz ettiren biri olmasa da yazdığı seyahatnamesi sayesinde dünya tarihinin önemli seyyahlarından biri haline gelmiştir. Öyle ki İbn Battûta'nın Orta Çağ'ın en büyük seyyahı olduğu söylenir. Zira o, Marko Polo'dan bile çok daha geniş bir alanı gezmiş, üç kıtanın önemli kültür merkezlerinde bulunmuştur. Seyyah'ın yaptığı tüm yolculukların mesafesi hesap edildiğinde 73 bin mil gibi yüksek bir rakam ortaya çıkar. İbn Battûta'nın, yirmi sekiz yıl süren gezilerini kâtibi İbn Cüzeyy'e aktardığı, kâtibin bazen kısaltmak bazen de ilavelerde bulunmak suretiyle tamamladığı, ancak pek fazla müdahale etmediği anlaşılan eseri *Tuhfetü'n-Nazzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*,¹ İslâm Tarihi literatüründe *Rihle/Rihletü İbn Battûta* adıyla meşhur olmuştur.²

İbn Battûta'nın seyahatnâmesi üzerinden çeşitli coğrafyalar hakkında yapılan genel araştırmaların yanı sıra fıkıh³ ve hadis kültürü,⁴ tasavvufî hayat,⁵ yemek kültürü,⁶ siyer⁷ gibi sosyal, kültürel ve ilmî hayatla ilgili özel çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede ise Seyyah'ın gözlemlerinden yola çıkılarak XIV. yüzyılın sağlık ve tıpla ilgili tecrübeleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Makaleye konu olan seyyah, 725/1325 yılında yirmi iki yaşındayken Tanca'dan hac niyetiyle yola çıkıp Kuzey Afrika sahilleri, İskenderiye, Kahire, Saîd, tekrar Kahire, Suriye, Kudüs, Aclûn, Akkâ, Sûr, Sayda, Taberiye, Antakya, Dimaşk, Hicaz (haccını ifa etti), Kadisiye, Necef, Bağdat, Basra, Übüle, Abadan, Tüster, İsfahan, Bağdat, Sâmerrâ, Tikrit, Cezîre-i İbn Ömer, Nusaybin, Sincar, Mardin, Bağdat, Cidde'den Kızıldeniz üzerinden Yemen, Cebele, Taiz, San'a, Aden, Somali, Kenya, Tanzanya, Zafâr, Nevze, Hindistan'a niyetle Cidde limanından hareket etse de fırtına nedeniyle Kahire, Gazze, Kudüs, Remle, Akkâ, Lazkiye, Alanya, Antalya, Isparta, Eğirdir, Denizli, Tavas, Muğla, Milas, Barçın, Konya, Erzurum, Birgi, Ayasuluk, İzmir, Manisa, Bursa, İznik, Mekece, Geyve, Göynük, Bolu, Kastamonu, Sinop'tan deniz yoluyla Kırım, Deştikıpçak, İstanbul, tekrar Deştikıpçak, Saraycuk, Harezmi, Herat, İndus Vadisi, Delhi, Mangalore, Dehfetten, Kaliküt, Malabar sahilleri, Maldiv, Bengladeş, Cava, Sumatra, Malaka

¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta/Tuhfetü'n-Nazzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, 2 Cilt, Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.

² A. Said Aykut, "İbn Battûta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/361-368.

³ Aydın Taş, "Seyahatnâmelerde Fıkıh Kültürü: İbn Battûta Örneği", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, XIV/2, 423-492.

⁴ Yunus Macit, "Seyahatnâmelerde Hadîs Kültürü: İbn Battûta Örneği", *Turkish Studies= Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2012, VII/3, 2815-2836.

⁵ Abdulcebbar Kavak, "Seyyah İbn Battûta'nın Gözüyle 14. Asır İran Toplumunda Tasavvufî Hayat", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/25, 432-456.

⁶ Altan Çetin, "İbn Battûta'ya Göre XIV. Asır Türk ve İslâm Dünyasında Yemek Kültürü", XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010 Ankara, *Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, s. 1-26.

⁷ Şaban Öz, "Siyer Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler – İbn Battûta Seyahatnamesi Örneği", *ASD: Akademik Siyer Dergisi = Journal of Academic Sirah*, 2021, II/3, 2-19.

Boğazı'ndan dönerek Malezya'daki Kakula, bazılarınca efsanevî sayılan Tavâlisî, Çin, Zeytûn, Pekin, Sumatra, Cava, Malabar kıyıları, Basra Körfezi, Bağdat, Suriye, Mısır, Hicaz (hac), Mısır, İskenderiye, deniz yoluyla Tunus (750/1349), Sardinya Adası, Cezayir, son olarak da Fas'a gelip Merînî sultanı tarafından kabul edilmiş ve seyahatinin birinci kısmını bu şekilde sona erdirmiştir. Merînî Devleti hakkında biraz abartılı övgülere yer veren İbn Battûta, Fas'ta bir müddet kalmasının ardından Endülü's, Malaga, Gırnata, Merakeş, Mali ve Nijer'e seyahat etmiş daha sonra Merînî hükümdarının emriyle Fas'a dönmek zorunda kalmıştır (754/1353).⁸

Dönemin biyografi türü eserlerinde İbn Battûta'nın hayatını ele alan sınırlı sayıda müellif vardır. Bunların bir kısmı olumsuz eleştirilere yer vermektedir. Mesela İbn Hacer, onun doğuda ve batıda gittiği bölgelere genel olarak değindikten sonra onun anlattıklarının uydurma olduğunu iddia edenlerin varlığından bahseder.⁹

Bu makalede İbn Battûta'nın Seyahatnâmesinde bir vesileyle bahsettiği hastalıklar, maddî ve manevî tedavi arayışları, sağlıkla ilgili müesseseler, ayrıca tedavi amacıyla kullanılan bitkilere dair konular ele alınacaktır.

1. Hastalıklar

İbn Battûta'nın seyahati sırasında aldığı notlar arasında en çok veba, biraz da sıtma,¹⁰ humma, cüzzam¹¹ ve sedef hastalığı hakkında bilgiler yer almaktadır. Tarih boyunca birçok veba salgını tecrübe edilmiştir. Ama bunlar içerisinde üç tanesi diğerlerine oranla daha yıkıcı etkilere sahiptir.¹² Bunlardan dünyanın tamamını etkisi altına alan kara veba, etkileri nedeniyle birçok araştırmaya konu olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Kara veba, genellikle insanların koltuk altı veya kulak arkalarından başlayarak çeşitli uzuvlarına yayılan hıyarcık/bubon denilen şişliklerle kendini gösteren, ilk belirtiden yaklaşık iki gün sonra hastanın hayatını kaybetmesine yol açan bir hastalıktır.¹³ İbn Battûta'nın yaşadığı yıllar, kara vebanın en yoğun görüldüğü dönemdir. Dolayısıyla onun kayıtlarında diğer hastalıklara veya vebalara kıyasla bu salgın

⁸ Aykut, "İbn Battûta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/361-368.

⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yânî'l-Mietî's-Sâmine* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1993), 3/480-481.

¹⁰ Sıtma, plazmodyum adı verilen parazitlerin alyuvar ve karaciğer hücrelerini ele geçirmesinden kaynaklanan bulaşıcı bir hastalıktır. Parazitler, vücuda iltihaplı bir Anofel sivrisineğin ısırmasıyla geçer. Dört ayrı tipi olan sıtmanın hepsinde gripi andıran ön belirtilere veya erken belirtilere rastlanır. Bunlardan bazıları baş ağrısı, hafif ateş, bulantı ve kas ağrısıdır. Birkaç gün sonra periyodik ateşlenme nöbetleri başlar. Bu nöbetler hastayı oldukça yorgun düşürür. <https://tr.khanacademy.org/science/health-and-medicine/infectious-diseases/malaria/a/what-is-malaria>. İbn Battûta'nın da aynı şekilde halsizlik çektiği görülmektedir.

¹¹ Arapça'da "elin kesilmesi, parmakların düşmesi" anlamındaki cüzâm kelimesi, bulaşıcı lepra vak'alarında görülen ciddi bozukluklar demektir ve Türkçe'de cüzzâm diye söylenir. İslâm tıp literatüründe "aslan hastalığı", "fil hastalığı" gibi adlarla da anılır. Hastalık hakkında detaylı bilgi için bk. M. Zeki Palalı, "Cüzzam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/150-152.

¹² Üç büyük veba salgınından birincisi VI. yüzyılda ortaya çıkan ve "Büyük Justinyen Vebası" denilen salgındır. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Mâ Ravâhü'l-Vâ'ün fî Ahbâri't-Tâ'ün*, thk. Muhammed Ali el-Bâr (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 20-21. Aslında Büyük Justinyen Vebası'ndan bin yıl önce Atina'da büyük bir veba salgınının olduğu bilinmekte ve bazı kaynaklarda bu salgının detaylarına dair bilgiler yer almaktadır. Robert J. Littman, "The Plague of Athens: Epidemiology and Paleopathology", *Mount Sinai Journal of Medicine* 76 (2009), 456-467; Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Belge Yayınları, 2019), 92-93.

¹³ Esra Atmaca, *Kara Veba- Memlükler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021), 17-18.

hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır. Seyyah'ın veba hakkındaki kayıtları genellikle şehirlerdeki ölüm sayıları veya özel bazı kişi veya grupların vebadan etkilenmelerine dairdir.

İbn Battûta, Mısır'a gittiğinde buradaki müesseseler, mahalleler ve önemli mekânlar hakkında bilgi verirken Nil Nehri hakkında bir bahis açmıştır. Bu nehrin suyunun yüksekliği, bölgenin tarımında o yıl yaşanacak bereket veya kıtlığın habercisidir. Suyun yüksekliği on altı arşını bulduğunda yeterli düzeyde sulama yapılabilmekte, bir arşın daha yükseldiğinde bereket artmaktadır. Ancak on sekiz arşına çıkması halinde ekili alanlara zarar veren, devamında da vebaya sebep olan bir durum ortaya çıkar. Bu meselede Nil'in yüksekliği ile veba, kıtlıkla ve kıtlığın oluşturduğu sorunlarla ilişkilendirilmiştir.¹⁴ Zira topraktan ürün alınamayan kıtlık yıllarında insanlar yetersiz beslenmekte, fiyatların artması nedeniyle bilhassa fakir halkın başışıklığı zayıflamaktadır. Bu da salgınlara uygun bir zemin oluşturmaktadır. Neticede kıtlığın oluşturduğu ortamın vebanın yayılmasında önemli bir etken olduğu vurgulanır.

İbn Battûta, kendisi Hindistan'dayken Delhi'de hüküm süren Türk-İslâm hanedanı Tuğluklulardan Muhammed Şah'ın ordusunda görülen vebayı anlatmaktadır. Buna göre Muhammed Şah, isyan eden bazı grupları etkisiz hale getirmek için yola çıkar. Hedefi Delhi'ye altı aylık mesafedeki Ma'ber bölgesi emîri Şerîf Celâleddin Ahsen Şah'ın üzerine gitmektir. Ancak yolu yarılacaklarında verdikleri mola sırasında askerleri arasında veba baş gösterir (735/1334-35). Hastalık askerlerin büyük bir kısmının ölümüne sebep olur. Dahası ordunun büyük kumandanlarından da vebaya yakalananlar vardır. Bu kayıp nedeniyle ordu daha fazla ilerleyemez ve başkente dönmek zorunda kalır.¹⁵ Neticede bu hastalık, dolaylı olarak Ma'ber'in, Delhi Sultanlığı'nın idaresinden çıkmasına sebep olmuştur.¹⁶ Bu hadisede anlatılanların benzerini başka ordular da yaşamıştır. Hatta kara vebanın tüm dünyaya yayılmasına sebep olduğu kabul edilen meşhur olayda da Moğol askerlerinden diğer insanlara bulaştığı anlatılır. Savaşlar nedeniyle orduların içerisinde bir salgın ortaya çıktığında hastalığın hızla yayılmasına etki eden şey bir arada bulunmaları gibi görünse de özellikle birbiri ardınca hayatını kaybedenlerin vaktinde gömülememesi gibi başka nedenler de salgının etkilerini artırmaktadır.¹⁷

Seyyah'ın Hindistan'daki vebayla ilgili bir diğer gözlemi, Mutra'ya gittiği zaman gördükleri hakkındadır. Burada yaşanan salgın konusunda özellikle insanların aniden hastalandıkları ve hızlı bir şekilde hayatlarını kaybettiklerine vurgu yapar. Onun gözlemlerine göre Mutra'da salgına yakalananlar iki veya üç gün içerisinde hayatlarını kaybediyorlardı.¹⁸ Bu sürede olmazsa en geç dördüncü gün ölüm gerçekleşiyordu. Dışarı çıkan biri her defasında ya bir hasta ya da bir ölüyle karşılaşılıyordu. İbn Battûta, sağlıklı olduğunu düşünerek bir cariyeye satın alır fakat cariyeye hemen ertesi gün hayatını kaybeder. Bir gün vezirlerden birinin hanımı, yaklaşık sekiz yaşındaki oğluyla İbn Battûta'yı ziyaret ederek fakirliğinden şikâyet eder. O da ona bir miktar yardımda bulunur. Sonraki gün kadın tekrar gelerek ölmüş oğlu için kefen talebinde bulunur. Dün yanında bulunan oğlu bugün artık bir ölüdür.¹⁹ Bu salgında Sultan ailesinden de

¹⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 49.

¹⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 470.

¹⁶ S. Haluk Kortel, "Tuğluklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/333-336.

¹⁷ William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Oxford: Basil Blackwell, 1988), 149-198.

¹⁸ Bu süre diğer ülke ve şehirler hakkındaki bilgilerimizle benzerlik göstermektedir. Bk. Safedî, *A'yânü'l-'Asr*, 4/80-81.

¹⁹ Ani ölümlerle ilgili başka kaynaklarda da kayıtlar bulunmaktadır. Bu konudaki örnekler için bk. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir

çok sayıda kişi yaşamını yitirmiştir. Özellikle tek çocuğu olan oğlunun kaybı Sultan Gıyâseddin'e çok ağır gelir. Kısa süre sonra hastalığı depresir ve hayatını kaybeder.²⁰

İbn Battûta Halep'te bulunduğu sıralarda kara vebanın Gazze'yi sardığını, bir günde binden fazla kişinin hayatını kaybettiğini öğrenir. Gazze'deki durumu aldığı duyumlarla anlatan Seyyah, Humus'takini bizzat müşahade etmiştir. Şehre girdiği ilk gün üç yüz kişinin hayatını kaybettiğini görür. Dimaşk'a gittiğinde şehir halkı üç gün oruç tuttuktan sonra Cuma günü Akdâm Mescidi'ne çıkmış, nihayet Allah vebayı hafifletmiştir. Aynı gün şehirde ölenlerin sayısı iki bin dört yüz dolaylarındadır. İbn Battûta Dimaşk'tan Aclûn'a oradan Beyt-i Makdis'e giderken de hastalığın ilerlemesine şahit olur. Kudüs'te olduğu sıralarda ulemâdan İzzeddin b. Cemâa bir ziyafet tertip edip kendisini davet eder. Ziyafetin sebebi ise cenaze namazı kılınmadan bir gün geçirilmesidir. Zira Hatîb İzzeddîn vebadan kurtulur ve bir günü cenaze namazı kılınmadan geçirirse böyle bir ziyafet vereceğini adamıştır.²¹ Seyyah bu şehirde salgının en yoğun olduğu dönemde günde yirmi bir bin kişinin öldüğünü, orada önceden tanımış olduğu birçok kişinin vebadan ölmüş olabileceğini yazar.²² Bu kişilerin toplumdaki konumlarından olsa gerek onlar için sadece rahmet dilemekle kalmaz, Allah'ın onları engin rahmeti ve sevgisiyle kuşatması için dua eder.²³

İbn Battûta, vebanın başka kişiler üzerindeki tesiri ve şehirlerdeki durumunun yanı sıra ailesinden vebaya yenik düşenlerin bilgisini de vermektedir. O, Tunus'tan Fas'a doğru giderken Taza şehrinde annesinin vebadan hayatını kaybettiğini öğrenir.²⁴

Kara veba salgınında halktan kişilerin yanı sıra ileri gelenlerden de bazı isimler hayatını kaybetmiştir.²⁵ Memlûk toplumunda çok sayıda âlim ve devlet adamı, bazıları aile boyu olmak üzere vebaya yenik düşmüştür.²⁶ Bunların dışında Hristiyan krallardan Kral XI. Alfonso da vebadan hayatını kaybedenler arasında yer aldı. Endülüs, Kral Alfonso tarafından aylardır kuşatma altındadır. Sonra aniden Alfonso vebadan hayatını kaybeder. Seyyah'ın onun ölümüne duyduğu sevinç, hadiseyi aktarırken kullandığı ifadelerde açığa çıkmaktadır. Üstelik onun vebadan en çok korkan kişi olmasına rağmen bu hastalıktan ölmesini de özellikle vurgular.²⁷

Veba en yaygın hastalık olmakla beraber insanların hayat kalitelerini düşüren, hem bedenen hem de ruhen çöküntüye sebep olan cüzzam ve sedef hastalığı da bu yüzyıllarda çokça

Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/81; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 10/156-157.

²⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 590. Burada sözü edilen sultan, Gıyâseddin II. Muhammed Şah'dır. Onun ölümü 752/1351 yılına rastlamaktadır. Dolayısıyla kara vebanın yoğun olarak etkili olduğu yılların sonunda hayatını kaybetmiştir. Kortel, "Tuğluklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/333-336.

²¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 637.

²² Her ne kadar bu ifade vebadan ölümlerine işaret ediyor olsa da İbn Battûta'nın daha önceki Kudüs ziyaretinin en az on yıl önce gerçekleştiği tespit edildiğinden bu kayıpların tamamının vebadan olduğunu söylemek doğru olmayabilir. Detaylı bilgi için bk. Atmaca, *Kara Veba*, 87.

²³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 638.

²⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 642.

²⁵ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri", *Tarih Okulu Dergisi*, 2011, X, 123-150.

²⁶ Ebü's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd., 1998), 5/80-81; *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1934), 8/174; Atmaca, *Kara Veba*, 106.

²⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 651.

görülmekteydi. Deride deformasyon şeklinde kendini gösteren bu hastalıklardan kurtulmak için Hintli keşişlerin yanına sığınan insanlar bulunmaktaydı.²⁸

İbn Battûta seyahatine henüz başlamıştır ki Cezayir'in liman şehirlerinden biri olan Bicâye'ye geldiğinde sıtma hastalığına yakalanır. Yakın bir arkadaşı ona hastalığını atlatacağı kadar seyahatini ertelemesini tavsiye etse de o, ecelinin onu Hicaz yolundayken bulmasını tercih edeceğini söyleyerek yola devam etmeye karar verir. Gerçekten de hastalık onu bitap düşürür. Yolculuk sırasında halsizliği nedeniyle atından düşmemek için kendisini bineğinin eğerine bağlar. Dahası hayvandan inerse tekrar binemeyeceğini düşünerek Tunus'a ulaşana kadar atından inmekten kaçınır. Daha önce anlatılan sıtmanın semptomlarını İbn Battûta'nın da şiddetli bir şekilde yaşadığı anlaşılmaktadır ancak hastalığından tam olarak nasıl iyileştiği hakkında bilgi vermez.²⁹

Tüster³⁰ şehrine vardığında İbn Battûta'yı yeniden sıtma tutar. O, buradaki hastalığını şehirle ilişkilendirmektedir. Ona göre suyu, meyvesi bol olan Dimaşk ve benzeri şehirlere misafir olan kişiler eğer hararetin yoğun olduğu bir vakitse mutlaka sıtmaya yakalanır. Tıpkı arkadaşlarına olduğu gibi bu hastalıktan hayatını kaybedenler de olmuştur.³¹

Sıtma hastalığının bu dönemde çok geniş bir coğrafyada sık sık yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira Seyyah, Ma'ber'den Maldiv adalarına doğru yola çıkacağı sırada yeniden sıtmaya yakalanır. Müshil etkisi yapan bazı ürünler tüketir ve bu sayede şifa bulur.³²

İbn Battûta, muhtemelen yediği bir yemekten etkilenecek günler süren bir mide hastalığı çektiğini anlatır. Mali'de olduğu sıralarda *kafi* denen bir otlı yapılan yemeği yedikten sonra içerisinde bulunduğu altı kişilik grubun tamamı hasta olmuştur. Hatta içlerinden biri hayatını kaybeder. Bu hastalık Seyyah'ı oldukça güçsüz düşürmüş olacak ki sabah namazını kıldığı sırada aniden bayılır. Bunun üzerine bir Mısırlıdan mide sökücü ilaç isteyip şifa bulmaya çalışır. İki ay kadar bu hastalıkla mücadele etmek zorunda kalsa da neticede iyileşir. İbn Battûta bu hastalıktan kurtuluşunu ölümden dönmek olarak nitelendirmiştir.³³

XIV. yüzyılda bazı yörelerde görülen hastalıklardan biri de fil ayağı (kademü'l-fil) hastalığıdır. Yemen'in Hind kıyısındaki son şehri olan Zafâr'da yaşayan kadın ve erkeklerin sık sık maruz kaldığı bu hastalıktan dolayı hastanın iki ayağı birden şişmektedir.³⁴ Erkeklerde fıtık hastalığı yoğun olarak görülür. Ciltte ortaya çıkan çıban da hayatı olumsuz etkilemektedir. Özellikle insanın hareketlerini kısıtlayan bölgelerde daha rahatsız edici olur. İbn Battûta'nın kalçasında çıban çıkmış ve bu nedenle davet edildiği bir meclisten oturamaması nedeniyle ayrılmıştır.³⁵

²⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 528.

²⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 22-23.

³⁰ Arapça'da "Tüster" olarak ifade edilen Şüşter şehri, İran'ın güneybatısında tarihî bir şehir olup Hûzistan eyaletine bağlıydı. Rıza, Kurtuluş, "Şüşter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/276-277.

³¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 192.

³² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 592.

³³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 667.

³⁴ Günümüzde fil hastalığı olarak anılan lenfödem, kol ve bacakların şişmesi ile kendini belli eder ve bağışıklık sisteminin bir parçası olan lenf bezlerinde oluşan tıkanmalar nedeniyle ortaya çıkar. Bu tıkanmalar, kol ve bacaklarda sıvı birikmesine ve şişlikler oluşmasına neden olur. <https://www.medicalpark.com.tr/fil-hastaligi/hg-2122>

³⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 495.

Ateşli bir hastalık olarak bilinen humma ise bazen stresli, üzüntülü hallerde girilen vaziyeti ifade etmek üzere kullanılmaktadır. İbn Battûta alacak verecek meselesi yüzünden sıkıntıya düştüğü bir zamanda kendisini çok rahatsız eden ve üzen bu hususu anlatırken hummaya yakalandığını söylemiştir.³⁶

2. Hastaneler

XIV. yüzyılın ortalarında, dönemin önemli merkezlerinden biri olan Mısır'da Memlûk Devleti hüküm sürmekteydi. Burada devlet adamlarının itina gösterdiği hususların başında ilmi kültürel müesseseler inşa etmek ve bu faaliyetleri desteklemek gelmekteydi. Mısır'da bu amaçla kurulan yüksek kapasiteli medreselerle beraber hastaneler hem tedavi hem de eğitim amacıyla işlev gören önemli müesseseler arasında yerlerini almıştı. Bu hastanelerden biri İbn Battûta'nın tarifleriyle Melikü'l-Mansur Seyfeddin Kalavun'un türbesinin yakınındaki iki konak arasında bulunuyordu. Sınırsız hizmet sunan hastanede sayılamayacak kadar çok ilaç yer alıyordu. Buranın günlük bir dinar geliri olduğu anlatılmaktadır.³⁷ Söz konusu hastane Bîmâristân-ı Kalavun veya Bîmâristân-ı Mansûr diye anılan ve Sultan Kalavun tarafından yaptırılan bir müesseseydi. Büyük kısmı bîmâristândan oluşsa da büyük bir külliye şeklindeydi. Külliye içerisinde cami, medrese, türbe ve bahsi geçen bîmâristân bulunmaktaydı.³⁸ Hastanenin hem yönetimi hem de bakımıyla ulemâ ilgilenmekteydi. Bu yapıdan geriye minare, giriş avlusu ve birkaç duvar kalmıştır.³⁹

İbn Battûta, Nureddin Mahmûd Zengî'nin Dimaşk'ta yaptırmış olduğu ve onun adıyla anılan büyük hastanenin nasıl kurulduğunu anlatırken menkıbevî bir olaydan bahseder. Buna göre hastane bir iksir sayesinde bakırı altına çeviren Ebû Yakub'un altına çevirdiği eşyalar sayesinde yapılmıştır. Seyyah burayı yeryüzünde yapılmış en güzel hastane olarak tavsif eder.⁴⁰ Ayrıca Halep'te⁴¹ ve Çin topraklarındaki Kanton'da (Sînussîn) bir tapınak bünyesinde yer alan hastanelerin varlığından,⁴² Merînî hükümdarının ülkenin tüm şehirlerinde hastaneler yaptırıp hastaların giderleri için vakıflar kurmasından, taleplere cevap verebilmek ve hastaların şifa bulmasını sağlamak amacıyla doktorlar tayin ettiğinden söz etmektedir.⁴³

³⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 511.

³⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 46.

³⁸ Doris Behrens-Abouseif, "Kalavun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/228-229. Kalavun Hastanesi, vakıf gelirleriyle orantılı olarak geniş imkânlarla sahip olan, meşhur hekimlerin görev yaptığı dönemin mühim hastanelerinden biriydi. Burada hem hastalar tedavi ediliyor hem de tıp eğitimi veriliyordu. Dönemin ünlü hekimlerinden biri olan İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288) kitaplarını bu hastaneye bağışlamıştır. Detaylı bilgi için bk. M. Fatih Yalçın, "Memlûkler Döneminde Kalavun Hastanesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Autumn I 2018, 70/325-337.

³⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çevirenin Notu), 692.

⁴⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 72. Dimaşk'taki bu hastanede hastaların isim, reçete ve diyetlerinin sicil defterlerine kaydedildiği, akıl hastaları için de özel bir tedavi uygulandığı anlatılır. Bk. Emin Kırkıl, *Selçuklu Döneminde Halep* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1999).

⁴¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 79. Halep'teki bu hastanede su ile tedavi yöntemleri kullanılırdı. Hastanenin inşası için, Nureddin Mahmud Zengî'nin doktorlara verdiği talimatla Halep'in havası en güzel olan yeri tespit edilmişti. Bk. Kâmil el-Bâlî el-Gazzî, *Nehrü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*. nşr. Mahmûd Fâhûrî-Şevki Şa's. 2. Baskı. 3 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem 1991-1992; Muhammed Mutî' el-Hâfız, "el-Bîmâristânî'n-Nûrî bi-Haleb ve Vakfiyetuhû", *Awraq*. 3/6. Madrid 2002.

⁴² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 618.

⁴³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 648.

Önceleri yapılmış olan bir diğer hastane de Bağdat'ın batı yakasındaydı. Bâbü'l-Basra Mahallesinde, Dicle'ye bakan cadde üzerinde devasa yapıda bir mâristan⁴⁴ bulunmaktaydı. Ancak bu mâristanın büyük bir kısmı harap olmuş, ondan geriye sadece köhne izler kalmıştı.⁴⁵

Bugün Mardin'in ilçesi olan Nusaybin'de de iki hastane bulunduğunu İbn Battûta aktarmaktadır.⁴⁶

3. Doktorlar

İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde doktorlar hakkında kısıtlı bilgi mevcuttur. Hindistan bölgesindeki Nandurbar adlı küçük bir şehirde yaşayan insanların çoğu oldukça mahir olup bunlar arasında bir meslek grubu olarak doktorlar da bulunmaktaydı. Bu kişiler Marhata kabilesinden olup ileri gelenlerine Brahmanlar ya da Kşatriyalar denilmekteydi.⁴⁷ Çin'deki Kanton'da yer alan bir tapınakta da hastane vardı ve doktorlar burada bulunuyordu.⁴⁸ Bunlarla beraber Kalavun Hastanesi başta olmak üzere daha önce zikredilen büyük hastanelerde çok sayıda doktorun bulunduğu ve hastaların tedavi edilmesinin yanı sıra bu müesseselerin doktor yetiştirmesi yönüyle de tıp ilmine katkı sağladığı bilinmektedir.

4. İlaçlar ve Tedavi Yöntemleri

4.1. Bitkiler

İbn Battûta, otuz yıla yakın süreyle yapmış olduğu seyahatinde farklı kültürlerin farklı amaçlarla kullandıkları bitkiler hakkında bilgi edinmiş, çoğu zaman bu bitkiler hakkında detaylı bilgi vermeyi ihmal etmemiştir. Bunlar arasında şu bitkiler yer almaktadır:

Beyder: İbn Battûta Mali'de bulunduğu sıralarda yaşamış olduğu bir mide hastalığı nedeniyle beyder denilen bitki kökünden yapılan bir ilaç kullanmıştır. Bu bitki köküne anason ve şeker ekleniyor, sonra suya karıştırılarak içiliyordu. İlacın safra dahil olmak üzere midneyi boşaltmada çok etkili olduğu anlatılmaktadır. Zira Seyyah bu etkilerinden bahsetmiş ve uzun süreli bir hastalık süreci geçirmesine rağmen nihayetinde hastalığından kurtulduğunu söylemiştir.⁴⁹

Nevre yaprağı: Nevre yaprağı, Hindistan'da kutlamalarda herkesin çokça içtiği gül şerbetinden sonra tenbûl ve fevfel ile birlikte on beşer adet alınır ve çiğnenirdi. Bunların, çiğnendiği takdirde dişleri sağlamlaştırma, ağza hoş bir koku verme, safra ve balgamı giderme, hazmı kolaylaştırma gibi özellikleri bulunmaktaydı.⁵⁰

Tenbûl: Bu bitki, üzüm ve biber gibi yanındaki çubuğa dolanarak yetişir. Ancak tenbûlun meyvesi olmaz, sadece yaprağı için yetiştirilir. Sarı olanı daha makbuldür. Hintliler için oldukça kıymetli bir bitkidir. Öyle ki bir yolcu misafir olduğu ev sahibine tenbûl hediye ettiği takdirde dünyayı hediye etmiş gibi sevinir, hatta tenbûl hediye edilmesi altın ve gümüşün hediye

⁴⁴ Hastane anlamına gelen kelimelerden biridir.

⁴⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 220.

⁴⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 230.

⁴⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 532.

⁴⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 618.

⁴⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 667.

⁵⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 156.

edilmesinden daha makbul görülürmüş. Genellikle tenbûl tek başına değil başka bitkilerle birlikte kullanılır. Önce minik parçalara ayrılmış fevfel ağza alınır, sonra tenbûl yaprağının üzerine bir miktar kireç konularak ağza atılır ve fevfel ile birlikte çiğnenir. Bu karışım; ağza ferahlık veren, kötü kokuları gideren, hazmı kolaylaştıran ve aç karnına su içmenin zararlarına engel olan bir karışımdır. Bunların yanında cinsel gücü artırdığı da eklenmelidir. İnsanların yatarken başuçlarında bu karışımı hazır bulundurdıkları, bilhassa hükümdar ve kumandanların cariyelerinin tenbûlden başka bir şey yemedikleri anlatılmaktadır.⁵¹

Nârgîl: Bu, Hindistan'a özgü bir cevizdir, bugün bilinen adıyla Hindistan cevizidir. Sadece yemek suretiyle değil farklı yönlerinden de istifade edilen bu bitkinin etrafında bulunan liflerden gemi tahtalarını birbirine bağlamada kullanılan ipler yapılır. Hindistan cevizi; bedene güç verici, yüzdeki canlılığı ve cinsel arzuları artırıcı özelliğe sahiptir. Ceviz henüz yeşilken başından açılan delikten serin bir sıvı çıkar. Bu sıvı hem çok lezzetli hem de afrodizyak bir etkiye sahiptir. Hindistan cevizinin yağı, kandillerde kullanılabildiği gibi saçların gür ve parlak olması amacıyla bilhassa kadınlar tarafından sıkça tercih edilir.⁵² Hintlilerin yemekten sonra güzel kokulu ve hazmı kolaylaştıran Hindistan cevizi balı tükettikleri anlatılmaktadır.⁵³

Mehvâ: Tedavi edici bir yönü bilinmese de çok tüketildiği zaman baş ağrısı yaptığı anlatılan mehvânın tadı üzüme benzer. Güneşte kurutulduğunda ise incir tadı verir.⁵⁴

Demir tozu: Bazen insanlar cinsel güçlerini artırmak için ilaçlara müracaat ederlerdi. Hindistan'daki cûkilerden (yogi) birinin bu amaçla içerisinde demir tozu bulunan haplar yaptığı, hatta hapların dozunu biraz fazla kaçırmanın hastalanıp halsiz düştüğü anlatılmaktadır.⁵⁵

Bazı hastalıklardan kurtulmak için halkın müshil etkisi yapan ilaç veya yiyeceklerle yöneldiği, ishal sayesinde vücutlarını hastalıktan kurtarmaya çalıştığı görülmektedir. İbn Battûta, Ma'ber'de sıtma olduğunda –ki bu hastalığı öldürücü sıtma olarak tanımlar- Allah'ın kendisine verdiği sezgiyle Hint hurmasını suda ıslattıktan sonra içtiğini, üç gün boyunca bu sayede ishal olduğunu ve neticede sıtmadan kurtulduğunu anlatmaktadır.⁵⁶

4.2. Diğer Tedavi Yöntemleri

Dünyanın bazı yerlerinde insanlar bilhassa çaresiz kaldığında tıbbî tedavinin dışında başka şekillerde hastalıklarından kurtulmaya çalışmışlardır. XIV. yüzyılda bununla ilgili örneklerden biri Hindistan'daki tapınaklardan birindeki cûkî denilen Hintlilerle alakalıdır. Söylentilere göre cüzzam ve sedef gibi deri hastalıklarına yakalananlar saç sakalı birbirine karışmış, yaptıkları ağır perhizden benizleri sararmış olan bu cûkîlerin yanında bir müddet kaldıklarında sağlıklarına kavuşuyorlarmış.⁵⁷

Allah'ın varlığına ve onun kullar üzerindeki etkisine inanan toplumlar sıkıntılı hallerden kurtulmak için O'na dua etmeyi ihmal etmezler. Tarihte etki düzeyi ve alanı bakımından özel bir

⁵¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 254-255.

⁵² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 255-256.

⁵³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 566.

⁵⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 391.

⁵⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 528, 590.

⁵⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 592.

⁵⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 528.

yere sahip olan kara vebanın Dimaşk halkını etkilediği vakitlerde halkın salgından korunması için tüm şehir halkına bir duyuru yapılmış ve herkesin üç gün oruç tuttuktan sonra bir araya gelerek Allah'a dua etmesi emredilmişti (749/1348). Bu dua merasiminde her dinden ve toplumun her kesiminden bireyler bulunuyordu. Öyle ki; Yahudiler ellerinde Tevratları, Hristiyanlar İncilleriyle yanlarında çocukları da bulunarak Müslümanların arasında yer almışlardı.⁵⁸ Dualar ve yakarışlar nedeniyle vebanın hafiflediği vurgulansa da tespitlerimiz bunun geçici bir durum olduğu yönündedir. Nitekim sonraki günlerde günlük ölüm sayılarının çok ciddi rakamlara ulaştığı olmuştur.⁵⁹

5. Hıfzıssıhha

Sıcak havalar vücudun ısınıp yükselterek bazı rahatsızlıklara sebep olabilmektedir. Bu nedenle XIV. yüzyılda insanların sıcaktan korunmak için bazı önlemler aldıkları görülür. Hindistan, sıcakların yoğun olarak görüldüğü yerlerden biridir. İnsanlar bunaldığı için neredeyse çıplak oturuyor, bazıları bellerine ve sırtlarına ıslak peştamallar sararak serinlemeye çalışıyorlardı. Peştamal kurudukça tekrar ıslatarak serinlik kısmen de olsa muhafaza ediliyordu.⁶⁰

Hintliler, siyrâc dedikleri susam yağını kellerini kille yıkamadan önce kullanırlar, bu sayede bedenleri temiz ve yumuşak olurdu. Sakallarının uzunluğu da onların bu maddelerle bakım yapmasına bağlanır.⁶¹

Hintlilerin hayatî tehlike oluşturan uçan sülüklere karşı limon kullandıkları görülür. Onlar, zûlû adını verdikleri uçan sülükler vücutlarına yapıştığında limon ile sülüğü vücutlarından uzaklaştırırlardı. Bu, oldukça mühim bir işlemdir. Öyle ki sülükleri önemsemeyip vücutundan kan emmelerine mani olmayan bir insanın kan kaybından hayatını kaybettiği anlatılır.⁶²

Bazen insanlar teninin renginden yola çıkarak birinin hasta veya sağlıklı olduğu hakkında fikir sahibi olabilirler. Basra halkıyla ilgili buna dair bir not düşülmüştür. İbn Battûta, Basra'nın havasının kötü olmasından dolayı insanların renginin sapsarı olduğunu söyler. Hatta bir şair, vezirin önünde bununla ilgili bir şiir söyler:

“Allah aşkına bir göz atın sofradaki limona!

Seyredildikçe ders alınacak bir hâl ilham ediyor

Aşk derdiyle yanana ne giydirmişse Hüdâ

Basra halkına da aynı renkten giydiriyor!”⁶³

⁵⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 108-109.

⁵⁹ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn b. Şihabüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1992), 14/244.

⁶⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 382.

⁶¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 363-364.

⁶² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 582.

⁶³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 187.

Sonuç

Tıp denilince akla önce hastalık, sonra o hastalıktan kurtulma yolları ve dolayısıyla bu amaçla kullanılan yöntemler gelir. İbn Battûta Seyahatnâmesinde birçok hastalık hakkındaki gözlemlerine yer vermiştir. Onun XIV. yüzyılda görülen hastalıklar hakkında verdiği bilgilerden vebayla ilgili olanlar Mısır, Suriye gibi Memlûk Devleti toprakları; Delhi, Mutra başta olmak üzere Hindistan'daki Delhi-Türk Sultanlığı toprakları; biraz da Endülüs'te yaşananlardan oluşmaktadır.⁶⁴ Sıtmadan da Cezayir, Tüster, Maldiv Adaları'nda bulunduğu sıralarda yaşadıkları olayları anlatırken bahseder.⁶⁵ Seyyah'ın birkaç defa sıtmaya yakalanarak sonra da şifa bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla onun bu konudaki kayıtları sadece gözlemlerine değil bizzat yaşadığı tecrübelerle dayanmaktadır.

İbn Battûta'nın tıp ve sağlık konusuyla ilgili olarak tanıttığı hastaneler arasında Kalavun Hastanesi'nin önemli bir yeri vardır. Nitekim o, diğer birçok hastanenin sadece varlığından bahsederken bu müesseseyi biraz daha detaylı anlatmaktadır. Verdiği bilgilerden dönemin hastanelerinde oldukça sistemli bir hizmetin sunulduğu anlaşılmaktadır.

Gezip gördüğü yerlerdeki bitkilerin kullanım amaçları hakkında pek çok detaya yer veren Seyyah, müshil etkisi yapan ilaçların çeşitli hastalıklardan kurtulmak için kullanıldığını, kendisinin de bu amaçla söz konusu ilaçlardan kullanarak şifa bulduğunu anlatmaktadır.

Tarihte yaşamış şahısların, herhangi bir kaygı veya zorunluluk olmadan gözlemlerini aktardığı seyahatnâmeleri, dönemin toplumlarının hayatları hakkında çok ilginç detaylara yer vermeleri hasebiyle kaynaklık değeri yüksek eserler arasında yer alır. Seyahatnâmesi ile dünya çapında tanınan bir isim haline gelen İbn Battûta, sadece tıp ve sağlık konusunda değil yaşamın birçok alanıyla ilgili meseleler hakkındaki kayıtlarıyla araştırmacılara kıymetli malumat sunmaktadır. Hâsıl-ı kelâm hem söz konusu eser hem de aynı türdeki diğer eserlerin bu yönüyle incelenmesinin tarihî malzemeye ulaşma açısından fayda sağlayacağına kanaat getirilmiştir.

⁶⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 49, 570, 590, 637-638, 651.

⁶⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 22-23, 192, 592.

Kaynakça

- Atmaca, Esra. *Kara Veba- Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Aykut, A. Said. "İbn Battûta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/361-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Behrens-Abouseif, Doris. "Kalavun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çetin, Altan. "İbn Battûta'ya Göre XIV. Asır Türk ve İslâm Dünyasında Yemek Kültürü", XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010 Ankara, *Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, s. 1-26.
- Gazzî, Kâmil el-Bâlî el-Halebî. *Nehrü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*. nşr. Mahmûd Fâhûrî-Şevki Şa's. 2. Baskı. 3 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem 1991-1992.
- Genç, Özlem. "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri". *Tarih Okulu* 10 (2011), 123-150.
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- İbn Battûta. *Rihletü İbn Battûta/Tuhfetü'n-Nazzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*. 2 Cilt. Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mietî's-Sâmine*. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1993.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn b. Şihâbüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 14 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1992.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Kavak, Abdulcebbar. "Seyyah İbn Battûta'nın Gözüyle 14. Asır İran Toplumunda Tasavvufî Hayat", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/25, 432-456.
- Kırkıl, Emin. *Selçuklu Döneminde Halep*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1999.
- Kortel, S. Haluk. "Tuğluklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/333-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kurtuluş, Rıza. "Şüşter". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Littman, Robert J. "The Plague of Athens: Epidemiology and Paleopathology", *Mount Sinai Journal of Medicine* 76 (2009), 456-467.
- Macit, Yunus. Seyahatnâmelerde Hadîs Kültürü: İbn Battûta Örneği". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2012, VII/3, 2815-2836.
- Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- McNeill, William H., *Plagues and Peoples*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Muti' el-Hâfız, Muhammed. "el-Bimâristânî'n-Nûrî bi-Haleb ve Vakfiyetuhû". *Avraq*. 3/6. Madrid 2002.
- Öz, Şaban. "Siyer Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler – İbn Battûta Seyahatnamesi Örneği". *ASD: Akademik Siyer Dergisi = Journal of Academic Sirah*, 2021, II/3, s. 2-19.
- Palalı, M. Zeki. "Cüzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdillâh. *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. 5 Cilt, 1998.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. 29 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1934.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Mâ Ravâhü'l-Vâ'ân fî Ahbâri't-Tâ'ân*, thk. Muhammed Ali el-Bâr (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 20-21.
- Taş, Aydın. "Seyahatnâmelerde Fıkıh Kültürü: İbn Battûta Örneği". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, XIV/2, 423-492.

Thukydides, *Peloponnessos Savaşları*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Belge Yayınları, 2019.

Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*. çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Yalçın, M. Fatih. "Memlükler Döneminde Kalavun Hastanesi". *The Journal of Academic Social Science Studies, Autumn I 2018*, 70/325-337.

<https://tr.khanacademy.org/science/health-and-medicine/infectious-diseases/malaria/a/what-is-malaria>

<https://www.medicalpark.com.tr/fil-hastaligi/hg-2122>

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic Medical History Research

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

NİZAMİYE MEDRESELERİNDE TIP EĞİTİMİ VE UYGULAMA HASTANELERİ

Medical Education In Nizamiye Madrases And Application Hospitals

BAHATTİN KELEŞ

Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Şırnak, Türkiye

Associate Professor, Şırnak University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts, Department of Islamic History, Şırnak, Turkey

bahattinkeles@sirnak.edu.tr

orcid.org/ 0000-0003-4445-3303

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 08 Mayıs 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Keleş, Bahattin, “Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri” Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 16-26.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Medical Education In Nizamiye Madrasas And Application Hospitals

Abstract

The aim of this study; The purpose of the establishment of the Nizamiye madrasahs, which was established under the leadership of Nizamulmülk, the vizier of the Great Seljuk State and was seen as one of the most important educational institutions in the Islamic world in the Middle Ages, and how the medical education in these educational institutions was given and how the practice hospitals affiliated to these medical faculties served. After the Turks accepted Islam, they entered the Islamic world as a new blood and caused a new era to begin. These new Turkish-Islamic states, such as the Karakhanids, Ghaznavids and Great Seljuks, who came to the stage of history after the adoption of Islam, contributed greatly to the cultural and scientific life by introducing new institutions that were not seen in Turkish history before. During the Karakhanid period, Islam spread rapidly among the Turks in Central Asia and the first madrasahs began to appear in this period. In the period of the Ghaznavids, in addition to these madrasahs built during the Karakhanids, some new madrasahs continued to be built. With the emergence of the Great Seljuk State on the stage of history, the Turks began to have a say in important areas of the Islamic world such as political, social, cultural and educational. The biggest indicator of this new vision and mission of the Great Seljuks in the Islamic world was the establishment of Nizamiye Madrasahs. Nizamiye Madrasahs brought a new perspective to the educational institutions of the Islamic world and deeply affected the education system, both in terms of religious sciences and positive sciences, thanks to the new system it implemented. Medical education also has an important place in this education system.

Keywords: Nizamiye Madrasa, Medical Education, Seljuks, Practice Hospitals, Courses Given in Nizamiye Madrasa.

Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri

Öz

Bu çalışmamızın amacı; Büyük Selçuklu devletinin veziri Nizamulmülk'ün önderliğinde kurulan ve Orta Çağda İslam dünyasında en önemli eğitim kurumlarından biri olarak görülen Nizamiye medreselerinin kuruluş amaçlarını ve bu eğitim kurumları içerisinde yer alan tıp eğitiminin nasıl verildiğini ve bu tıp fakültelerine bağlı olarak görev yapan uygulama hastanelerinin nasıl hizmet verdiğini incelemektir. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam dünyasına yeni bir taze kan olarak girmişler ve yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuşlardır. İslamiyet'in kabulünden sonra tarih sahnesine çıkan Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular gibi bu yeni Türk-İslam devletleri daha önce Türk tarihinde görülmemiş yeni kurumlar ortaya koyarak kültür ve bilim hayatına büyük katkı sağlamışlardır. Karahanlılar döneminde İslamiyet Orta Asya'da Türkler arasında hızla yayılmış ve ilk medreseler bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Gazneliler döneminde ise Karahanlılar döneminde inşa edilen bu medreselere ilaveten yeni birtakım medreseler inşa edilmeye devam etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte artık Türkler İslam dünyasının siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim gibi önemli alanlarında söz sahibi olmaya başlamışlardır. Büyük Selçukluların İslam dünyasındaki bu yeni vizyonu ve misyonunun en büyük göstergesi ise Nizamiye Medreselerinin kurulması olmuştur. Nizamiye Medreseleri İslam dünyasının eğitim kurumlarına yeni bir bakış açısı getirmiş ve uyguladığı yeni sistem sayesinde gerek dini bilimler gerekse pozitif bilimler açısından olsun eğitim sistemini derinden etkilemiştir. Tıp eğitimi de bu eğitim sisteminin içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar kelimeler: Nizamiye Medresesi, Tıp Eğitimi, Selçuklular, Uygulama Hastaneleri, Nizamiye Medresesinde Verilen Dersler.

Giriş

Medreseler, İslam dünyasında önemli bir eğitim-öğretim kurumu olarak ortaya çıkmış ve ehl-i sünnet itikadını İslam dünyasında yaymak amacıyla önemli bir misyon üstlenmiş kurumlardır. Sultan Alp Arslan (1064-1072) ve ünlü vezir Nizamülülk zamanında Nizamiye adıyla Nizamiye Medreseleri inşa edilmiştir. Bu medreseler verdikleri eğitim, mimari yapısı ve uyguladığı vakıf sistemiyle kendi

dönemlerinin en iyi eğitim kurumları olmuşlardır. Bu medreselerde dersler hem teorik hem de uygulamalı olarak verilmekteydi. Selçuklular döneminde açılan Nizamiye Medreselerinde verilen derslere sadece öğrenciler değil bilgi ve görgüsünü artırmak isteyen vezirler, emirler, din bilginleri gibi önemli şahsiyetler de bu eğitime katılarak dönemin ünlü müderrislerinden dersler alıyorlardı.¹

Nizamiye Medreselerinde müderrislik yapmak o kadar kolay bir iş değildi. Bu medreselerde çalışabilmek için yüksek seviyede bir ilmi birikime, iyi bir şöhrete ve bulunduğu ülkede saygın bir konuma sahip olması gerekmektedir. Vezir Nizamülmülk kendi döneminde bu medresede görev yapacak olan müderrislerin atanması için tayin emri hazırlayarak halifeye takdim eder ve bu emir halife tarafından onaylandıktan sonra müderrise deniz mavisii renginde bir tarha ve siyah renkte bir uhba adı verilen özel bir kıyafetle dersleri vermesine izin verilirdi. Medresede görevlendirilen müderris ilk dersini, alimlerin, hocaların ve şairlerin huzurunda yapılan bir tören sırasında bu dersini verirdi. Bu yapılan törenlerde bazen halifenin ve üst düzey yöneticilerin de katıldığı olurdu. Nizamiye Medreselerine ataması yapılan müderrisler, devlet erkanının, bu medresedeki hocaların ve öğrencilerin de katıldığı bir ziyafet vermek zorundaydılar. Bu medreselerde görev yapan hocaların görevine ya vezir Nizamülmülk ya onun oğulları ya da bu medresenin Bağdat'taki temsilcisi görevine son verebilirdi.²

Selçuklular zamanında açılan bu medreselerin maddi yönden sıkıntı çekmemesi ve eğitim-öğretim faaliyetlerini en iyi bir şekilde yürütebilmesi için zengin gelirli büyük vakıflar tahsis ediliyordu. Böylece bu medreseler mali yönden büyük bir muhtariyete sahip oldukları için burada çalışan müderrislerin ve diğer personelin maaşları ile öğrencilerin bursları bu vakıflar tarafından karşılanıyordu ve hiçbir geçim sıkıntısı çekilmiyordu. Böylece burada çalışan müderrisler kendilerini ilme veriyor ve bilimsel faaliyetlere büyük katkı sağlıyorlardı.³

Nizamiye medreseleri Orta Çağ'da İslam dünyasında ilk yüksek öğretim kurumları olarak kabul edilir ve eğitime uyguladığı sistemle, yetiştirdiği ünlü bilim adamlarıyla ve kendisinden sonra açılan eğitim kurumlarına öncülük yapmakla ün salmıştı. Selçuklular, başta Bağdat olmak üzere ülkenin çok değişik yerlerinde; İsfahan, Rey, Nişabur, Musul, Amul, Basra, Herat, Belh, Taberistan ve Cizre gibi önemli şehirlerde medreseler açmışlardır.⁴

1.1.Nizamiye Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri ve Uygulanan Metotlar

Nizamiye medreselerinin eğitim-öğretim müfredatına bakıldığında bu medreselerde daha çok İslam dinini yayma ve bu dini insanlara öğretme amaçlanmaktadır. Ayrıca bunun yanında Selçuklu devletinin ihtiyaç duyduğu memur kadrosu da buradan mezun olan öğrencilerden karşılanmaktaydı. Bu medreselerde öğrencilere dini ilimler yanında o dönemin önemli pozitif bilimlerine de yer verilmekteydi. Nizamiye Medreselerinde okutulan derslere bakıldığında genel olarak, Kur'an ve Kur'an ilimleri, hadis, Şafii fıkhi, Usul, Eşari Kelamı, Hilaf, Cedel, feraiz, Arapça, Edebiyat, Sarf, Nahiv, Lügat, Şiir, Hitabet, Tarih, Coğrafya, Musiki, Felsefe, Mantık, Riyaziyye, Hendese, Hesap, Hat, Nücum, Tıp, Cerrahi, Müsellat (Üçgenleri hesaplamayı konu edinen matematik kolu) gibi ilimler öğretilirdi.⁵

¹ Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, 5/724.

² M. Asad Talas, *Nizamiye Medreseleri ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan (Etüt Yayınları, 2000), 49; Yasin Kılıç, "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi", 3. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu (İslam Bilim ve Kültür Tarihçisi olarak Prof. Dr. Fuat SEZGİN, Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019), 867.

³ Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve zamanı* (TTK Yayınları, 1983), 2/372.

⁴ Mefail Hızlı, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (01 Ocak 1987), 275.

⁵ Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", 724; Kılıç, "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi", 868.

Nizamiye Medreseleri Örgün Eğitime önem verdiği kadar toplumun büyük halk kitlelerini oluşturan her yaştaki insanlara da yaygın eğitim vermek suretiyle önemli hizmetler yapmıştır. Yetişkin insanların eğitimi için Mısır, Filistin, Suriye, İran ve Sicistan gibi yerlerde bu eğitim en güzel şekilde verilmekteydi.⁶

Tablo 1: Nizamiye Medreselerinde Okutulan ana bilim ve bilim dalları

Kur'an ve Kur'an İlimleri	Arapça ve İlimleri	Riyadîyat ve Feraiz	Müsbet İlimler
Tefsir İlmi	Nahiv, Lügat, Sarf, Aruz, Kavafi	Aritmetik	Tıp
Kıraat İlmi	Sınaatü's-Şiir	Mirasın Taksimi	Cerrahi
Hadis İlimleri	Ahbaru'l-Arab, Ensab	Hesap	Müsellesat
Şafii Usulü Fıkhi	Adab ve Kısımları	Hendese	Nücum
Şafii Fıkhi	Fars Edebiyatı		Heyet

Kaynak: Yasin Kılıç, "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi", 3. Uluslararası Ahmed-i Hani Sempozyumu, İslam Bilim Kültür Tarihçisi Olarak Fuat Sezgin, 05-06 Ekim 2019 Ağrı, s.868.

Nizamiye Medreseleri günümüz üniversiteleri statüsünde bir yüksek öğretim kurumlarıydı. Bu medreseler özerkti ve derslerin işlenmesinde belirli bir yöntem takip edilmezdi ve her hocanın kendi yöntemlerini uyguladığı görülmektedir.⁷ Nizamiye Medreselerine tayin edilen müderrisler ders verirlerken genellikle bir seccade veya bir post üzerine oturarak derslerini vermeye çalışırlardı. Öğrenciler ise hocaların karşısında bir halka oluşturarak dersleri dinlemeye çalışırlardı. Bu post o hocanın ders verme yetkisinin bir göstergesi olarak kabul edilirdi. Öğrencilerin sayı bakımından çok olduğu derslerde ise müderris bir kürsü üzerine oturarak derslerini vermeye çalışırdı. Hocaların ayakta ders vermeleri ise genel teamüle usule aykırı olarak değerlendirilirdi. Müderrisler ders verirlerken kendilerine ait özel kıyafetleri vardı ve onu giyerek ders verirlerdi. Bu gelenek Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren başlamış ve ulemanın ve bürokrat kesimin siyah cübbe giyme geleneği Selçuklular döneminde de devam etmiştir.⁸

Nizamiye Medreselerinde verilen dersler belli bir program çerçevesinde işlenmekteydi. Bu medreselerde çalışan müderrisler sahalalarında oldukça yetkin kimselerdi. Burada verilen dersler çeşitli metotlar uygulanarak verilirdi ki, bu metotlar arasında; soru-cevap, tartışma, dersleri deftere yazdırma, dersi okuma ve tekrar etme gibi değişik metotlardı. Ayrıca yanlış okuyan öğrencilerin yanlışları tashih edilirdi. Bu medreselerde en çok kullanılan metot ezber ve tekrar etme metoduydu. Bu tür yöntem ve uygulamalar dersi daha iyi anlamanın ve hafızayı geliştirmenin en etkili yolları olarak görülmekteydi.⁹

Nizamiye Medreselerinde derslere namazdan hemen sonra Kur'an-ı Kerim okunarak başlanırdı. Ders esnasında karşılıklı sorular sorularak hem dersin anlaşılması kolaylaştırılır hem de bir tartışma ortamı oluşturulmaya çalışılırdı. Bu medresede bazen hocalar anlatır öğrenciler dinler, bazen de hoca talebelere o dersi yazdırmak suretiyle o dersle ilgili önemli notlar tuttururdu. Ders sırasında

⁶ Philip Khûri Hitti, *Siyâsi ve kültürel İslâm tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 2/634; Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 190 (2011), 198.

⁷ Kılıç, "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi", 868.

⁸ Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", 199.

⁹ Kılıç, "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi", 870.

okunan metin ile ilgili olarak uzun müzakereler yapılarak anlaşılmayan yerler iyice açıklanırdı. Bu işlemler yapılırken hoca ile öğrenci arasında karşılıklı iyi bir fikir teatisi olurdu. Nizamiye Medreselerindeki hocalar sadece talebelere ders vermez, aynı zamanda halkı da aydınlatarak onlara faydalı olmaya çalışırlardı. Ayrıca Nizamiye Medreselerindeki müderrisler o dönemin sultanlarına kendilerine danışıldığında onlara bilgi vererek devlet yönetiminde yanlış yapmamaları hususunda yardımcı olur ve böylece meşveret kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuş olurlardı.¹⁰

Nizamiye Medreselerinde dini ilimler yanında fen, tıp, hitabet, gramer, tasavvuf, kelam ve şiir gibi çok çeşitli dersler veriliyordu. Bu medresenin aynı zamanda öğrencilerin rahatlıkla faydalandığı kitap bakımından da oldukça zengin bir kütüphanesi vardı. Bu medreseler İslam dünyasında ilk yüksek öğretim kurumları olarak kabul edilmiş ve Avrupa ülkelerinde kurulacak ilk üniversiteler için bir örnek model teşkil etmiştir. Nizamiye Medreseleri ciddi bir eğitim veren yüksek öğretim kurumlarıydı. Bu medresede İbn Hayyam, İbn-i Sina, Ebu'l-Kasım Kuşeyri, Ebu İshak Şirazi, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni, el-Hatibi ve Beğavi gibi ünlü alimler hoca olarak bu medreselerde çalışmışlardır.¹¹

Nizamiye medreseleri kendisinden sonraki eğitim kurumlarını uyguladığı eğitim metotlarıyla etkilemiştir. Günümüz üniversitelerinde uygulanan ders geçme sistemi ilk kez Nizamiye Medreselerinde uygulanmaya konulmuştur. Bunun dışında eğitim sisteminde uygulanan burslu öğrenci sistemi ile öğrencilerin yatılı olarak eğitim-öğretim görmeleri yine Nizamiye Medreselerinin öncülüğünde ilk kez ortaya çıkmıştır. Yine bu medreselerde mezun olan öğrencilere icazetname verilmesi uygulaması ile daimî statüde öğretim elemanı yetiştirme gibi durumlar bu medresenin uygulamaları arasında yer almaktadır.¹²

1.2.Selçuklular Döneminde Açılan Tıp Fakülteleri ve Tıp Eğitimi ve Çeşitli Uygulama Yöntemleri

Selçuklular döneminde açılan tıp medreseleri ile ilgili olarak öncelikle üzerinde vurgulanması gereken ve Tuğrul Bey'in de emriyle Bimaristan-ı Adudi'nin tamir edilmek suretiyle buradaki hekim sayısının da 28'e çıkarılarak burada yoğun bir tıp eğitimi verilmesi olmuştur.¹³

Büyük Selçuklular döneminde açılan Nizamiye Medreselerinde Tıp fakültelerinde hem tıp eğitimi teorik olarak veriliyor hem de bu tıp fakültelerinin uygulama hastanelerinde öğrencilere uygulamalı olarak tıp eğitimi veriliyordu. Selçuklular hakimiyet kurduğu coğrafyada darüşşifalar (hastaneler), bakımevleri ve hamamlar yaptırmışlardır. Sultan Alp Arslan zamanında ilk Medrese ve ilk hastane Nişabur'da yaptırılmıştır.¹⁴ Ancak Levent Öztürk, Subki'nin hocası Zehebi tarafından ileri sürülen bir bilgiye dayanarak Nişabur'da inşa edilen medreselerin ilk defa Vezir Nizamülmülk tarafından inşa edildiği şeklindeki bir görüşün doğru olmadığını ve Subki'ye dayandırılan bu görüşe göre Nişabur'da Beyhakiyye ve Sa'diyye medreselerinin Nizamülmülk doğmadan önce bu

¹⁰ Mehmet Altay Köymen (ed.), *Nizamü'l-Mülk: Siyaset Name* (Türk Tarih Kurumu, 1999), 66.

¹¹ Mahmut Dündar, "İslam Medeniyetinde Bir Üniversite Teşekkülü Olarak Nizamiye Medreseleri", ed. Necmettin Tozlu ve arkadaşları (Ankara: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2016), 54; Kılıç, "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi", 870.

¹² Beytullah Kaya, "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (30 Haziran 2019), 61.

¹³ Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnul-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tenvîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğr. (Dimaşk: y.y., 1434/2013), 19/16; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve zamanı* (Millî Eğitim Basımevi : [dağıtım] Devlet Kitapları, 1976), 121; Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi* 71 (28 Ağustos 2020), 119.

¹⁴ Yaşar Bedirhan - Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Eğitim Kitabevi, 2004), 116.

medreselerin açılmış olduğunu söylemektedir. Fakat Levent Öztürk Akkavi'ye dayandırdığı başka bir bilgiye göre ise hastanenin hem inşasının hem de iç tezyinatının Nizamülmülk tarafından finanse edilerek karşılandığını belirtmektedir.¹⁵ Bu konuda kaynaklarda farklı bilgilerin olduğu görülmektedir. Ancak Büyük Selçuklular döneminde inşa edilen Bimaristan(hastane)lardan bazıları ki, bunlar arasında Bağdat, Şiraz, Kaşan, Zencan, Berdesir, Harran, Gence ve Mardin gibi hastaneler sayılabilir. Ancak bu hastanelerin bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁶

Selçuklular döneminde inşa edilen hastanelere şifahane veya maristan adı verilmiştir. Bu kelimelerden maristan kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup, sıhhat yeri, بیمار ise sıhatsızlık anlamına gelmektedir. Farsçada hasta için kullanılan بیمار kelimesi hastane manasında da kullanılmış ve Bimarhane veya Bimaristan şeklinde söylendiği de olmuştur. Darüşşifaları genel olarak halk için sağlık hizmetlerinin sunulduğu bir yer olarak izah etmek mümkündür.¹⁷

Selçuklular döneminde inşa edilen hastane ve tıp fakültelerinin iki önemli sebebi vardır. Bunlardan birincisi, Türklerin sosyal bir devlet anlayışına sahip olmaları ve ikincisi ise, Selçuklular tarafından idare edilen toprakların önemli bir kısmının ticaret yolları üzerinde bulunması ve bu ticaret yolları üzerinde inşa edilen kervansaraylara farklı coğrafyalardan gelen tüccarların salgın hastalıkları getirme riskinin yüksek olmasından dolayı bu hastalıklarla mücadele etmek için bu hastaneleri inşa ettikleri söylenebilir.¹⁸ Selçuklular sağlığa o kadar önem vermişlerdir ki, yabancı tüccarların sağlığı bile devletin güvence ve sorumluluğu altında alınmıştır.¹⁹ Selçuklularda devlet, tüccarın malını sigorta altına alarak garanti ettiği gibi tüccarın kendisini de sağlık yönünden her türlü hastalıklara karşı sigorta garantisi vermek suretiyle onun sağlığını kendi sorumluluğu altına almış ve böylece ticareti teşvik etmiştir. Böylece uluslararası ipek yolunun kendi ülkelerinde geçmesinden dolayı önemli kazançlar elde etmişlerdir.

Selçuklu medreselerindeki hastanelerde müderrisler tıp fakültesi öğrencilerine teorik dersler verdikleri gibi çeşitli hastanelerde tabip olarak görev de yapmaktaydılar^{20,21} Bu medreseler bir yönden günümüz eğitim-araştırma hastanelerine benzerlik göstermektedir. Tıp fakültesi öğrencileri medresenin eyvan kısmında bir araya gelirler ve müderrislerin nezaretinde çeşitli hastalıklar ve tedavi usulleri hakkında ünlü tabiplerin derslerini dinlerler ve akabinde de öğrendikleri bilgileri hocalarının denetiminde uygulama hastanelerinde hastalar üzerinde uygulama yaparak bilgi ve tecrübelerini arttırmaya çalışırlardı.²²

Orta Çağda İslam toplumlarında tıp eğitiminde bilgi öğrenciye daha çok yargılamadan ve tartışma yapmadan doğrudan verilmek suretiyle öğretilmeye çalışılırdı. Ezber metodunun çok önemli olduğu İslam toplumlarında “muciz” denen ve öz bilgi veren ilmi eserler yanında “kanun” adı verilen ve çok ayrıntılı bilgi veren eserler de vardı. Burada vurgulanmak istenen husus tıp eğitiminden çok tıp öğretimi vardı. Tıp eğitimiyle ilgili uygulamalar daha çok usta-çırak ilişkisi çerçevesinde hoca

¹⁵ Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler* (Siyer Yayınları, 2018), 231.

¹⁶ Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies* 3 (2011), 156.

¹⁷ Kazım İsmail Gürkan, *Selçuklu Hastaneleri, Malazgirt Armağanı* (Ankara, 1993), 36.

¹⁸ Afet İnan, *Kayseri Gevher Nesibe Sifaiyesi* (Güzel İstanbul Matbaası, 1969), 10; Ahmet Hulusi Köker (ed.), *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü), 23; Kesik, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, 117.

¹⁹ Emine Melek Atabek, *Ortaçağ Tababeti* (İstanbul: İstanbul Üniv. Cerahpaşa Tıp Fak), 7.

²⁰ Ziya Kazıcı, “Eğitim”, DGBİT, İstanbul, XIV, s.92.

²¹ Ziya Kazıcı, “Eğitim”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 14/92.

²² Kesik, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, 118.

nezaretinde öğrencilere veriliyordu. Eğitim-öğretim daha çok hastanelerde yapılırdı. İslam toplumunda hastane olarak adlandırılan bu sağlık kurumları hasta bakımı ve tedavisi yanında uygulamalı tıp eğitiminin de yapıldığı önemli merkezler konumunda olmuşlardır. Bu merkezlerde 1- Başhekim, 2- İç hastalıkları uzmanı, 3-Göz Hekimleri, 4- Cerrahlar bu hastanelerde görev yaparlardı. Cilt hastalıkları ve kadın hastalıklarına da cerrahlar bakardı ve ruh hastalıkları ile daha çok iç hastalıklar uzmanı bakardı.²³

Selçuklular döneminde sultan Alp Arslan ve oğlu sultan Melikşah döneminde birçok hastane yapılmış ve başta Adudi hastanesi olmak üzere burada ünlü hekimler görev yapmak suretiyle halka sağlık konusunda güzel hizmetler yapmışlardır. Orta Doğu'nun bu ünlü hastanesinde birçok hekim yetişmiştir. Bu hastane sadece hastaların bir tedavi merkezi değil aynı zamanda ünlü hekimlerin kendi aralarında tıp konusunda müdavele-i efkarın tıbbi müşaverelerin yapıldığı en büyük bir makam olmuştur. Bu hastane 982 yılında açılmış, Halife Kaim bi Emrillah ve Tuğrul Bey 1063 yılında burayı teftiş etmiştir. Ebu Bekir Razi gibi ünlü hekimler bu hastanede yetişmiştir.²⁴ Bu hastanelerde erkekler ve kadınlar ayrı ayrı kısımlara ayrılıyor ve ayrıca ruh hastaları için de ayrı bölümler bulunuyordu. Bu hastanelerde hastalara ilaçlar hastanede yapılıyor ve bu ilaçlar ilaç depolarında saklanıyordu. Tabiplerin yazdığı reçetelere göre bu hastanenin eczane bölümünden hastalara ilaçları veriliyordu. Ayrıca hastanede hastaların bakımı, yemeklerinin ve ilaçlarının hazırlanması, yataklarının bakım ve temizliği görevliler tarafından rutin olarak yapılıyordu.²⁵

Selçuklular döneminde çoğu büyükşehirlerde darüşşifalar faaliyete geçtikleri andan itibaren usta-çırak anlayışı içerisinde çok sayıda hekim yetişmiştir. Usta-çırak anlayışı içerisinde tıp eğitimi alan öğrenciler genelde tıp ve eczacılığa merak saran gençler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıp fakültesi öğrencileri aldığı bilgileri hekimler yardımıyla alıyorlar ve hastanelerde de bu aldığı teorik bilgileri hekimlerin yanında hasta tedavisi sırasında uygulamalı olarak öğreniyorlardı. Ayrıca bu öğrenciler hastanede tıbbın icrası sırasında kendileri yapmak zorunda oldukları ilaçların nasıl yapıldığını da böylece öğreniyorlardı.²⁶

Selçuklu darüşşifalarının giriş kapılarında yılan amblemine rastlanmaktadır. Eski tıp uygulamalarında olduğu gibi Türk-İslam tıbbında da yılan önemli bir simge olarak kullanılmaktadır. Selçuklu darüşşifalarına getirilen hastalardan, deliler, göz kapağı ve yüzü eğilenler, sıtma hastalığına yakalananlar yılanlı taştan su içirilerek şifa bulduklarına inanırlardı. Yılan zehri birçok ilacın anasıdır ve ilk çağlarda yılanların koruyuculuğuna ve iyileştirici özelliğine sığınılmış ve toplumda yılanı doğa üstü birtakım özellikler giydirilmiştir. Yılan gücünü üzerinde yaşadığı topraktan aldığı söylenir. Toplumlar yılanların sağlığı koruduğuna ve hastalara zehrinin şifa olduğuna inanmışlardır.²⁷ Eski Orta

²³ Yasemin Aydınoglu, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009), 40-41.

²⁴ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti, XI-XIV üncü asırlar: Büyük Selçuk imparatorluğu ve orta zamanda Anadolu Türk devletleri tababeti tarihi dair* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 20.

²⁵ Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasında Tıp Mesleğinin İlk Zamanları Hakkında Bazı Bilgiler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2-3 (1997), 69.

²⁶ Ünver, *Selçuk Tababeti, XI-XIV üncü asırlar*, 10.

²⁷ Erdal Eraslan, *Türkiye Selçukluları Devletinde Sağlık Hizmetleri ve Tıp* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 99; Aydınoglu, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, 21.

Asya davulunda da sağda ve solda karşılıklı olarak iki yılandan oluşan ve mutluluk sembolü şeklindeki bir örgü gibi duran eski bir Türk sanat örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸

1.2.3. Selçuklular Döneminde Yetişmiş Bazı Ünlü Hekimler

İslam dünyasında ve Selçuklular döneminde ve diğer dönemlerde yetişmiş ünlü hekimler çeşitli hastalıklar için çok sayıda tıpla ilgili çeşitli eserler yazmışlardır. Er-Razi bunların başında gelen hekimlerden ve bilim adamlarından birisidir. Er-Razi, çiçek, kızamık gibi pek çok hastalığın ne tür belirtileri olduğunu ve tedavi yöntemlerinin neler olduğunu eserlerinde belirtmiştir. Ayrıca o kimya ilmini tıbbın hizmetinde kullanan ilk hekim olarak bilinmektedir.²⁹ Razi, eserlerinde insan davranışları ile ilgilenmiş ve insan davranışlarını yönlendiren başlıca etki eden amiller (akıl irade, heva) saymış ve davranış bozukluklarının (yalan, cimrilik, kendini beğenme, haset, öfke, hiddet vs) nelerden kaynaklandığını ve tedavi yöntemlerinin neler olduğunu da önermiştir.³⁰ İbni Sina (980-1032) 'da bir filozof ve bir tıpcı olarak el- Kanun fi't-tıb adlı eseriyle tanınmış ve bu eseri de tıp ve cerrahi uygulamalarıyla adeta bir öğrenci kılavuzu konumundadır. O, kadın hastalıklarıyla ilgili iyi ve kötü huylu urlar üzerinde de çalışma yapmıştır. Onun eserleri uzun yıllar Avrupa'da okutulmuştur. İbni Sina'nın ölümünden yüz elli yıl sonra Toledoda Gerhard Von Cremona adlı bir İspanyol tarafından İbni Sina'nın el-Kanun Fit'Tıb adlı eseri Latinceye çevrilmiştir. İbn Ebi Usaybia'nın Nureddin Hastanesindeki talebelerinden İbn el-Kuff, İbni Sina'nın Kanun adlı eserine bir şerh yazmıştır. Bağdat Nizamiye Medresesinde eğitim görmüş, Nureddin hastanesinde çalışmış ve daha sonra Kayseri'deki Gevher Nesibe Tıp fakültesine gelerek burada da çalışmış olan ünlü hekim Muhammed Abdullatif b. Yusuf el-Bağdadi (1162-1231) de diabet hakkında yazdığı "Risale fil Maraz al- Musamma el Diyabetes" adlı eserinde İbni Sina'nın tedavi metotlarını eleştirmiştir.³¹

Selçuklu devleti döneminde yetişmiş ünlü tıpçılar arasında şunları sayabiliriz; Ebu'l-Kasım Abdurrahman b.Ali b.Ahmed b.Ebu Sadık en-Nişaburi, el-Hakim Davud el-Tabib, Ebu Said Muhammed b. Ali el- Tahhan, Ali b.Muhammed el-Kaini, Aynu'z-Zaman el-Hasan b.Ali el-Kattan el-Mervezi, Zeyneddin İsmail el-Hüseyn et-Tabib Ekmeleddin, Tabib Gazanfer ve Ebu'l-Ferec el-Malati, İbnü'n- Nefis, İbnü'l-Kuff ve İbn-i Ebi Usaybia gibi tabiblerdir.³²

Sonuç

İslamiyetin Türkler arasında yayılmasıyla birlikte Türk-İslam devletlerinde ilmi faaliyetlere büyük bir önem verilmiş ve bu sayede ülkelerin çeşitli yerlerinde medreseler açılmıştır. Selçuklular döneminde de medreseler ilk sultan olan Tuğrul Bey'den başlayarak ülkenin farklı yerlerinde açılmıştır. Fakat medreselerin özellikle Nizamiye medreselerin açıldığı dönem ise Sultan Alp Arslan ve onun veziri Nizamülmülk zamanında gerçekleşmiştir. Nizamiye medreselerinde dini ilimlerin yanında pozitif bilimlere de büyük bir önem verilmiş ve tıp eğitimi bu medreselerin içerisinde verilmeye çalışılmıştır. Tıp fakültelerinde teorik eğitimin yanında uygulama hastanelerinde tıp öğrencilerine uygulamalı eğitim de verilmiştir. Nizamiye medreselerinde her isteyen kişi müderrislik yapamıyordu

²⁸ Ahmet Hulusi Köker, *Gevher Nesibe Şifaiyyesindeki Türk Tıp Amblemi Yılanlar ve Sağlık* (Kayseri: Selçuklu Gevher Nesibe Tıp Mektebi Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992), 69.

²⁹ Seyfi Kenan, "Ebu Bekir Zekeriya er-Razi'nin et-Tıbbu'r-Ruhânisinde Davranış Bozuklukları ve İslahı", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 9, ed. Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 80.

³⁰ Erdal Eraslan, *Türkiye Selçukluları Devletinde Sağlık Hizmetleri ve Tıp*, 129.

³¹ Arslan Terzioğlu, "İbn Sina'nın Tedavi Metodlarını Eleştiren Abdullatif el-Bağdâdî'nin Diabetes Hakkında Bir Risalesi", *Erdem* 4/10 (03 Ocak 1988), 54; Aydınoglu, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, 41.

³² Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", 125.

ve çok donanımlı ve tecrübeli olması gerekiyordu. Devrin en ünlü tabipleri bu hastanelerde görev yapıyorlardı. Tıp fakültelerinde eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan hocalar farklı metotlar uygulayarak ders veriyorlardı. Bu metotlar arasında en yaygın olanı; soru-cevap, tartışma, ezberleme ve tekrar etme şeklinde veriliyordu. Bu uygulama hastaneleri içerisinde eczaneler vardı ve hastalara ilaçlar buradan temin ediliyordu. Bu hastanelerde hastaların her türlü tedavi, bakım ve temizliği en iyi şekilde görevliler tarafından yapılıyordu. Selçuklular döneminde açılan Nizamiye medreselerinde yukarıda isimlerini saydığımız çok ünlü hekimler yetişmiştir. Bu medreseler vakıflar aracılığı ile finanse edilmiş ve maddi yönden hiçbir sıkıntı çekilmemiştir. Bu medreseler zaman içerisinde Avrupa’da açılan üniversitelere de öncülük etmiştir. Bu medreselerde okutulan dersler dönemin en iyi müderrisleri tarafından verilmekteydi. Bu medreselerde herkes müderrislik yapamıyordu, çok donanımlı olması gerekiyordu.

Kaynakça

- Atabek, Emine Melek. *Ortaçağ Tababeti*. İstanbul: İstanbul Üniv. Cerahpaşa Tıp Fak.
- Aydınoglu, Yasemin. *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Bedirhan, Yaşar - Atçeken, Zeki. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Eğitim Kitabevi, 2004.
- Dündar, Mahmut. "İslam Medeniyetinde Bir Üniversite Teşekkülü Olarak Nizamiye Medreseleri". ed. Necmettin Tozlu ve arkadaşları. Ankara: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2016.
<https://avesis.yyu.edu.tr/yayin/2dd57b3d-7353-4d63-bc8e-b47975527d14/islam-medeniyetinde-bir-universite-tesekkulu-olarak-nizamiye-medreseleri>
- Erdal Eraslan. *Türkiye Selçukluları Devletinde Sağlık Hizmetleri ve Tıp*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Gürkan, Kazım İsmail. *Selçuklu Hastaneleri, Malazgirt Armağanı*. Ankara, 1993.
<https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=465978&materialType=KT&query=G%C3%BCrkan%2C+Kaz%C4%B1m+%C4%B0smaail>
- Hızlı, Mefail. "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (01 Ocak 1987).
- Hitti, Philip Khûri. *Siyâsi ve kültürel İslâm tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. bsk.
- İnan, Afet. *Kayseri Gevher Nesibe Sifaiyesi*. Güzel İstanbul Matbaası, 1969.
- Kaya, Beytullah. "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği". *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (30 Haziran 2019), 49-66.
- Kayhan, Hüseyin. "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar". *History Studies* 3 (2011).
https://www.academia.edu/16351259/Sel%C3%A7uklular_Devrinde_T%C4%B1p_Bilimi_ve_Hekimler_Hakk%C4%B1nda_Notlar
- Keleş, Bahattin. "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 190 (2011), 195-207.
- Kenan, Seyfi. "Ebu Bekir Zekeriya er-Razi'nin et-Tıbbu'r-Ruhânisinde Davranış Bozuklukları ve Islahı". *Tıp Tarihi Araştırmaları* 9. ed. Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi". *Tarih Dergisi* 71 (28 Ağustos 2020), 115-144.
- Kılıç, Yasin. "Nizamiye Medreselerinin Eğitim Metodolojisi". 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.
https://www.academia.edu/43514989/Uluslararası%C4%B1_Ahmed_i_Hani_sempozyumu
- Köker, Ahmet Hulusi. *Gevher Nesibe Şifaiyyesindeki Türk Tıp Amblemi Yılanlar ve Sağlık*. Kayseri: Selçuklu Gevher Nesibe Tıp Mektebi Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Köker, Ahmet Hulusi (ed.). *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Köymen, Mehmet Altay. *Alp Arslan ve zamanı*. TTK Yayınları, 1983.
- Köymen, Mehmet Altay (ed.). *Nizamü'l-Mülk: Siyaset Name*. Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve zamanı*. Millî Eğitim Basımevi : [dağıtım] Devlet Kitapları, 1976.
- Ocak, Ahmet. "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim". *Türkler Ansiklopedisi*, 2002.
<http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/1421169/nizamiye-medreseleri-ve-buyuk-selcuklularda-egitim>
- Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. Siyer Yayınları, 2018.
- Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzafer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vdğr. 23 Cilt. Dimaşk: y.y., 1434/2013.
- Şeşen, Ramazan. "İslam Dünyasında Tıp Mesleğinin İlk Zamanları Hakkında Bazı Bilgiler". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2-3 (1997).
- Talas, M. Asad. *Nizamiye Medreseleri ve İslam'da Eğitim-Öğretim*. çev. Sadık Cihan. Etüt Yayınları, 2000.
- Terzioğlu, Arslan. "İbn Sina'nın Tedavi Metodlarını Eleştiren Abdüllatif el-Bağdâdî'nin Diabetes Hakkında Bir Risalesi". *Erdem* 4/10 (03 Ocak 1988), 53-62.
- Ünver, A. Süheyl. *Selçuk Tababeti, XI-XIV üncü asırlar: Büyük Selçuk imparatorluğu ve orta zamanda Anadolu Türk devletleri tababeti tarihi dair*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı., 2014.
- Ziya Kazıcı. "Eğitim". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

SELAHADDİN'İN BAŞHEKİMİ İBN MİTRÂN

Saladin's Chief Physician Ibn Mitran

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim
Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 23 Mart 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Karakuş, Nadir, "Selahaddin'in Başhekimi İbn Mitrân" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi
Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 27-39.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Saladin's Chief Physician Ibn Mitran

Abstract

The last quarter of the 12th century is considered a period in Islamic History when the Crusades began again to rise. The brilliant Hattin Victory in 1187 and the subsequent capture of Jerusalem put Saladin at the peak of this period. Saladin succeeded in these achievements with the value he gave to scholars and statesmen, and gained a well-deserved reputation in the East and West with his close circle, which is like a gateway to the stars. There were also physicians in his close circle, and Ibn Mitran, who was a Christian and later a Muslim, served him as the chief physician in Damascus. This physician, who benefited from the ancient medical knowledge of Byzantium, Iraq and Syria, was not only the personal doctor of Saladin, but also with his positive contributions to the period. In addition to the library he created in Damascus, he also served Islamic medicine with many medical works he wrote. The wide spectrum from pharmacy to alchemy also revealed the deep knowledge of the aforementioned physician. His students, on the other hand, continued to contribute to Islamic medicine after him, and they carried out important studies in a wide range of fields from eye diseases to diabetes. Since the personalities who left their mark in history, came to the fore with their personalities as well as their own achievements, Ibn Mitran was also eye-catching with this aspect. Besides his generosity towards his poor patients, he was not forgotten with his kindness and helpfulness. On the other hand, this physician, who had a very important place next to Sultan Saladin, contributed to the understanding of the social life of the period with his happy marriage.

Keywords: Saladin, Ibn Mitran, Medicine, Crusades, Treatment.

Selahaddîn'in Başhekimî İbn Mitrân

Özet

XII. yüzyılın son çeyreği, İslâm Tarihi'nde Haçlı seferlerinin yeniden yükselişe geçtiği bir dönem olarak kabul edilir. 1187'de parlak Hittîn Zaferi ve ardından Kudüs'ün ele geçirilmesi, Selahaddîn'i bu dönemin zirvesine oturtur. Selahaddîn, başarılarını âlimlere ve devlet adamlarına verdiği değer ile taçlandırmış, etrafındaki yıldızlar geçidi gibi olan yakın çevresi ile Doğu ve Batı'da haklı bir üne kavuşmuştur. Onun yakın çevresinde hekimler de vardı ve bunlardan Hristiyan iken daha sonra Müslüman olan İbn Mitrân, kendisine Dimaşk'ta başhekim olarak hizmet etmişti. Bizans, Irak ve Suriye'nin tıbbı dair kadim birikiminden yararlanan bu hekim, Selahaddîn'in şahsî doktoru olup döneme sağladığı olumlu katkılar ile göz doldurmuştu. Dimaşk'ta oluşturduğu kütüphane yanında, tıbbı dair yazdığı pek çok eser ile İslâm tıbbına hizmet etmişti. Eczacılıktan simya ilmine kadar uzanan geniş yelpaze adı geçen hekimin derin bilgisini ortaya koymaktadır. Yetiştirdiği öğrenciler kendisinden sonra İslâm tıbbına katkı sağlamaya devam etmişler, göz rahatsızlıklarından diyabete kadar geniş bir alanda önemli çalışmalara imza atmışlardır. İbn Mitrân şahsî başarıları yanında kişilikleri ile de tarihe iz bırakan şahsiyetler arasındadır. Fakir hastalara karşı cömert, nazik ve yardım sever olduğu gibi Sultan Selahaddîn'in yanında da önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Selahaddîn, İbn Mitrân, Tıp, Haçlı Seferleri, Tedavi.

Giriş

Orta Çağ tarihinin en çok konuşulan isimlerinden birisi de hiç şüphesiz Selahaddîn-i Eyyûbî'dir (1171-1193). 567/1171'de Mısır'a tam manasıyla hâkim olarak, 358/969'dan beri burada Şîi Fatimî halifesi adına okunan hutbeyi tekrar sünnî halife Müstazî-Biemrillâh (1170-1180) adına okutan Selahaddîn,¹ 583/1187'de Kudüs'ü Haçlıların elinden alması ile ismini ölümsüzleştirmiştir. Ayrıca 492/1099'dan itibaren Kudüs'te 88 yıldır kılınmayan ilk Cuma namazını eda ederek yine Abbasi halifesi Nâsır-

¹ Bahâüddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye fî Mehâsimi'l-Yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1994, 86.

Lidînillâh (1180-1225) adına hutbe okutmuştur.² Bütün bu başarılarında âlimlere, dervişlere ve sanatkârlara verdiği değer oldukça etkili olmuştur. Nitekim o, bu ülkeleri kılıcı ile değil veziri; Dîvân-ı İnşâ³ başkanı, edip ve şairi olan Kadı Fâdıl'ın (ö. 1200) kalemî ile ele geçirdiğini ifade etmekten çekinmemiştir.⁴

Kendisine yol gösteren bir başka âlim olan Fakih Ziyâeddin İsa el-Hakkârî (ö. 1190) ise 564/1169 yılında Selahaddîn ve amcası Şirkûh'un Mısır'da tutunmasında önemli bir rol oynamıştı. Aynı yıl Şirkûh'un ölümü ile Selahaddîn'in son Fatimî halifesi el-Âdîd'in (1160-1171) veziri olmasında ve böylece önünün açılmasında yine Fakih İsa etkili olmuştu.⁵ Selahaddîn, 573/1177 yılı sonlarında Remle yakınlarındaki Montgisard Kalesi önlerinde Haçlılara mağlup olduğunda,⁶ Fakih İsa Haçlılara esir düşmüştü.⁷ Selahaddîn daha sonra bu önemli diplomat ve baş imamını kurtarsa da İsa, Kudüs Kralı IV. Baudouin'in yanında bir müddet esir tutulmuştu. Bu esnada Selahaddîn'e ve Kudüs Kralı Amaury (1163-1174) ile oğlu "Cüzzamlı Kral" olarak bilinen IV. Baudouin'e (1174-1185)⁸ hekimlik yapan Ebû Süleyman adlı Hristiyan hekim, Fakih İsa'nın tutukluluk şartlarının iyileştirilmesinde etkili olmuştu.⁹

Batılılar'ın dahi "Saladin" diyerek övdükleri¹⁰ ve onu "İslâm'ın en saf kahramanı" olarak niteledikleri¹¹ Selahaddîn-i Eyyûbî'nin, çevresinde daha başka yakın adamları da vardı. Bunlar arasında Selahaddîn'e kumandanlık, üstâdüddârlık yapan Bahâeddin Karakuş el-Esedî, aynı zamanda Sultan'a mühendis olarak hizmet etmişti. 572/1176-1177'de Selahaddîn'e arazi ölçümü ve iktâların taksimi işinde yardımcı olan Bahâeddin, 569/1173-1174'te Mukattam Tepesi üzerinde, daha sonra Memlûklere (1250-1517) ve Osmanlılara hizmet verecek olan Kal'atü'l-Cebel'in inşa görevini üslenmişti.¹² Diğer yandan Selahaddîn'in büyük zaferlerinin kazanılmasında rolü bulunan Begteginliler'in son hükümdarı Muzafferüddin Kökböri (1190-1233),¹³ en-Nûriyye birliklerinin kumandanı İzzeddin Cürdîk, Bedreddin

² Karen Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi, Bir Şehir, Üç Semaî Din*, çev. İrem Sağlamer, Pegasus Yayınları, İstanbul 2021, 383-384; Nadir Karakuş, "Kudüs'te İlk Cuma: 2 Ekim 1187 [First Friday In Jerusalem: 2th October 1187]", *Marifetname*, 8/1 (Haziran/2021), 41-63.

³ Divân-ı İnşâ hükümdarın özel kâtipliği olan memuriyete verilen addı. Memlûklerde de sır kâtiibi olarak kendisini göstermişti. Bkz. Tâceddin es-Sübkî, *Muâddü'n-Niam ve Mübâdü'n-Nikam*, Beyrut 1407/1986, 30-31.

⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, Kahire 1350-1351/Beyrut 1399/1979, IV, 327. Ayrıca bu sözü doğrulayan olaylar için bkz. Ebû Şâme, *Kitâbü'l-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Develeteyn*, nşr. Muhammed Hilmi Muhammed, Kahire 1962, II, 241; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sinaâtî'l-İnşâ*, Beyrut trz., XIII, 85; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Kahire 1377/1957, I, 220, 225; II, 20, 117; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fî Tevarihi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğ. Dimaşk 1434/2013, XXII, 83.

⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fî Târihi Haleb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, I, 351; Makrizî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl v dğr., el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, trz., III, 295, 309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Kahire 1423, XXVIII, 342-347; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Divânu Mübtede' ve'l-Haber fî Târihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1985, V, 331-334; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 269.

⁶ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Colombia Universty Press, New York 1943, II, 426-429.

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut 1900-1994, VII, 168; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira fî Mülûk Mısır ve'l-Kahira*, Mısır ty., VI, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, 27; XXI, 248;

⁸ Bkz. Bernard Hamilton, "Baldwin the Leper as War Leader", *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, Brepols, Turnhout 1998, 119-130; Stephen Lay, "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem", *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334; Piers D. Mitchell, "An Evaluation of the Leprosy of King Baldwin IV of Jerusalem in the Context of the Medieval World", *Appendix to Hamilton, The Leper King*, Turnhout 1998, 245-258.

⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, 366-367.

¹⁰ Bkz. John Man, *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire*, Corgi Books London, 21 Nisan 2016; Tariq Ali, *The Book of Saladin*, Verso, London 1998; Walter Scott, *The Talisman, Selahaddîn Eyyûbî ve Arslan Yürekli Richard*, çev. Mehmed Halid, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2016.

¹¹ Bkz. Albert Champdor, *Saladin - Le plus pur Heros de l'Islam*, Albin Michel Editions, Paris 1956.

¹² İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 91; Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâ bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418, III, 199, 352; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, VI, 54, 89; İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 53, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1957, IV, 266.

¹³ İmâdüddin Kâtib İsfahanî, *Berku's-Şâmî*, thk. Fâlih Hüseyin, Müessesetü Abdülhamid Şevmân, Amman 1987, V, 23, 77; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hafîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, by. trz., I, 31-33; Makrizî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk.

Duldurum el-Yarûkî,¹⁴ Zeyneddin Belek gibi meşhur kumandanları vardı.¹⁵ Selahaddîn-i Eyyûbî, Memlûk tarihçileri tarafından da unutulmadı ve kendisine “el-Melikü’n-Nâsir” gibi unvanlar verilerek göklere çıkarıldı.¹⁶ Endülüs Valensiyalı ünlü Arap seyyahı Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr (ö. 1217) Selahaddîn için, atının eyerinin tahtı olduğunu, dur durak bilmediğini söylerken¹⁷ hiç de mübalağa etmedi.

Selahaddîn Eyyûbî’nin her biri yıldızlar geçidi gibi olan yakın çevresi arasında hekimler de vardı ve bu kişiler, dönemin farklı bir cephesini ortaya koyuyordu. Her ne kadar Selahaddîn’in hekimleri büyük bir yekûn teşkil etse de bunlar arasında hayatı ve eserleri hakkında yeterli çalışma olmayan İbn Mitrân¹⁸ ve tıp ilmine yaptığı katkılar, bu makalede dönemin temel dinamikleri göz önüne alınarak ele alınacaktır. Makalenin bir başka gayesi Selahaddîn gibi Doğu ve Batı’da haklı bir şöhrete ulaşan liderin bu özelliğini, âlim ve sanatkârlara verdiği değeri öne çıkararak İbn Mitrân üzerinden ele almaktır. Dönemin hekimleri arasında Hristiyan ve Yahudilerin olması ve Selahaddîn’den takdir görmeleri ise dönemin anlaşılmasına olumlu katkı sağlayacaktır.

1. Selahaddîn’in Hekimleri

Selahaddîn’in muzaffer kumandanları, âlimleri, dervişleri ve kalem ehli görevlileri yanında, hekimleri de oldukça dikkat çekicidir. Selahaddîn’in hekimlerinin namı ve üstün bilgileri, Batılıların dikkatini çekmiş; onun 587/1191 yılında Üçüncü Haçlı Seferi’nin en hararetli çarpışmalarının geçtiği Akkâ önlerinde hastalanan İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard’a (1189-1199) kendi hekimini gönderdiğine dair bazı hikâyeler dahi dile getirilmiştir.¹⁹ Bu hikâyelere kulak veremsek de Selahaddîn’in birbirinden yetenekli hekimlerinin Mısır ve Suriye’de onun hastanelerinde ve mütevazî konağında kendisi ile yakın çevresine hizmet verdiklerini biliyoruz.

Selahaddîn’in hükümranlık döneminde onun hekimlerinden olan ve ismi pek bilinmeyen İbn Cumeyr, eczacılığı ihya etme konusunda tıbbî bir eser yazdığı gibi dönemin tedavi metotlarını da eleştirebiliyordu.²⁰ Sultan Selahaddîn, 1187’de Kudüs’ü ele geçirdiğinde burada karşılaştığı Hristiyan hekim Ebû Süleyman Davud ve oğullarını, daha önce Kudüs Haçlı krallarının hizmetinde olduklarına bakmadan hizmetine alabiliyordu.²¹ Sultan’ın ailesi de tıp ve eczacılık alanında toplum sağlığına katkı sağlayıp önemli işler yapıyordu. Selahaddîn’in kız kardeşi Sittü’ş-Şam, evinde ilaç imal ettirerek bunları fakir hastalara bedava dağıttırıp dönemin tıbbına gönüllü olarak katkıda bulunuyordu.²²

Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1418/1997, I, 203, 368; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbâri’l-Devleteyn*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1418/1997, III, 113, 246, 276.

¹⁴ İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru’s-Sultâniyye*, 104, 223, 344.

¹⁵ İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 22.

¹⁶ İbn Dokmak, *Nüzhetü’l-Enâm fî Târihi’l-İslâm*, thk. Dr. Semîr Tabbâre, Beyrut 1999, 42, 54, 65, 77, 86, 124.

¹⁷ Bkz. İbn Cübeyr, *Endülüs’ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul 2003, 219

¹⁸ Kaynaklarımız içerisinde bazıları İbnü’l-Mitrân kaydını verirken, diğerleri bizim de tercih ettiğimiz İbn Mitrân ifadesini kullanır. İbnü’l-Mitrân kaydı için bkz. Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etîbbâ*, tsh. Muhammed Bâsil Uyûnü’s-Sûd, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiye, Beyrut 1419/1998, 603; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atu’z-Zaman*, XXI, 389-390; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 224; IV, 293; Cevat İzgi, “İbnü’l-Mitrân”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 128-129.

¹⁹ Scott, *Talisman*, 78-92.

²⁰ Piers D. Mitchell, *Medicine In The Crusades, Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, 215.

²¹ William of Tyre, *A History of Deeds*, II, 302-303; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2015, 381-82; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014, 309

²² İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 376-77, 423.

İleriki yıllarda Selahaddîn sık sık hastalanmış ve yanında yirmi doktor ona hizmet etmişti. Bunlardan sekizi Müslüman, kendisinden ayrıca müstakil olarak bahsedilmesi gereken Yahudi hekim Musa İbn Meymûn'un da bulunduğu yedisi Yahudi ve beşi de Hristiyan idi.²³ Musâ b. Meymûn, Sultan'ın oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali'nin özel tabibi olduğu gibi Mısır'daki Yahudi cemaatinin dinî liderliğine de seçilmişti.²⁴ Selahaddîn'in başarılarında, kendilerine kucak açtığı kimselerin Hristiyan veya Yahudi olduğuna bakılmaksızın devlette istihdam edilmesinde ve dönemin tıp konusunda önemli başarılarına imza atmasında biraz da bu gerçeği aramak lazımdır. Tabiplerin biyografisini kaleme alan İbn Ebî Usaybia (ö. 1269), Şam'da hekimlik yapan üç Hristiyan doktorun biyografisini vererek dönemin anlaşılmasına katkıda bulunur. Bu tabipler isimlerinden açıkça Hristiyan oldukları anlaşılan Ebû Mansûr en-Nasrânî, Ebu'n-Necm en-Nasrânî ve Ebu'l-Ferc en-Nasrânî isimli kimselerdi.²⁵

Doğu ve Batı'nın ilgi odağındaki Selahaddîn, hastalıkları ile de gündeme gelmiş ve kendisine hizmet eden doktorlar arasında başhekimler yer almıştı. Selahaddîn'in başhekimisi olarak Mısır'da görev yapan Osman b. Hibetullah adlı bir başka tabibi görüyoruz.²⁶ Bu bilgiden yola çıkarak Selahaddîn'in Mısır'da olduğu gibi Dımaşk'ta da İbn Mitrân gibi bir başka başhekiminin olduğunu belirterek bu büyük hekim hakkında bazı bilgiler arz etmek istiyoruz.

2. Hayatı ve Kişiliği

Ebû Nasr Muvaffakuddîn Es'ad b. İlyâs b. Circîs İbn Mitrân,²⁷ Dımaşk'ta Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiyse de ileriki yaşlarında Müslüman oldu.²⁸ Onun daha önceden Hristiyan olduğunu belirten nesebindeki Circîs ismi bu gerçeği ortaya koyar. Müslümanlar tarafından salih bir kimse veya nebî olarak kabul edilen, Hristiyanlara göre ise St. George diye bilinen Azîz Circîs, kaynaklarımızda İsa'nın havarileri ile arkadaşlık yapan bir zât olarak zikredilir.²⁹ İbn Mitrân, Müslüman olduktan sonra Suriye'de pek çok zanaatkâr ve âlime ad olan Muvaffakuddîn Es'ad³⁰ ismi ile anılmaya başlamıştı. Besîlü'l-Mitrân isimli Süryânî doktorun, İbn Ebî Usaybia'da zikredilmesinden yola çıkarak³¹ İbn Mitrân'ın Yakûbî Hristiyanlarından olduğuna hükmedebiliriz.

Dımaşk ve Bağdat'tan başka Bizans'ta da bulunan Muvaffakuddin, dönüşte Müslüman olmuştu.³² Onun Bizans'ta tıp ve diğer hikemî ilimleri öğrenmek için bulunduğunu kolayca tahmin ettiğimiz gibi tam tarihini verememekle birlikte İbn Mitrân'ın İstanbul'da İmparator I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) misafir olduğunu söyleyebiliriz. Dönüş tarihini tespit mümkün olmasa da 1176 yılında İmparator'un II. Kılıcarslan (1155-1192) karşısında aldığı ve İkinci Malazgirt olarak değerlendirilen Miryakefalon mağlubiyeti sonrası bir tarih olduğunu düşünmeden edemiyoruz.

²³ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2020, 50.

²⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 537-538.

²⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 612-613.

²⁶ Makrizî, *Hîtat*, III, 156.

²⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 224.

²⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XII, 289.

²⁹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, Dâru Süveydân, Kahire 1960-1970, II, 24-36; Ebû İshak Ahmed Sa'lebî, *Arâisü'l-Mecâlis: Kısasü'l-Enbiyâ*, Kahire 1301, 327-333; İbnü'l-Cevzî, II, 148-149; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 20-21; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, II, 596; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 603.

³⁰ Bu isimle anılan âlim ve zenaatkârlar için bkz. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep fî Tarihi Halep*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, yy., IV, 1578; X, 4509; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hafîre*, I, 37, 40; Kutbeddin Yunînî, *Zeyl-u Mir'ati'z-Zamân*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, Kahire 1992, I, 93, 95, 111; III, 193; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXIII, 273; Sibt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zeheb fî Târîh-i Halep*, Halep 1417, I, 349.

³¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 257'de Besîlü'l-Mitrân isimli bir Süryânî hekimin biyografisini verir.

³² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 603.

Dönüşte Müslüman olduğu bilgisinden hareketle Türklerin aldığı bu büyük galibiyetin onun ihtidâ etmesinde rolü olabileceğini düşünüyoruz.³³

Bu dönem İbn Mitrân'ın da dikkatini çeken Bizans tıbbının, oldukça ileri seviyede olduğunu ve İmparator Manuel'in dahi bu alanda kendisini yetiştirmiş olduğunu biliyoruz. İkinci Haçlı Seferi için 542/1147'de Anadolu'da zorlukla ilerleyen Almanya Kralı III. Konrad (1138-1152) Efes'te hastalandığında³⁴ durumdan haberdar olan İmparator Manuel onu ısrarla İstanbul'a çağırmişti. Tıp ilmine büyük bir ilgi duyan Manuel, III. Konrad'a sarayında bir oda tahsis ederek, burada onun tedavisi ile bizzat meşgul olmuştu. Bu tedaviler sonucu III. Konrad iyileşerek Şevval-Zilkade 542/Mart 1148'e kadar İstanbul'da kalmış, daha sonra maiyetindekilerle birlikte Bizans donanmasına mensup bir gemi ile kendisini oldukça acı sürprizlerin beklediği Filistin'e götürülmüştü.³⁵

İbn Mitrân Irak ve Bizans'ta edindiği bilgi ve tecrübeleri Dimaşk'ın sosyal hayatında kullanmayı bilmiş, böylece haklı bir şöhrete ulaşmıştı. Cömert ve iyi huylu olan Muvaffakuddîn İbn Mitrân, fakir hastaları dolaşır, onları tedavi eder hatta ilaçlarını ve hamam paralarını kendisi verirdi. Bir başka özelliği ise evinde imal ettiği ilaçları fakir hastalara dağıtması idi.³⁶ İbn Mitrân'ın tıp konusundaki engin bilgisi ve tedavideki isabetli kararları Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 1267) dikkatini çekmişti. 581/1185 yılı olaylarını naklederken İbn Mitrân'ın Dimaşk'tan Ba'lebek'e geldiğini ve burada Sultan Selahaddîn'i tedavi ettiğini anlatır. Ebû Şâme, eserinde İbn Mitrân'ın nezafet ve letafetine dikkat çektikten sonra onun Sultan Selahaddîn yanındaki değerinin büyük olduğunu nakleder.³⁷

3. Eğitimi ve Tıp İlmine Katkıları

Dimaşklı Hristiyan bir aileden olan Muvaffakuddîn'in babası Mitrân da bir hekim idi. İbn Mitrân aileden gelen birikimini artırmak için dönemin en geçerli ilimleri olan nahiv, lugat ve edeb derslerini tahsil ederek işe başlamıştı. Bunları Dimaşk'ın en yetkin isimlerinden birisi olan eş-Şeyh el-İmâm Tâceddin Ebu'l-Yemen Zeyd b. el-Hasan el-Kindî'den tahsil etmiş, hatta ona münşilik, yâni bir nevi sekreterlik yapma ayrıcalığına nail olmuştu.³⁸

Bizans ve Bağdat'ta tıp tahsil ederek birikimini artıran hekimimiz, daha sonra oldukça önemli öğrenciler yetiştirmişti. İbn Mitrân'ın yetiştirdiği öğrenciler arasında "ed-Dahvâr" unvanı ile tanınan Dimaşklı tabib Abdurrahman b. Ali de vardı. Mühezzebüddin ed-Dahvâr ismiyle şöhret olan Abdurrahman, önceleri hocası da olan babası ve kardeşi Hâmid ile kehhâllik³⁹ yani göz hekimliği yapmış, daha sonra âlim, şair ve hatip Ebü'l-Yümn el-Kindî'den Arapça okumuştur. Bundan sonra Selahaddîn-i Eyyubi'nin hekimlerinden Ebu'l-Haccac Raziyyüddin Yusuf b. Haydare er-Rahbî'den ve seyahatleri sırasında bile yanından ayırmadığı, mevzumuzu teşkil eden Muvaffakuddîn İbnü'l-Mitrân'dan tıp tahsil etmişti.⁴⁰ Adı geçen Raziyyüddin er-Rahbî, Selahaddîn'in ordu tabipliği yapma teklifini geri çevirmiş, daha sonra 30 dinar aylıkla Nureddin Hastanesi'ne tabip tayin edilmişti.

³³ Miryakefalon Zaferi ve Manuel Komnenos dönemi ile ilgili olarak bkz. Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995; Ioannes Kinnamos, *Historia, (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001.

³⁴ Odo de Deuil, *The Journey of Louis VII to the East*, nşr. çev. V. G. Berry, New York 1948, 63-67.

³⁵ Willam of Tyre, *A History of Deeds*, II, 174; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, 225.

³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 604.

³⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 224; IV, 293.

³⁸ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 603.

³⁹ Bkz. Max Meyerhof, "New Light on the Early Period of Arabic Medical and Ophthalmological Science", *Bulletin de la Societe d'Ophthalmologie d'Egypte* (1926), 25-37.

⁴⁰ Ebû Şâme, *Terâcimu Ricâli'l-Karyeyn es-Sâdis ve's-Sâbi'*, Beyrut 1974, 159-160.

Raziyyüddin, Selahaddîn'i son hastalığında Sultan'ı tedavi ederek kan aldırmasını tavsiye etmişti. Onun bu tavsiyesi Abdülatif el-Bağdâdî (ö. 1231) tarafından cahilce bulunur ve Sultan'ın ölümüne sebep olarak gösterilir.⁴¹

İbn Mitrân'a ait *Bustânu'l-Etibbâ ve Ravzatü'l-Elibbâ* adlı önemli eserin, bu makaleyi oluştururken ana kaynak olarak bulduğumuz İbn Ebû Usaybia'ya tesir ettiğini yukarıda arz etmiştik. Ayrıca tabip, filozof, çok yönlü bir İslâm bilgini olarak karşımıza çıkan Abdülatif el-Bağdâdî gibi müellifler de ondan istifade ederek eserlerini oluşturmuşlardı. el-Bağdâdî, beş duyuyu tıp açısından inceleyen iki makalesi *Makâletân fi'l-Havâs* ile şeker hastalığı hakkındaki eseri *Risâle fi'l-Marazi'l-Müsemma*'da İbn Mitrân'dan yararlanmıştı.⁴² el-Bağdâdî'nin şeker hastalığının karaciğere bağlı bir rahatsızlık olduğunu ilk olarak tespit etme başarısının⁴³ ardında İbn Mitrân'ın payını görmek mümkündür.

Ayrıca İbn Mitrân *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfrede* isminde, o dönem kullanılan ilaçların ele alındığı bir eser kaleme alarak eczacılık alanına önemli katkılar sağlamıştı.⁴⁴ Eczacılık ile ilgili çalışmaların kökeninin çok daha öncelere dayandığını bu vesile ile anmak gerekir. Abbasiler döneminde yaşamış olan Nastûrî hekim İshak b. Huneyn (ö. 910), Bağdat'ta geçirdiği bir felçten dolayı hayata gözlerini yummasına rağmen, geride bıraktığı tıp ve eczacılık ile ilgili kitapları ile İslâm tıbbına önemli hizmetlerde bulunmuştu.⁴⁵ Ayrıca Ağlebîler Döneminde (800-909) Berka'da *Beytü'l-Hikme* olarak adlandırılan bir bilim akademisi kurulmuş, burada tıp ve eczacılık alanlarında çalışmalar yapılarak özellikle bu alanda çeviri ve araştırmalar gerçekleştirilmişti.⁴⁶ Endülüs halifesi II. Hakem el-Mustansır-Billâh zamanında (961-976) tıp ve eczacılık alanında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. İlaç hazırlamada, birçok hastalığı tedavi etmede ve göz hastalıkları konusunda şöhret kazanan Ahmed ve Ömer b. Yunus kardeşler bu döneme damgalarını vurmuşlardı.⁴⁷ İbn Mitrân'ın bu eserinin ve eczacılıkla ilgili çalışmalarının kendisinden önce hazırlanan yukarıda bahsettiğimiz araştırmalara yeni bir bakış açısı kazandırdığını da belirtmeliyiz.

4. Evliliği

Selahaddîn'in kendisine oldukça değer verdiği başhekim İbn Mitrân, Sultan'ın gözde cariyelerinden biri ile evlendirilerek taltif edilmişti. Sultan Selahaddîn, Muvaffakuddîn Es'ad İbnü'l-Mitrân'ı cariyesi Cevze ile evlendirmiş, düğün için geline yüklü bir çeyiz vermişti. Bu düğünü unutulmaz hale getiren detay ise Sultan Selahaddîn'in kendi saray mutfağını ve aşçılarını da bu düğüne tahsis etmiş olması idi. Cariye Cevze, Selahaddîn'in eşi Hund Hâtun bt. Muînüddin'e⁴⁸ hizmet ederek

⁴¹ Ramazan Şeşen, *Selahaddîn Eyyûbi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, 436.

⁴² Bkz. S. M. Stern, "A Collection of Treatises by Abd al-Latîf al-Bağhdâdî", *Islamic Studies*, I/1 (1962), s. 53-70.

⁴³ Bkz. Sami Hamerneh, "Hans-Jürgen Thies, Der Diabetestraktat Abd al-Latîf al-Bağhdâdî's", *An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences*, LXII/214 (1971), 542-543.

⁴⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁴⁵ İshak b. Huneyn, *Târîhu'l-Etibbâ*, nşr. Franz Rosenthal (Orient içinde), VII (Leiden 1954), 61-71; Ali b. Yûsuf İbnü'l-Kiftî, *Kitâbü'l-Habârü'l-Ullemâ bi-Ahbârü'l-Hükemâ: Târîhu'l-Hükemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903, 80.

⁴⁶ Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi İfrikiyye el-Mağribü'l-Ednâ Münzû İtmâmi'l-Feth ve Hatta'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicri*, Mekketü'l-Mukerreme 2000, II, 372-73.

⁴⁷ Hasan Yusuf Devidâr, *el-Müctemâü'l-Endelüsî fi'l-Asri'l-Emevî*, 138-422/755-1030, Kahire 1994, 443-45.

⁴⁸ Selahaddîn'in İbn Ebî Usaybia'da geçen ismini başka kaynaklarımız İsmetüddin Âmine bt. Muînüddin Üner olarak verirler. Bu hanımla daha önce 1147 yılında Nureddin Zengî evlenmiş, onun 1174 yılında vefatından sonra da Halep'e hâkim olmak isteyen Selahaddîn ile bir izdivaçta bulunmuştu. Yine kaynaklarımızdan Âmine Hâtun'un oldukça cömert ve âlimlerle zâhitleri kollayan, medreseler açan bir hanım olduğunu öğreniyoruz. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, IX, 310-111; İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniye*, 88; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvahhab Fetih, Kahire 1413/1992, XIII, 194; Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, 31 vd.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, II, 199; David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi Tarihi*, 1148, çev. L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2014, 39; Peter M. Holt, *Haçlılar Çağı*,

aileye girmişti. Evlilik şerefine Sümeysâtiyye Hânkâhındaki sûfîler Sultan'ın saz heyetinin eşliğinde semâ yaparak düğünü kutlamışlar ve seyredenlere hoş dakikalar yaşatmışlardı.⁴⁹

Bu evliliğin oldukça mutlu ve huzurlu bir izdivaç olduğunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 1256) verdiği bilgilerden öğreniyoruz. Dimaşk'ta müreffeh bir hayat yaşayan çiftin birbirlerine olan bağlılıkları İbn Mitrân'ın 1191'de vefatından sonra da kendisini göstermişti. Zevcine oldukça düşkün olduğunu anladığımız Cevze, İbn Mitrân 1191'de vefat edince Dimaşk'taki Kasiyûn Dağı'nın eteklerinde bir mezar yaptırarak eşini oraya defnettirmişti. Daha sonra civardaki bir arsayı satın alarak mescid ve İbn Mitrân için türbe inşâ ettirmişti. Bu türbeye halk tarafından *Dâr-u Cevze* ismi verilmişti. Kırk ciltlik *Mir'âtü'z-Zamân* adlı eserin müellifi, 605/1208-1209 tarihinde Dimaşk'ı ziyaret ettiğinde Cevze'nin halâ hayatta olduğunu görmüş ve onu zühd içinde yaşayan, çok ibadet eden bir hanım olarak tanımıştı.⁵⁰ Cevze Hâtun'un bu özelliklerini, terbiyesi altında yaşadığı Selahaddîn'in eşi İsmetüddin Hanım'dan edindiğini de kolayca tahmin edebiliyoruz.

Malatyalı olan Süryânî tarihçisi, filozof, ilâhiyatçı, edip ve tabip Gregory Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 1286) bu evlilik ile ilgili farklı bilgiler verir. Malatyalı tarihçi, Mitrân oğlu diye maruf Dimaşk tabibi Muvaffak Esad'ın, büyük bir servetin sahibi olduğunu ve bu hekimin Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin câriyelerinden birini sevdiğini söyleyerek olayı daha kısa anlatır. Olayın devamında İbn Mitrân ölünce adının unutulduğunu, karısının ise sevdiği bir çocukla münzevilerin evlerini dolaşarak sadaka istediğinden bahseder.⁵¹ Müverrih Ebu'l-Ferec'in, İbn Mitrân için böyle müstehzi ve hafife alan ifadeler kullanmasında eski dindaşının ihtidâsından dolayı duyduğu nefreti açıkça görebiliriz. Kaldı ki Ebu'l-Ferec'in verdiği vefat tarihi olan 1188'in de gerçeği yansıtmaktan uzak olduğunu belirtmeden geçmeyelim.

5. Kitaba Düşkünlüğü ve Eserleri

İbn Mitrân'ın yaptığı bu dillere destan evliliği yanında, onun kitap merakı da bir o kadar dikkat çekicidir. Kahire'den tıp konusunda kitaplar toplayan İbn Mitrân, kâtibi ve tercümanı olan İbn Cemmâle'ye⁵² kitap istinsah ettiriyordu. Topladığı 10.000 cilt civarındaki kitabı vakfederek, tabipliği yanında ilme sağladığı katkı ile de göz doldurmuştu.⁵³ Bu dönemde hekimlerin özel kütüphane oluşturmaları bir gelenek idi ve bu hizmeti başka tabipler de yapmışlardı. Bunlar arasında Ebu'l-Fütûh İbnü's-Salâh es-Sümeysâtî (ö. 1153)⁵⁴ adlı tabibin Artuklu Timurtaş b. İlgazi'nin (1122-1152) desteği ile Mardin'de kurduğu kütüphaneyi zikredebiliriz.⁵⁵ Artuklular döneminin tanınmış hekim ve filozofu olan Fahreddin Mardinî de (ö. 1198) Mardin'de vefat etmeden önce, çok değerli eserlerden oluşan kütüphanesini Artuklu Hüsâmeddin Timurtaş'ın yaptırdığı medreseye vakfetmişti.⁵⁶ Hekimlerin kitap bağışlaması İbn Mitrân sonrasına da tevarüs etmiş ve Memlûkler dönemi hekimi, küçük kan dolaşımını keşfiyle şöhret bulan İbnü'n-Nefis (ö. 1288) bu geleneği devam ettirmişti. Onun Kahire'de Sultan

11. *Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev.: Özden Arkan, Numune Matbaacılık, İstanbul 1999, 56; Abdülfettâh Kal'acî, "Nureddin Mahmut, el-Adaletü ve'l-Muhârebetü'l-Fesâdi", *A'fâku'l-Ma'rife*, Eylül 2007, 286.

⁴⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 605; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390; Şeşen, *Devlet*, 213,

⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 391.

⁵¹ İbnü'l-İbrî Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 449.

⁵² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 610.

⁵³ Şeşen, *Devlet*, 331, 334, 430.

⁵⁴ İbnü'l-Kiftî, *İhbaru'l-Ullemâ*, 279.

⁵⁵ Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 197.

⁵⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 368-369.

Kalavun Hastanesi'ne bağışladığı kitaplardan oluşan zengin kütüphane, dönemin tıp ilmine büyük kazanımlar sağlamıştı.⁵⁷

Kitap telif etme konusunda da İslâm tıbbına hizmette bulunan İbn Mitrân'ın en önemli eseri olarak *Bustânu'l-Etibbâ ve Ravzatü'l-Elibbâ* adlı çalışması karşımıza çıkar. Hocalarından duyduğu ve tıp kitaplarından okuyup bizzat tecrübe edindiği konuları kitabında anlatması, özellikle ünlü göz hekimi ve biyografi yazarı İbn Ebî Usaybia'nın dikkatini çekmiş, bu bilgilerin tıpla ilgili hikâyeler ile fıkralar yanında nadir bilgileri de içerdiğini zikretmiştir. Eseri tamamlamaya hekimimizin ömrü kâfi gelmese de yapılan çalışmanın oldukça titizlikle yürütüldüğünü anlıyoruz. İbn Ebî Usaybia'nın üstadımız dediği Mühezzebüddin Cezzân⁵⁸ tarafından yazıya geçirildiği söylenen kitap,⁵⁹ öğrencisi Mühezzebüddin ed-Dahvâr tarafından okunmuş, İbn Mitrân tarafından onaylanmış, eksik taraflar yeniden kaleme alınmıştı.⁶⁰ İbn Mitrân'ın eserini bu şekilde titizlikle incelenmesine, onun dil ve belâğat ilimlerine olan derin vukûfiyetini sebep olarak gösterebiliriz.

İbn Mitrân'ın ikinci eseri *el-Makâlâtü'n-Nâsiriyye fî Hıfzi'l-Umûri's-Sıhhiyye*'dir. İ'câz ve belâğat konusunda oldukça iddialı olan bu çalışma, Selahaddîn-i Eyyûbî'ye arz edilmişti.⁶¹ Kitabın hattının, kâtibi aynı zamanda tercümanı olan el-Cemmâle ismi ile tanınan Cemâleddin'e ait olması ve bu kitabın Selahaddîn'in babası Necmeddin Eyyûb b. Şâdî'ye (ö. 1173) sunulması ise bir başka detay olarak karşımıza çıkar. Ancak Necmeddin Eyyûb 568/1173'te Mısır'da vefat edince⁶² eser Selahaddîn'e takdim edilmişti.⁶³

Selahaddîn'in başhekiminden İbn Ebî Usaybia'nın bahsettiği bir başka eser ise X. yüzyılda yaşadığı kabul edilen mütercim, astrolog ve simyacı Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Vahşiyye el-Keldânî'nin bir kitabına yapılan ihtisardır. Bu çalışmanın ismi *İhtisâru Kitâbi'l-Envâr li'l-İskenderâniyyîn* idi. Eserin tamamlandığı tarih ise Selahaddîn'in Suriye ve el-Cezîre'de hâkimiyetini tamamen sağladığı Recep 581/Eylül-Ekim 1185 senesiydi.⁶⁴ İbn Mitrân'ın ihtisar ettiği bu kitabın simyaya dair olup dokuz risâleden meydana geldiğini hatırlayacak olursak⁶⁵ İbn Mitrân'ın ne kadar çok yönlü bir hekim olduğunu daha iyi anlamış oluruz. İbn Ebî Usaybia bu eserin pek çok esrarı bünyesinde barındırdığını zikrederek çalışmaya ayrı bir değer katar.⁶⁶

İbn Mitrân'ın çok yönlü kişiliği ilaç ve eczacılık sahasında da kendisini göstermişti. Nitekim konu ile ilgili tamamlanamayan *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfrede* isminde o dönem kullanılan ilaçların ele

⁵⁷ Pascha M. Herz, "Die Baugruppe des Sultans Qalaun in Kairo", *Abhandlungen des Hamburgischen Kolonial-Institut*, sayı: 42 (Hamburg 1919), 1-43.

⁵⁸ Mühezzebüddin Cezzân kaydını İbn Ebî Usaybia'yı esas alarak nakletmemize rağmen, daha sonraki çalışmalarda bu ismin Mühezzebüddin ed-Dahvâr olduğu belirtilmiştir. Diğer ana kaynaklarda da öğrencisi olarak ed-Dahvâr ismini bulduğumuzu da eklemek istiyoruz. Bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937, I, 892; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam*, E. J. Brill, Leiden 1970, 165-166.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360/1941, I, 243.

⁶⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 610.

⁶¹ Metinde acı vermek anlamına gelen وجع ibaresinin yanlış kaydedildiğini ve bunun sunmak anlamına gelen bir başka fiil ile kullanıldığına hükmederek, böyle bir tespitle bulunduk. Nitekim daha sonraki ifadeler de kelimenin sunmak, arz etmek anlamında kullanıldığını gösterir.

⁶² Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 258; İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye*, 87; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty., III, 35; İbn Vâsil, *Müferric*, I, 230.

⁶³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 610-611.

⁶⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611. Ancak bu eserin ismi İbn Vahşiyye'nin anlatıldığı *DÎA'da "Kitâbü'l-Edvâri'l-Kebîr alâ Mezhebi'n-Nabât"* olarak kaydedilir. Bkz. Mahmud Kaya, "İbn Vahşiyye", *DÎA*, İstanbul 1999, XX, 436-438.

⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İhbaru'l-Ulemâ*, 104-105.

⁶⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

alındığı bir eseri daha kaleme almaya çalışmıştı.⁶⁷ Bu kitap ile eczacılık konusundaki bilgisini daha da artıran İbn Mitrân, evinde kendi hazırladığı ilaçları fakirlere dağıtması ile de ön plana çıkarak ismini ölümsüzleştirecekti.⁶⁸

Hekimimizin Selahaddîn'in en yakın tabiplerinden birisi olduğunun delili sayılabilecek eseri ise *Kitâbu Âdâbu Tıbbi'l-Mülûk* ismi ile tanınan çalışmasıdır. Kitap hükümdarları tedavi etmenin adabı hakkında bilgiler içerir.⁶⁹

İbn Mitrân'ın *el-Makâletü'n-Necmiyye fi't-Tedâbiri's-Sıhhiyye* isminde Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb adına kaleme alınmış bir eserinin olduğu söylene de⁷⁰ bu eserin yukarıda bahsettiğimiz *el-Makâlâtü'n-Nâsırıyye fi Hıfzi'l-Umûri's-Sıhhiyye* adlı çalışmanın bir başka ismi olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu tespitimizi başka kaynaklarla da eşleştirip daha doğru temele oturtmak mümkündür.⁷¹ Yukarıda vermeye çalıştığımız eserler yanında İbn Mitrân'ın kendi el yazısı ile kaleme aldığı tıp ve diğer sahalara ilgili birçok eserinin müsvedde ve notlarının bulunduğu da ilâve edelim.⁷²

6. Ölümü ve Bıraktığı Tesir

Selahaddîn'in başhekimisi olan Ebû Nasr Muvaffakuddîn Es'ad b. İlyâs b. Circîs İbn Mitrân, Rebîulevvel 587/Mart Nisan 1191 tarihinde⁷³ hayata gözlerini yumdu.⁷⁴ Selahaddîn'in kâtibi olan İmâdüddin İsfahânî, onun ölümüne özel bir yer ayırır ve bu büyük hekimin Sultan Selahaddîn nezdindeki müstesnâ yerini zikreder. Onun anlatımından İbn Mitrân'ın bilgisi ve nezaketi ile göz doldurduğuna, ihtidâ ederek makamını yücelttiğine dair bilgiler ediniyoruz.⁷⁵ Onu öven sadece Kâtib İsfahânî değildi; Abdürrezzak b. Ahmed el-Âmirî adlı şâir onu metheden bir şiir kaleme alarak Selahaddîn'in başhekiminin vefatından duyduğu hüznü dile getirmişti. Şâir Abdürrezzak'ın yazdığı mersiye'nin satır aralarından öğrendiğimiz bir başka önemli husus ise onun tabiplikteki mahareti yanında İslâm dini ile müşerref olması idi.⁷⁶ Onu övenler yanında alakasız konularla yerenlerin de olduğunu zikretmemiz gerekir. Dimaşklı hiciv şairi Şerefüddin İbn Uneyn (ö. 1233) İbn Mitrân'ın kişiliğini ve İslâm dini ile şereflenmesini zemmederek onu Rafizî olmakla suçlamayı tercih eder.⁷⁷ Bu sivri dilli hiciv şairinin, Eyyûbî devlet adamları, vezirler, kumandanlar ve âlimler için hicviyeler yazdığını, daha sonra 1175'te Selahaddîn-i Eyyûbî'ye şikâyet edilerek Dimaşk'tan sürüldüğünü hatırlatmak isteriz.⁷⁸

Selahaddîn'in hekimleri arasında İbn Mitrân'ın özel bir yere sahip olduğunu ve bu meziyetlerini herkesin takdir ettiğini görüyoruz. Osmanlı döneminde XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının

⁶⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁶⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 604.

⁶⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁷⁰ Cevat İzgi, "İbnü'l-Mitrân", XXI, 129.

⁷¹ Bkz. Selâhaddin Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr., Wiesbaden 1381/1962, IX, 43.

⁷² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁷³ Abu'l-Farac, *Târih*, II, 449'da vefat tarihi olarak 584/1188 yılı verilir.

⁷⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 609; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, 293; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 391.

⁷⁵ İmâdüddin Kâtib İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fi Fethi'l-Kudsî, Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis*, Dâru'l-Menâr 1425/2004, I, 301.

⁷⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 609-610.

⁷⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390. Yusuf Kabakçı, "İbnü'l-Mitrân", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, ed. Zehra Gençel Efe, Mana Yayınları, İstanbul 2021, 104-106'da İbn Mitrân'ın Şia mezhebini benimsediğini zikreder.

⁷⁸ Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXII, 85, 338; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 158; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ty., XIX, 81-92.

müspet düşüncüyü temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifi Kâtip Çelebi (ö. 1657) dahi Selahaddîn'in bu başhekimine eserinde yer vererek ona olan teveccühünü gösterdi. Onun anlatımı *Bustânu'l-Etibbâ ve Ravzatü'l-Elibbâ* adlı eserin sahibi Dimaşklı Muvaffakuddîn Es'ad İbn Mitrân'ın (ö. 587/1191) Selahaddîn'in hekimleri arasında olduğu ve Sultan'ın nezdinde müstesnâ bir yere sahip olduğu yönündeydi.⁷⁹ İbn Mitrân eserleri yanında renkli kişiliği, Selahaddîn-i Eyyûbî gibi bir sultanın hizmetinde bulunması, Eyyûbî ailesi ile olan ilişkileri, İslâm tıp tarihine olan katkıları ve evliliği ile daima hatırlanmıştı.

Sonuç

Selahaddîn-i Eyyûbî'nin hükümranlılığı, Kudüs'ün Haçlılardan geri alınması ve Haçlı seferlerinin en uzununu olan üçüncüsünün sürüp gittiği bir dönem olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Selahaddîn'in zaman zaman ortaya çıkan ve Müslümanları derin endişeye sevk eden hastalığı yanında sefer için Filistin'de bulunan İngiltere kralı Richard ve diğer Haçlı lordlarının rahatsızlıkları da zikredilebilir. Orta Çağ'ın önemli salgını olan vebanın derin acılar bıraktığı dönem, hekimlere ayrı bir önem verilmesini gerektirmiştir. Bu çalkantılı ortamda Selahaddîn'in de hekimleri vardı ve bu hekimler yaptıkları önemli hizmetlerle göz doldürmüşlardı.

Bunlardan birisi olan Muvaffakuddîn Esad İbn Mitrân, Hristiyan bir aileden gelmesine rağmen Dimaşk gibi Suriye'nin kalbi sayılacak bir merkezdeki toplumda kabul görmüş, Bağdat'ta ve Bizans'ta tıp tahsil ederek bilgi birikimini artırmıştı. İbn Mitrân daha sonra Müslüman olarak Selahaddîn'in 1175 yılından itibaren hâkim olduğu Dimaşk'ta Sultan'ın başhekimini olmayı başarmıştı. Bunda derin bilgisi yanında cömertliği ve nezaketi önemli bir rol oynamıştı. Eczacılık ve simya ilmine olan derin vukûfiyeti yanında genel tababet açısından da önemli birikime sahipti. Dimaşk'ta Nureddin Zengî'nin (1146-1174) açtığı ve Selahaddîn döneminde hizmet vermeye devam eden hastanede başhekimlik yapan İbn Mitrân, fakir hastalara sağladığı yardımlarla da insanî vasıflarını ön plana çıkarmıştı.

İbn Mitrân, "Şark'ın En Sevgili Sultan'ı" olarak tavsif edilen Selahaddîn-i Eyyûbî gibi bir sultana hizmet etmenin yanında, ondan gördüğü iltifatlarla da bu dönemin anlaşılmasına katkı sağlamıştı. Oluşturduğu kütüphane ile İslâm bilimi ve tıp tarihine katkı sağlayan İbn Mitrân, eczacılıktan simya ilmine varıncaya kadar pek çok çalışmaya imza atmıştı. Hekimimiz yetiştirdiği öğrencileri ile İslâm tıbbına hizmet vermiş ve ismini ölümsüzleştirmişti. Bunlar arasında göz hekimi Mühezzebüddin ed-Dahvâr ve diyabet konusundaki çalışmaları ile öne çıkan Abdüllatif el-Bağdadî'yi sayabiliriz. İbn Mitrân yazdığı eserler, yaptığı hizmetler yanında ihtidâ etmiş bir hekim olarak da bu dönemin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamış, Sultan Selahaddîn'in Haçlılara karşı verdiği mücadeleye ayrı bir anlam yüklemiştir.

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn min Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya-Rıfat Bilge, İstanbul 1971, I, 243; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm, Kâmu'su Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984, I, 293.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Târihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950.
- Alper, Ömer Mahir, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 197.
- Armstrong, Karen, *Kudüs'ün Tarihi, Bir Şehir, Üç Semavî Din*, çev. İrem Sağlamer, Pegasus Yayınları, İstanbul 2021.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Champdor, Albert, *Saladin - Le plus pur Heros de l'Islam*, Albin Michel Editions, Paris 1956.
- Devidâr, Hasan Yusuf, *el-Müctemâü'l-Endelüsî fi'l-Asri'l-Emevî*, 138-422/755-1030, Kahire 1994.
- Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Develetayn*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997.
- Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Develetayn*, nşr. Muhammed Hilmî Muhammed, Kahire 1962.
- Ebû Şâme, *Terâcimu Ricâl'l-Karyeyn es-Sâdis ve's-Sâbi'*, Beyrut 1974, 159-160.
- Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty.
- Hamerneh, Sami, "Hans-Jürgen Thies, Der Diabetstraktat Abd al-Laţif al-Bağdādî's", *An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences*, LXII/214 (1971), 542-543.
- Hamilton, Bernard, "Baldwin the Leper as War Leader", *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, Brepols, Turnhout 1998, 119-130.
- Havale, Yusuf b. Ahmed, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi İfrikiyye el-Mağribu'l-Ednâ Münzû İtmâmî'l-Feth ve Hatta'l-Karnî'l-Hâmisi'l-Hicri*, Mekketü'l-Mukerreme 2000.
- Herz, Pascha M., "Die Baugruppe des Sultans Qalaun in Kairo", *Abhandlungen des Hamburgischen Kolonial-Institut*, sayı: 42 (Hamburg 1919), 1-43.
- Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2015.
- Holt, Peter M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev.: Özden Arıkan, Numune Matbaacılık, İstanbul 1999.
- Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fi Târihi'l-İslâm*, thk. Dr. Semîr Tabbâre, Beyrut 1999.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, tsh. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1419/1998.
- İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübteda' ve'l-Haber fi Târihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1985.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1900-1994.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvahhab Fetih, Kahire 1413/1992.
- İbn Şeddâd, Bahâüddin, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye fi Mehâsini'l-Yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1994, 86.
- İbn Şeddâd, İzeddin, *el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, by. trz.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira fi Mülûk Mısır ve'l-Kahira*, Mısır ty.
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Kahire 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep fi Tarihi Halep*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, yy.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fi Târihi Haleb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Kahire 1350-1351/Beyrut 1399/1979.
- İbnü'l-Kıftî, Ali b. Yûsuf, *Kitâbü İhbâri'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ: Târihu'l-Hükemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903.
- İmâdüddin Kâtib İsfahanî, *Berku's-Şâmî*, thk. Fâlih Hüseyin, Müessesetü Abdülhamid Şevmân, Amman 1987.
- İmâdüddin Kâtib İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fi Fethi'l-Kudsî, Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis*, Dâru'l-Menâr 1425/2004.
- İshak b. Huneyn, *Târihu'l-Etibbâ*, nşr. Franz Rosenthal (Orient içinde), Leiden 1954.
- İzgi, Cevat, "İbnü'l-Mitrân", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 128-129.
- Kabakçı, Yusuf, "İbnü'l-Mitrân", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, ed. Zehra Gençel Efe, Mana Yayınları, İstanbul 2021.
- Kal'acî, Abdülfettâh, "Nureddin Mahmut, el-Adaletü ve'l-Muhârebetü'l-Fesâdi", *A'fâku'l-Ma'rife*, Eylül 2007, 284-292.
- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ*, Beyrut trz.
- Karakuş, Nadir, "Kudüs'te İlk Cuma: 2 Ekim 1187 [First Friday In Jerusalem: 2th October 1187]", *Marifetname*, 8/1 (Haziran/2021), 41-63.
- Karakuş, Nadir, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2020.

- Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360/1941.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn min Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya-Rifat Bilge, İstanbul 1971.
- Kaya, Mahmud, “İbn Vahşiyye”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 436-438.
- Lay, Stephen, “A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem”, *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin, *el-Mevâiz ve’l-İ’tibâr bi-Zikri’l-Hitât ve’l-Asâr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin, *es-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1418/1997.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin, *İttiazu’l-Hunefâ bi-Ahbâri’l-Eimmeti’l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl v.dğr., el-Meclisü’l-A’lâ li Şuûni’l-İslâmiyye, trz.
- Man, John, *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire*, Corgi Books London, 21 Nisan 2016.
- Meyerhof, Max, “New Light on the Early Period of Arabic Medical and Ophthalmological Science”, *Bulletin de la Societe d’Ophthalmologie d’Egypte* (1926), 25-37.
- Mitchell, Piers D., “An Evaluation of the Leprosy of King Baldwin IV of Jerusalem in the Context of the Medieval World”, *Appendix to Hamilton, The Leper King*, Turnhout 1998, 245-258.
- Mitchell, Piers D., *Medicine In The Crusades, Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Nicolle, David, *İkinci Haçlı Seferi Tarihi, 1148*, çev. L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2014.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb*, Kahire 1423.
- Odo de Deuil, *The Journey of Louis VII to the East*, nşr. çev. V. G. Berry, New York 1948.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed, *Arâisü’l-Mecâlis: Kısasü’l-Enbiyâ*, Kahire 1301.
- Safedî, Selâhaddin Halîl b. Aybeg, *Kitâbü’l-Vâfi bi’l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr., Wiesbaden 1381/1962.
- Scott, Walter, *The Talisman, Selahaddin Eyyûbî ve Arslan Yürekli Richard*, çev. Mehmed Halid, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2016.
- Sibt İbnü’l-Acemî, *Kunûzü’z-Zeheb fi Târih-i Haleb*, Halep 1417.
- Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atu’z-Zaman fi Tevarihi’l-A’yan*, thk. Muhammed Berekât vdğ. Dimaşk 1434/2013.
- Stern, S. M., “A Collection of Treatises by Abd al-Laţif al-Baghdâdî”, *Islamic Studies*, I/1 (1962), 53-70.
- Sübkî, Tâceddin, *Muîdü’n-Niam ve Mübîdü’n-Nikam*, Beyrut 1407/1986.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl, Dâru Süveydân, Kahire 1960-1970.
- Tariq Ali, *The Book of Saladin*, Verso, London 1998.
- Ullmann, Manfred, *Die Medizin im Islam*, E. J. Brill, Leiden 1970.
- Üsâme b. Münkız, *Kitâbü’l-İ’tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Colombia Universty Press, New York 1943.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, Beyrut 1957.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ: İrsâdü’l-Erîb*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî Beyrut, ty.
- Yunînî, Kutbeddin, *Zeylu Mir’ati’z-Zamân*, Dâru’l-Kütübi’l-İslâmî, Kahire 1992.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A’lâm, Kâmûsu Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of
Islamic Medical History Research**

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

**RESEARCHES ON THE POSITIVE SCIENCES AND THE DEVELOPMENT
PROCESS OF THE HISTORY OF MEDICINE**

VESİLE ŞEMŞEK

Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları,
İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Kırşehir, Türkiye

Associate Professor, Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Divinity, Islamic History
and Arts, Department of Islamic History, Kırşehir, Turkey

vsemsek@gmail.com

orcid.org/ 0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 23 Nisan 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Şemşek, Vesile, "Researches On The Positive Sciences And The Development Process Of
The History Of Medicine" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022)
1/1, 40-53.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Researches On The Positive Sciences And The Development Process Of The History Of Medicine

Abstract

In the medieval Western world, when Europe was in economic and cultural stagnation for a long time, Arabic-speaking culture developed significantly. He has greatly contributed to the development of science, philosophy, literature and art, which includes the culture of many nations (Persians, Tajiks, Uzbeks, Turkmen, Syrians, Egyptians, Arabs and others). The formation of the Caliphate, a political power of Muslims, began in the 7th century and developed first with the establishment of a new religion under the banner of Islam and later with the Conquest of the Arabs. It didn't take long for the immense United Arab power to emerge from Central Asia and Iran in the east to the Pirinese Peninsula in the west. In the second half of the eighth century, two caliphate were established — the East centered on the West, first in Damascus, then in Baghdad and Cordoba. The economic and cultural community of the peoples that were part of the caliphate was preserved and continued to flourish for several centuries. The extensive trade of the Arabs contributed to the mutual enrichment of the cultures of many nations. Since the main language in the caliphate was Arabic, it was called "Latin of the East", the cultural and scientific legacy of the medieval East in bourgeois historiography is often referred to as "Arab" culture and science. In Soviet historiography it is rightly called Arabic. The ultimate goal of this study is to inform about the development process of positive sciences in a period called the "Golden Age" of Islam in the Middle Ages, that the scientific sciences reached their peak in the history of Islamic science in this period and shed light on other civilizations, especially the West, and their use in the course of time. to tell you that you have benefited from these sciences. The main purpose of this study is to give information about the activities of scientists working in the field of positive sciences and medical history in the Middle Ages and to convey their contributions to world civilization.

During the Middle Ages, when Europe was in a long economic and cultural recession, Arabic-speaking culture flourished. He combined the culture of many nations (Persians, Tajiks, Uzbeks, Turkmen, Syrians, Egyptians, Arabs and others), making a great contribution to the development of science, philosophy, literature and art. The caliphate, a Muslim feudal state, began to be established from the 7th century and was primarily conditioned by the unification of the Arabs under the banner of Islam. The great unified Arab state, stretching from Central Asia and Persia in the east to the Iberian Peninsula, did not last long. In the second half of the 8th century, two caliphate - the Eastern Caliphate - were established, first in Damascus, then in Baghdad and in the western part of Central Cordoba. The economic and cultural unity of the peoples of the caliphate has been preserved and developed for centuries. Extensive Arab trade led to the mutual enrichment of the cultures of many peoples. Since Arabic was the dominant language in the caliphate (it was called "Latin of the East"), bourgeois historiography often referred to the cultural and scientific heritage of the Middle East as "Arab culture" and science. In Soviet historiography it is rightly called Arabic History.

The Arabs established many science and education centers, especially in Damascus (7th century), Baghdad (8th-9th centuries) and Córdoba (10th century). In the heyday of the Kordovsky Caliphate there were 10 universities, while in Western Europe there were only two - the universities of Salern and Paris. Some Arab schools have special postal issues. Thus, in 1960, the 1100th anniversary of Saracen University in Fez, Morocco; In 1975, a series of postage stamps were registered in Egypt. An envelope and stamps were issued in Al-Azhar, commemorating the 1000th anniversary of the university's founding, and the stamps were sealed with a special stamp. Along with philosophy, mathematics, geography, history, natural sciences, and philology, medicine was part of the general education of scholars in the Arab caliphate. Representatives of many caliphate or economically and culturally connected nations have been prominent figures in medicine: since the 4th century Syrians, Khwarezmian, Persians, Armenians, Azeris, Egyptians, Jews, Moroccans, partly Indians, and have been the founders of great medical schools and hospitals. Leading doctors lived and worked in Bukhara, Khwarezm, Samarkand, Damascus, Baghdad, Cairo and Cordoba. They have played an important role in the preservation and further development of the ancient medical heritage. Caliphate physicians had a significant impact on the development of Western European medicine. Eastern medieval medicine enriched Renaissance medical science and became one of its valuable resources. The period of the highest development of medicine of the Eastern peoples of the caliphate period is the X-XI centuries. This was later called the Eastern Renaissance. Representatives of Arabic Medicine The main purpose

of this study is to contribute to world civilization by giving information about the activities of scientists working in the field of Positive Science and Medicine in the Middle Ages.

Keywords: History, Positive Sciences, Muslims, Middle Ages, Development Process.

Orta Çağ Pozitif Bilimler ve Tıp Tarihinin Gelişim Sürecine Dair İncelemeler

Öz

Orta Çağ Batı dünyasında Avrupa'nın uzun bir süre ekonomik ve kültürel durgunluk içinde olduğu zaman, Arapça konuşan kültür önemli bir gelişme sağlamıştır. Birçok ulusun (Persler, Tacikler, Özbekler, Türkmenler, Suriyeliler, Mısırlılar, Araplar ve diğerleri) kültürünü içeren bilim, felsefe, edebiyat ve sanatın gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. Doğudaki Orta Asya ve İran'dan Batı'daki Pirinise Yarımadası'na kadar ortaya çıkan muazzam Birleşik Arap gücü uzun sürmedi. VIII yüzyılın ikinci yarısında, iki hilafet kuruldu — önce Şam'da, daha sonra Bağdat'ta ve Cordoba'da merkezi olan Batı merkezli Doğu. Halifeliklerin bir parçası olan halkların ekonomik ve kültürel topluluğu korunmuş ve birkaç yüzyıl boyunca gelişmeye devam etmiştir. Arapların geniş ticareti, birçok ulusun kültürünün karşılıklı zenginleşmesine katkıda bulundu. Hilafetlerdeki ana dil Arapça olduğu için *“Doğu'nun Latincesi olarak adlandırıldı”*, Ortaçağ Doğu'nun burjuva tarih bilimindeki kültürel ve bilimsel mirası genellikle *“Arap”* kültürü ve bilimi olarak adlandırılır.

Avrupa'nın uzun bir ekonomik ve kültürel durgunluk içinde olduğu Orta Çağ boyunca, Arapça konuşan kültür gelişti. Birçok milletin (Farslar, Tacikler, Özbekler, Türkmenler, Suriyeliler, Mısırlılar, Araplar ve diğerleri) kültürünü birleştirerek bilim, felsefe, edebiyat ve sanatın gelişimine büyük katkı sağladı. Müslüman feodal bir devlet olan hilafetin 7. yüzyıldan itibaren kurulmaya başladı ve öncelikli olarak Arapların İslam bayrağı altında birleşmesiyle şartlandı. Orta Asya ve İran'dan doğuda İber Yarımadası'na uzanan büyük birleşik Arap devleti uzun sürmedi. VIII yüzyılın ikinci yarısında, önce Şam'da, ardından Bağdat'ta ve Orta Kurtuba'nın batı kesiminde iki halifelik- Doğu Hilafeti- kuruldu. Hilafet halklarının ekonomik ve kültürel birliği yüzyıllardır korunmakta ve geliştirilmektedir. Kapsamlı Arap ticareti, birçok halkın kültürünün karşılıklı olarak zenginleşmesine yol açmıştır. Hilafetlerde baskın dil Arapça olduğundan (*“Doğu'nun Latincesi”* olarak adlandırılıyordu), burjuva tarih bilimi genellikle Ortadoğu'nun kültürel ve bilimsel mirasına *“Arap kültürü”* ve bilimi olarak atıfta bulundu. Sovyet tarihçiliğinde buna haklı olarak Arapça Tarih denir.

Araplar, başta Şam (7. yy), Bağdat (8-9. yy) ve Córdoba (10. yy) başta olmak üzere birçok ilim ve eğitim merkezi kurmuşlardır. Hilafetin en parlak döneminde Kurtuba'da on üniversite vardı. Batı Avrupa'da ise sadece iki tane vardı: Salern ve Paris üniversiteleri. Bazı Arap okullarının özel posta sorunları vardır. Böylece 1960 yılında Fas'ın Fez kentindeki Saracen Üniversitesi'nin 1100. kuruluş yıldönümü; 1975'te Mısır'da bir dizi posta pulu kaydedildi. El-Ezher'de üniversitenin 1000. kuruluş yıldönümüne ithafen bir zarf ve pullar basıldı ve pullar özel bir pulla mühürlendi. Felsefe, matematik, coğrafya, tarih, doğa bilimleri ve filoloji ile birlikte tıp, Arap halifeliklerindeki bilgilerin genel eğitiminin bir parçasıydı. Birçok hilafet veya ekonomik ve kültürel olarak bağlantılı milletin temsilcileri tıpta önde gelen isimler olmuştur: 4. yüzyıldan beri Suriyeliler, Harezmliler, Persler, Ermeniler, Azeriler, Mısırlılar, Yahudiler, Faslilar, kısmen Hintliler ve büyük tıp okullarının ve hastanelerin kurucuları olmuştur. Buhara, Harezmi, Semerkant, Şam, Bağdat, Kahire ve Kurtuba'da önde gelen doktorlar yaşadı ve çalıştı. Eski tıbbi mirasın korunmasında ve daha da geliştirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Batı Avrupa tıbbının gelişmesinde hilafet hekimlerinin önemli bir etkisi oldu. Doğu Orta çağ tıbbı, Rönesans tıp bilimini zenginleştirdi ve değerli kaynaklarından biri haline geldi. Hilafet döneminin Doğu halklarının tıbbın en yüksek gelişme dönemi 10.-11. Yüzyıllar olduğu bilinmektedir. Bu dönem daha sonra Doğu'nun Rönesans dönemi olarak adlandırıldı. Arapça Tıbbın Temsilcileri Orta Çağ'da Pozitif İlim ve Tıp alanında çalışan bilim adamlarının faaliyetleri hakkında bilgi vererek dünya medeniyetine katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmanın nihai hedefi, Orta çağda İslam'ın *“Altın çağı”* olarak adlandırılan bir dönemde pozitif ilimlerin gelişim süreci hakkında bilgi verdiğini, İslam bilim tarihinde fenni ilimlerin bu dönemde zirveye ulaşarak diğer medeniyetlere, özellikle Batı'ya ışık tutmasını ve zaman sürecinde onların bu ilimlerden faydalandığını anlatmaktır. Bu çalışmanın başlıca amacı Orta çağda Pozitif bilimler ve tıp tarihi alanında çalışma yapan bilim adamlarının faaliyetleri hakkında bilgi vererek dünya medeniyetine katkılarını aktarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Pozitif Bilimler, Müslümanlar, Orta Çağ, Gelişim Süreci.

Introduction

1.Achilles Bandaging Patroclus.

Red-Figured Kylix 6th Century One of the founders of medicine in Ancient Greece was Asclepius - Asclepius in ancient Greek and Roman mythologies, the god of medicine. According to the classical version of the myth, Coronida, pregnant with Asclepius, cheated on Apollo with the mortal Ischius, for which she was killed. On the funeral pyre, Apollo took Asclepius out of the womb of Coronida and handed him over to be raised by the centaur Chiron, who taught the boy the art of healing, in which he achieved unprecedented success. Asclepius learned not only to treat a wide variety of diseases, but also to resurrect the dead. According to one version of the myth, he did this not out of good intentions, but for a fee. Such actions angered the Olympian gods, who considered them a violation of the laws of the world order. Zeus struck Asclepius with lightning, but then revived and deified. The cult of Asclepius became very popular in Ancient Hellas and forced out other "divine doctors". Treatment took place in temples, of which there were more than 320. In the temple, healing took place through incubation: the sick, who prayed during the day, lay down in the temple and fell asleep; God appeared in a dream and announced his will. There were several medical schools in Greece that competed with each other and, trying to attract more students, began to teach medicine to secular people. The schools that were in Cyrene, the city of Croton (now Croton) and Rhodes were especially famous. All of them had already fallen into decay when two new ones arose: in Knida and on the island of Kos. The most remarkable was the last one- Hippocrates came out of it. These two schools differed significantly in direction. On Kos, the disease was considered a general pathology and was treated accordingly, and attention was paid to the physique and other features of the patient. The Knidos school saw a local pathological process in the disease, studied its paroxysms and acted on the local disorder. There were many famous doctors in this school. Among them, Eirifon enjoyed special fame. The school on Kos was at first less known than the Knidos one, but, with the advent of Hippocrates, it was significantly ahead of it. Besides temples, other sources of medical knowledge were philosophical schools. They studied natural science, and therefore diseases. Philosophers covered medicine from a different angle than practitioners — it was they who developed its scientific side. They, moreover, through their conversations, disseminated medical knowledge among the educated public. The third source of medicine was gymnastics. The people in charge of it expanded the range of their activities and treated the fractures and dislocations that were often observed in the palestras. Ikk of Tarentum paid special attention to nutrition, and this branch of knowledge then took on a special development. Herodicus from Selymvria applied gymnastics to the treatment of chronic diseases, and the success of his methods forced many patients to seek help not in churches, but in gymnasiums. Already in 770-476 in China there was a book "Nei-Ching" on medicine. The works of Hippocrates and other Greek scholars date from later periods (446-377 BC). Contrary to popular belief, the medicine of ancient China was not represented solely by unsupported facts, based only on religion and myths. In the 5th century BC e. in China, surgical operations were performed under anesthesia and asepsis. Hygiene was developed in the upper strata of society. To prevent infection with helminths, well-known procedures in modern society were carried out, for example, washing hands before eating. During the Tang Dynasty (618-907 AD), infectious diseases (such as leprosy) were known to

Chinese physicians. The patient and all those who had contact with him were isolated from other people. The first smallpox vaccinations were carried out in China as far back as a thousand years BC. The inoculation of the contents of smallpox pustules to healthy people in order to protect them from the acute form of the disease then spread to other countries (India, Japan, Turkey, Byzantium, the countries of Asia Minor and Europe). However, variolation was not always successful - there is evidence of the onset of an acute form of the disease and even death. Traditional Chinese medicine was widespread in all segments of the population. In the era of Omar, a group of Iranian mathematicians arrived in Medina. At the suggestion of Ali, the Caliph asked them to teach some Sahibilers algebra for a fee paid from the treasury, and first the Prophet. Charisma records that Ali studied algebra.¹ Charisms, Muhammad b. Moses (d.232/847) Mathematician, astronomer and geographer, considered the founder of the science of algebra in the Islamic world.² He ived in Baghdad and served in the library of Beytu al-Hikma, where he was also one of its important members during my reign.³ In Japan, medicine was not so original and more often Japanese healers used Chinese medicine or some of its parts. Tibetan medicine has its roots in India. It was from there that all medical knowledge came to Tibet. True, they came down to us somewhat modified. The medicine of Tibet also learned a lot from other ancient civilizations. Knowledge about some medicines of natural origin, methods of their processing, some types of therapeutic massage, and acupuncture were borrowed from Chinese sources. All this knowledge was presented in the main medical treatise of Tibet "Chzhud-shi". Tibetan medicine did not use surgical methods. It was believed that a separate organ could not get sick. The whole body is sick, because it is indivisible. Tibetan doctors began treatment by balancing the human nervous system.

2. Hippocrates – The Famous Ancient Greek Physician

The significance of Hippocrates lies in the fact that he managed to tie together all the disparate trends (temple medicine, its philosophical schools and medicine in gymnasiums), which is why he is sometimes called the "father of medicine." His writings have been the subject of special study. Explanations to them and their criticism constitute a special library. here were many epidemics until the Middle Ages. The "isolation" and "stigma" practices applied in the plague epidemic of the 14th century and later on leprosy patients brought the concept of "quarantine".⁴

According to the teachings of Hippocrates, according to the etiology, diseases are divided into external and internal. The first causes of origin include: Seasons, air temperature, water, terrain; to the second- individual, depending on nutrition and human activity. Depending on the seasons, certain diseases develop. This is where Hippocrates' doctrine of climate comes from. Age can be compared with the seasons- each age is characterized by a different state of warmth. Nutrition and movement can cause disorders of deficiency or excess, contributing to or hindering the consumption of unexpended forces of the body. The study of changes under the influence of diseases ancient medicine began with liquids, why the pathology of Hippocrates is called

¹ İbrahim Sarıçam, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 211.

² Sarıçam, 211-212.

³ Sarıçam, 212.

⁴ Bynum W. *History of Medicine*. Translation: N. Gökçeoğlu, (Ankara: Kültür Library, Dost Publishing House, 2014), 144.

humoral. In his opinion, health depends on the correct mixing of fluids, or *kraza*. The disease comes from a disorder of the fluids. Connected with this is the doctrine of the so-called digestion (coction) of liquids: for example, with rhinitis, the liquid flowing from the nose is at first watery and caustic; as it recovers, it becomes yellow, viscous, thick, ceases to irritate. The ancients called this change in fluids the word "digestion" and believed that most diseases tend to digest juices. While the liquid is "raw", the disease is at its height; when the fluid has been digested and taken on a natural composition, the disease stops. To cure the disease, it is necessary to digest the juices. The removal of digested fluid was called a crisis. The latter occurs according to strictly defined laws, and therefore occurs on special critical days set for each disease, but somewhat fluctuating depending on various reasons. In a significantly modified form, these views are now used in the study of predicting the outcome of a disease. Prediction (forecast) for Hippocrates is the basis of all practical medicine. It complements what the patient did not want or could not tell. Turning to the present, the prediction explains the difference between health and disease and the dangers that await the patient; after that, the prediction shows what can be expected in the future. Treatment is also part of a system based everywhere on experience and observation. For the application of therapeutic agents, the appropriate time and condition of the disease are indicated. The signs of disease are developed to the utmost degree of perfection. It is advised to use all the senses in the study of the patient and objective signs of disorders are reported. Many of the techniques described by Hippocrates have only recently been used by modern medicine (for example, tapping and listening). Hippocrates has an exceptionally complete description of surgery. The operations of trepanation, removal of pus from the chest (Ukrainian) Russian, puncture of the abdomen and many others are well developed. Bleeding is the weak side of the Hippocratic school of surgery, due to the inability to stop them by tying the vessels. Therefore, amputations, excision of large tumors, in general, operations with a large loss of blood were not performed, and the corresponding patients were left to fend for themselves. Erasistratus is the founder of the medical school named after him. Painting by Jacques-Louis David "The Physician Erasistratus discovers the causes of Antioch's illness." (1774)

With the fall of ancient Greece, medical science fell into decay in it. Alexandria turned out to be quite a suitable place for sciences and arts. The Ptolemies allowed doctors to dissect corpses, and in order to remove from the anatomists the shameful name of executioners and criminals given to them by the mob, the kings themselves were engaged in autopsies. In Alexandria there was a museum in which samples of all the kingdoms of nature were collected. Well-known scientists lived here, receiving support from the state and freely engaged in science. Disputes took place here, at which scientific issues were discussed. Herophilus raised anatomy to a height unattainable before only because, while his predecessors opened up the corpses of animals, he studied human ones. He was the first to distinguish nerves from tendons and proved that the former conduct sensations. He also studied the cranial nerves, described the meninges (arachnoid, hard, soft), the fourth ventricle. Lymphatic vessels, liver, duodenum are described in the abdomen, genitourinary organs are examined. Erasistratus was not only an anatomist, but also an experienced practitioner. He studied the convolutions and cavities of the brain, divided the nerves into sensory and motor, described the state of the lymphatic vessels during digestion, the spleen, heart and its valves. He tried to explain breathing by assuming the existence of a special gas that is introduced through the lungs into the body. In the liver, he assumed special bile ducts,

which were discovered many centuries later, when they began to examine the liver under a microscope. During treatment, he suggested replacing bloodletting with other means. He prescribed warm baths, weak washings, massage, gymnastics and several medicines; he put the nutrition of the patient in the foreground. In surgery, Erasistrat held bold views for his time. Both famous representatives of the Alexandrian school belonged to the so-called dogmatic school. She, on the one hand, considered Hippocrates as her teacher, on the other hand, she tried to apply the then dominant philosophical teachings to medicine.⁵

3. Empirical School Edit

"Empirical School" redirects here. On this topic, you need to create a separate article. The followers of Herophilus and Erasistratus did not take advantage of the direction of the teachers. Their failures in the study and treatment of disease led to the emergence of the empirical school. The empiricists tried to derive the foundations for their teaching from direct observation. They believed that a conclusion should be drawn from a series of identical cases observed under identical conditions. At the same time, everything accidental should be excluded from observation and only constant, unchanging should be retained. That is why the attacks were divided into ordinary and random. Similar observations were kept in memory for comparison with the case to be investigated. Such a comparison was called a theorem, direct observation - an autopsy. Everyone has to observe by no means all the important cases, therefore one should resort to someone else's experience. To these sources of knowledge, later empiricists added epilogism, or the search for a connection between cause and effect. Analogy is the comparison of like with like. The empiricists deliberately rejected the scientific foundations of medicine, so they did not make any important discoveries. Their leaders - Owl Kossky (English) Russian, Serapion of Alexandria (English) Russian, Zeux of Tarentum (English) Russian, Menodotus of Nicomedia, Sextus Empiricus, Marcellus Empiricus and others opposed Hippocrates in their writings. One merit remains for the empiricists: following the trend of the century, they studied poisons and antidotes. The impetus for this kind of research came from the kings. Famous for their knowledge in this regard was Attalus III, but especially Mithridates Eupator.

A student of Asclepiades, Temison of Laodicea, was the founder of the school of methods most widespread among Roman physicians. Like the empiricists, the methods refused to know the hidden sides of phenomena. They set out to study that common thing in diseases that can be studied through external senses. They were looking for methods - whether there was a relaxation or narrowing of the parts. Narrowing is noticed - bloodletting, rubbing, sleeping pills should be prescribed. When weakened, the resolution of the disease was facilitated by more plentiful food and tonics. If this treatment did not help, they resorted to recorporation, or revival, which consisted in slowly changing habits. Temison was a very talented doctor who described leprosy, rheumatism, and hydrophobia well. In his time, cold water treatment began to be used. In this way, the freedman Musa cured the emperor Augustus. Kharmis used a similar treatment. One of the best representatives of the methodical school was Aulus Cornelius Celsus, who, with his encyclopedic writings, contributed to the spread of medical knowledge. His descriptions of organs testify to his knowledge of anatomy. In treatment, he followed either Hippocrates or

⁵ Bynum, 181.

Temison. His surgical information is very extensive. His method of crushing bladder stones (lithotomy) was used for a long time in antiquity. They are given precise instructions about the trephine. In difficult childbirth, he suggested pulling out a living child by turning on its legs, which significantly narrowed the indications for embryotomy. He coined the term "cataract" and its removal by downward pressure or incision. The methodological school reached its highest degree of brilliance thanks to Soranus of Ephesus. He proposed many remedies for skin diseases, which were then very common. He was an opponent of carrying means, he did not recognize exclusively local diseases and argued that any local suffering responds to the whole organism. His adversary Moschion accurately described the signs of an impending miscarriage and gave very useful instructions on the education of newborns. The best interpreter of the methodical school was Caelius Aurelianus. He very accurately described the recognition of diseases, so his writings during the Middle Ages were guiding in the treatment.

4. Dioscorides- Reformer of Ancient Medicine, "Father of Pharmacognosy"

The study of poisons and antidotes became less active and there was a direction in medicine that was looking for improved treatment in new drugs. Many writings appeared in which new and old remedies were described, and they forgot to accurately determine the disease in which this medicine is useful - they only indicated that the remedy weakens one or another seizure. All such writings were processed and served as the basis for the work of Dioscorides, "the father of pharmacognosy", "On Medicinal Substances" (lat. De materia medica). His work was considered a classic until the 17th century. He describes plants based on his own observations. In addition to plants, Dioscorides describes many other remedies. The wool fat he mentions has recently come into use under the name of lanolin. Another remarkable scientist was Pliny the Elder. In medical writings, he gives descriptions of medicines and indicates diseases in which these drugs are useful. Especially many remedies are given against skin diseases.⁶

5. School of Pneumatics Edit

"School of Pneumatics"[d] redirects here. On this topic, you need to create a separate article. Aretaeus of Cappadocia- an outstanding ancient Roman physician, best known as a talented observer and experimenter. The methodical school was replaced by the pneumatic school, which explained the disorders in the body by a discrepancy between mental properties. In addition to the spirit, the body is controlled, according to the teachings of pneumatics, by four elements (heat, dryness, cold, dampness). Heat and dryness cause hot illnesses, cold and dampness cause phlegmatic illnesses, cold and dryness cause melancholy. After death, everything dries up and becomes cold. Pneumatics developed the doctrine of the pulse, described many of its types, and on its basis made a prediction. The founder of this school was Athenaeus of Attalia (eng.) rus., who also developed a diet, described in detail the influence of air, housing and brought means to purify water. His disciple Agatin (English) Russian. evaded the opinions of his teacher and created an eclectic school. Of greater importance was the pupil of Agatin, Archigen (English) Russian, who lived in Rome at the time of Trajan. He described 18 types of pulse, gave signs of damage to the head, as well as many other diseases. He proposed many complex remedies, of which hiera was especially famous. Simultaneously with the previous ones,

⁶ Ackerknecht EH. Rudolf Virchow: Doctor, Statesman, Anthropologist. (USA: University of Wisconsin Press, Madison, 1953), 78.

the famous scientist Areteus lived. After Hippocrates, this is the best observer of antiquity. Almost every disease he describes, he examined himself. Each complication is listed with an approximate frequency. Areteus well showed the influence of physique, atmosphere, climate on the disease. His description of the disease begins with an image of the structure of the corresponding organ. The treatment used by Areteus is simple and reasonable; simple means are preferred in small.

6. Medieval Medicine in Islamic Countries

With the collapse of the Roman Empire, Arabs and Germanic tribes began to play a key historical role in medicine. Ibn Sina- one of the most famous medieval doctors of the Islamic World. In the 7th century, enlightenment and science began to actively spread in Islamic countries, scientists of the Islamic world continue to develop the medical knowledge of ancient civilizations. Caliphs patronize sciences and scientists. Harun al-Rashid is setting up schools, hospitals and pharmacies in Baghdad. His son Al-Mamun founds the Academy in Baghdad, calls scientists from all countries to him. Schools are organized in many places: in Kufa, Basra, Bukhara, etc.⁷

In 873, under Ahmad ibn Tulun, the first large state hospital was introduced, designed exclusively for the poor. Upon admission to the hospital, clothes and money were deposited with the steward, and upon discharge from the hospital, the patient received one chicken and one bread as the last ration. The hospital also included a ward for the insane. The Muslim peoples during the golden age of Islam were in conditions that seemed to be especially conducive to the development of medicine, since Islam calls for the search for cures for diseases and extols those who heal people. Muslim medical scholars translated and studied the writings of ancient physicians. Ibn Zuhr (Avenzoar) is the first known doctor who performed anatomy and post-mortem autopsy.⁸ The most famous of the Arab and Persian physicians: Aaron, Baktishva (several Nestorian doctors), Gonen, Ibn al-Wafid (English) Russian. (Abengefit), Ar-Razi, Ali ibn Sahl Rabban al-Tabari (Gali-Abbas), Ibn Sina (Avicenna), Albukasis, Ibn Rushd (Averroes), Abdul-Latif al-Baghdadi. During this period, the Caliphs paid great attention to medical science, as well as other sciences. Caliph Mansoor met with Iraqi doctors and trusted their advice. He appointed one of the famous doctors of India as his private doctor. Ibn Bukhtish (d. 213/828) at the time of Mu'tasim John b. Maseweich (d. 243/857) gained prominence.⁹ Jabir b. Haiyan (d. 200/815), who became famous in chemical science during the time of the Abbasids. author of many books on chemistry, mines and rocks. Jabir scientifically identified two basic principles of chemical science called calcination and reduction and developed methods.¹⁰

Famous in the Middle Ages, a Jewish doctor, rabbi, scientist, codifier of the laws of the Torah Moshe ben Maimon, in the Russian tradition Moses Maimonides, in the Jewish tradition the acronym Rambam (Rav Moshe ben Maimon), being at the same time the personal physician of Salah ad-Din, in addition to the well-known alakhic works within the framework of Judaism, philosophical and wrote dozens of works on medicine in Arabic, insisting on the prevention of

⁷ Nahide Bozkurt, *Abbassiler*, (İstanbul: İslam Araştırmalar Merkezi, 2020), 214.

⁸ Bozkurt, 215.

⁹ Bozkurt, 215.

¹⁰ Bozkurt, 216.

diseases, on limiting excesses, on a careful selection of therapeutic agents, had a rational approach to medicine and believed that what can be cured by diet should be treated by diet and not seek the help of drugs. Rambam attached great importance to the influence of the physical state on the mental and spiritual, offering ways to treat anxiety and sadness. In his views he relied on Galen. Rambam's recommendations on disease prevention, nutrition, drinking regimen, proper sleep have been preserved within the Jewish religious tradition to our time. An outstanding surgeon of his time, Albucasis raised surgery to the rank of an independent science, his treatise "Tashrif" is the first illustrated work on surgery. He began to use antiseptics in the treatment of wounds and skin lesions, invented threads for surgical sutures and about 200 surgical instruments, which were subsequently used by surgeons in both the Muslim and Christian worlds. Al-Razi compiled instructions on the construction of hospitals and the choice of a place for them, wrote works on the importance of the specialization of doctors "One doctor cannot treat all diseases", on medical care and self-help for the poor population "Medicine for those who do not have a doctor" and others. His "Treasure of Optics" in 7 books was translated into Latin, and his discoveries were the impetus for the creation of further magnifying instruments, in particular, a telescope and a microscope. Al-Haytham was the original commentator on Aristotle and Galen. His book "On the Influence of Music on Man and Animals" is interesting. At the end of the 11th century, the school providing medical education in Salerno (Italy) was followed by new universities established in different cities of Europe. 8.-15. Between the centuries there is Arab dominance in science. The important principles of the medical tradition in the Islamic world were inspired by the ancient Greek medical knowledge and developed very new views and methods. Avicenna and Averroes translated the medical books of Hippocrates, Galenos and Dioscurides from Arabic to Latin, adding their own experiences, and presented them to the Western world. These works have been used as textbooks in the institutions of the Western world that provide "Medical Education" for years and have been effective in laying the foundations of modern medicine. The dominance of the Hippocratic school and the principles of Galenos¹⁸. It lasted until the century.¹¹

Ap-Razi Abu-Bakr Muhammad Ibn-Zakaria (Latinized Razes, 850-923) was an encyclopedic scientist, physician, and musician. He studied medicine in his native city of Rey (Persia), then led the hospital there. He continued his medical activities in Baghdad, where he founded a large hospital and a school attached to it. ¹²In addition to medicine, he studied philosophy, astronomy, mathematics, chemistry, and physics. He wrote about 200 books. His largest medical work "The Comprehensive Book"¹³ in 25 volumes includes a large historical overview of the development of medicine in the ancient world and the early Middle Ages. Another major work - "Medical book dedicated to Mansur" in 10 volumes served as a guide to the treatment of diseases. He also wrote the 30-volume "Receptacle of Medicine". In his books, Ar-Razi insisted on the need for a thorough clinical examination and observation of patients. Of great importance for the development of the doctrine of infectious patients was his work "On smallpox and measles", in which the author gave a classic description of these diseases, noting immunity to re-infection. He covered in detail the methods of caring for a sick child. This work

¹¹ Porter, R. The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present, (London: Harper-Collins, 1999), 78.

¹² Allen SH. *Finding the Walls of Troy*, (London: University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1999), 89.

¹³ Kitab al-Zavi.

shows that he used inoculation (variolation).¹⁴ Ap-Razi was the first to describe a tool for extracting a foreign body from the larynx, one of the first to use cotton wool for dressings and threads from the intestines of a sheep for suturing wounds. They compiled instructions for the construction of hospitals and the choice of a place for their construction. He spoke about the need for specialization of doctors, about medical care for the poor. His views were based on the principles of Hippocratic medicine and the anatomical and physiological ideas of Galen. Ar-Razi's books served for a long time as textbooks in the medical faculties of medieval universities in Western Europe.¹⁵ Farabi (Al-Farabi), Abu Nasr Muhammad ibn Tarkhan (875-950)-philosopher, encyclopedic scientist, one of the main representatives of Eastern Aristotelianism. Born in Otrar on the territory of the current Chimkent region of Kazakhstan.¹⁶ For research that contributed to familiarization with the achievements of science and culture" (stamp, artistic marked envelope, special postmark, which stamps were extinguished on September 11-13 in Alma-Ata.¹⁷

7. Medicine in Medieval Western Europe Edit

Engraving depicting doctors and patients of the Salerno School of Medicine, 11th-12th century In medieval Western Europe, in comparison with antiquity, empirical science was in decline, theology and scholasticism had priority. Science was concentrated in universities. In universities in the territory of modern Germany, England and France, starting from the 9th century, medicine was taught, among other things. Monks and secular people were engaged in treatment. The most famous of the medical schools in Europe in the Middle Ages was Salerno. The compositions of this school were accepted as exemplary in other schools. Especially famous was the hygienic poem "Lat. Regimen Sanitatis. Doctors of spiritual and secular rank, as well as women, belonged to the Salerno school. They ran hospitals, accompanied armies on campaigns, and served with kings and princes. Only in the 13th century did a few representatives of medicine notice a turn and a desire to study nature through observations and experiments. These are Arnold of Villanova ("Salerno Code of Health") and R. Bacon. In the 15th century, the development of anatomy begins on the basis of autopsies and M. de Luzzi (English) Russian. (1275-1326) publishes an essay containing accurate images of organs. Until the 15th century, the Arabs dominated European medicine, so that even the writings of Galen were distributed in Europe in translation from Arabic. In anatomy and physiology, this period left a significant mark. One of the most important acquisitions of physiology was the discovery of blood circulation by W. Harvey. He presented his theory in lectures as early as 1613, but published a book on the subject in 1628. Only after 25 years of controversy did Harvey's doctrine finally triumph. The phenomena of respiration were studied in detail by J. A. Borelli and A. von Haller and, in addition, they elucidated the role of the lungs. Lymphatic vessels were described by G. Azelli, W. Rudbeck, P. Mascagni. They also proved or established the connection between the lymphatic

¹⁴ Pormann P, Savage-Smith E. *Medieval Islamic Medicine*, (London: Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007), 67.

¹⁵ Harl KW. *Great Ancient Civilizations of Asia Minor*. The Great Courses No.363, Tulane University, Chantilly, VA, 2001, 34-35.

¹⁶ Lawrence IC, Neve M, Nutton V, Porter R, Wear A. *The Western Medical Tradition (800-1800)*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 11.

¹⁷ Allen SH. *Finding the Walls of Troy*. (London: University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1999), 45.

system and the circulatory system.¹⁸ To clarify digestion and nutrition, J. B. Van Helmont made many experiments, and N. Stensen and T. Warton presented anatomical data. A. Van Leeuwenhoek- the founder of scientific microscopy.

Histology was formed in the 17th century. M. Malpighi, using a microscope, studies the development of a chicken, blood circulation in the capillaries, the structure of the tongue, glands, liver, kidneys, and skin. F. Ruysch, a close acquaintance of Peter I, was known for the technology of filling (injecting) vessels, which made it possible to see vessels where their localization was not previously expected. A. van Leeuwenhoek over the course of 50 years found a lot of new facts in the study of all tissues and parts of the human body: he discovered erythrocytes, lens fibers, flakes of the epidermis of the skin, sketched spermatozoa, muscle fibers. Many autopsies have provided rich material for pathological anatomy. For the first time, such observations were collected by C. Bonnet, but the real creator of pathological anatomy as a science was J. B. Morgagni- " the father of pathological anatomy." Y. B. Helmont- the most prominent representative of iatrochemistry, a branch of chemical science that sought to put chemistry at the service of medicine.

Medicine during this period experienced profound changes. Opposite concepts were often created. Mysticism coexisted closely with the scientific, empirical worldview. For example, one of its representatives, J. B. van Helmont, in some respects close to Paracelsus, but was higher than the latter in depth of thought and erudition. His system was a mixture of mysticism, vitalism, chemism.

Result

According to his teachings, special vital principles, archaea, control the body through enzymes; each part of the body has its own archaea, and these small archaea depend on the main one; above the archaean is the sensuous soul; small archaea act through special weightless fluids- blas, feeling, moving and changing. While the archaea is in its natural state, a part of the body or the whole organism is healthy, but if the archaea is frightened, disease is detected. To cure the disease, according to Y. B. Helmont, one should calm the archaea, strengthen it by prescribing various drugs: mercury, antimony, opium, wine; carry-on are given with caution; bloodletting is not used, as they weaken the patient. F. Silvius, an anatomist and chemist, was also a representative of the school of iatrochemists. He accepts the teachings of J. B. Helmont about archaea and enzymes, but changes it somewhat in order to make it more understandable: the functions are caused by chemicals- alkalis and acids, although they are controlled by spirits. The alkaline or acidic properties of fluids are the causes of disorders that may develop in the dense parts, fluids, spirits, or soul. Medicines by F. Silvius were prescribed to change the acidic or alkaline characteristics of liquids. This teaching quickly spread throughout Europe, especially in Great Britain and Germany. A somewhat different form was given to iatrochemistry by T. Willis (English) Russian, known by the eponym "Circle of Willis". According to his teaching, the body consists of spirits, water, sulfur, salt and earth; spirits serve as sources of movement and life; life is caused and sustained by fermentation, all the functions of this fermentation and in all organs there are special enzymes. Diseases, according to T. Willis, occur with improper fermentation; disorders are found mainly in spirits and in the blood, into which harmful "wanderers" enter

¹⁸ *Journal of History and Future*, (August 2017), 67-68.

from the outside or from the tissues; it is necessary to purify the body and spirits, reduce the "volatile properties" of blood, increase the sulfur content in the latter; bloodletting is useful because it moderates the wrong fermentation.

References

- Ackerknecht, EH. *Rudolf Virchow: Doctor, Statesman, Anthropologist*. USA: University of Wisconsin Press, Madison 1953.
- Allen, SH. *Finding the Walls of Troy*. London: University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1999.
- Bynum, W. *History of Medicine*. Translation: N. Gökçeoğlu. Ankara: Kültür Library, Dost Publishing House, 2014.
- Conrad, Lawrence I. Neve, M. Nutton, V. Porter, R. Wear, A. *The Western Medical Tradition (800-1800)*. Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Harl, K. W. *Great Ancient Civilizations of Asia Minor*. The Great Courses No.363, Tulane University, Chantilly VA 2001.
- Journal of History and Future, August 2017, Volume 3, Issue 2 45 E-ISSN: 2458-7672.
- Pormann, P.- Savage-Smith E. *Medieval Islamic Medicine*. London: Edinburgh University Press, Edinburgh 2007.
- Porter, R. *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London: Harper-Collins, 1999.
- Sarıçam, İbrahim. *İslam Medeniyeti Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

*Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research*

e-ISSN: -----
(Haziran / June 2022) 1/1

ENDÜLÜS'TE TIP BİLİMİ
Medical Science In Andalusia

HİLMİ KELEŞ

Doktora Öğr, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı,
Çorum, Türkiye

PhD Student, Hitit University, Graduate Education Institute, Department of Islamic History,
Çorum, Turkey

hilmi.keles75@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-7332-0329

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 23 Mart 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Keleş, Hilmi, "Endülüs'te Tıp Bilimi" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi,
(Haziran/June 2022) 1/1, 54-75.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

MEDICAL SCIENCE IN ANDALUSIA

Abstract

The Muslims began the conquest of Spain in 711 under the leadership of Tariq b. Ziyad (d. 102/720), Their progress stopped after they were defeated by the Franks in the Battle of Belatüŝŝiheda (114/732) and They continued their existence in this region for about eight centuries. Muslims in charge in Spain pioneered the form of a culture and civilization where people of three divine religions (Muslim-Jewish-Christian) could live together in peace. Andalusian Muslims attached great importance to education and during their time there were very few illiterate people left in Andalusia. This shows that they had a very advanced civilization in the field of education compared to the period. One of the areas where Andalusian Muslims stand out in terms of education is medical science. Those who wanted to study medicine from the students who completed the first and second stages of their education continued their education in the medical field in madrasahs or in institutions opened independently and called 'bimaristan' (hospital). For their studies in the field of medicine, they built hospitals with similar characteristics to today's faculty hospitals, and they also established libraries with enough books for education. Students who received theoretical medicine training in classrooms received practical trainings with activities such as regularly visiting patients under the supervision of specialist doctors, preparing medicines with physicians, conducting experiments on models, cadavers and animals, etc. They also participated in hands-on training with specialist doctors on how to treat patients when examining them. Students who completed all their education in the field of medicine were then tested in order to become doctors. In this way, those who studied medicine and were successful in their education were entitled to obtain a diploma and practice the profession of medicine. These trainings and practices in the medical field are remarkable in that they show how high Andalusian Muslims had reached in the field of medicine.

As well as the importance of medical education, Muslim administrators and the rich had voluntarily competed with each other in the construction of hospitals where patients would be treated and to cover their expenses. They established foundations to cover the salaries of hospital employees, the treatment costs of patients and other costs of the hospital, and through these foundations they provided free treatment services to patients regardless of their religion, language, race and financial situation. It is also seen that important scientists in the field of medicine grew up in Andalusia during this period when such successful medical education was given and treatment applications were carried out. For example, Abu'l-Kassim Halef b. Abbas ez-Zehravi (d. 404/1013) was one of them, and his work "Kitabu't Tasrif" is remarkable for its wide content and being one of the most sought-after medical books in Europe. Apart from Zehravi, important physicians such as Ibn Culcul (d. 384/994), Ibn Rushd (d. 595\1198) were trained in Andalusia; important works were written in the fields of medicine such as eye, orthopedics, internal medicine and surgery, some of which were taught as textbooks in universities in the West for many years. In addition, it is witnessed that some families (such as the Zuhr family) perform the medical profession by teaching each other from father to son for three or four generations. At the same time, serious studies were carried out on medicine preparation. The positive effects of mixtures made from plants in patient treatment were realized as very important. Today, although medicine and pharmacy are separate specialty fields, it is seen that medicine and pharmacy were combined in Andalusian medicine. For example, Ibn Baytar is an important botanist who took medicine to the next level with his knowledge of deep pharmacy. In this article, the studies of Andalusian Muslims in the field of medicine were discussed in four main headings; "Medical Science in Andalusia", "Important Studies in The Field of Physicians and Medicine Raised in Andalusia", "Botanical Science and Ibn Baytar", "Hospitals in the Islamic World and Andalusia". The importance of Muslims in education, their studies in the field of medical education, the important physicians they trained and the studies they did in the field of medicine have been revealed, as well as the establishment and services of hospitals, the transfer of the knowledge they had formed in the field of medicine to the West and a general evaluation of the situation of Europe in the field of medicine during this time period. Although the medical studies of Andalusian Muslims have been researched in some aspects before, we think that this study will be useful in filling a gap since there is no general and comprehensive study on their medical activities.

Key words: Medicine history, Andalusia, hospital, pharmacy, Zehravi, Zuhr family, Ibn Culcul, Ibn Baytar

Endülüs'te Tıp Bilimi

Öz

Müslümanlar, 711'de Tarık b. Ziyad'ın (ö. 102/720) öncülüğünde İspanya'nın fethine başlamışlar, Belatü'sşüheda (114/732) Savaşında Franklara yenilmeleriyle ilerlemeleri durmuş ve bu bölgede varlıklarını yaklaşık sekiz yüzyıl devam ettirmişlerdir. İspanya'da yönetime hâkim oldukları dönemde Müslümanlar eğitim-öğretime oldukça önem vermişler eğitimin bir parçası olan tıp bilimine de önemli katkılar sağlamışlardır. Temel eğitimini tamamlayan öğrencilerden tıp alanında okumak isteyenler, medreselerdeki tıp eğitimine veya müstakil olarak açılan ve 'bimaristan' (hastane) olarak isimlendirilen kurumlarda eğitimlerine devam etmişlerdir. Tıp alanındaki çalışmalar için günümüzün fakülte hastaneleriyle benzer özellikte kurumlar oluşturmuşlar, yine buralarda eğitim için yeterli miktarda kitaplardan oluşan kütüphaneler kurmuşlardır. Dersliklerde teorik tıp eğitimi alan öğrenciler, uzman doktorların gözetiminde düzenli olarak hastaları ziyaret etme, hekimlerle beraber ilaç hazırlama, maket, kadavra ve hayvanlar üzerinde deneyler yapma vb. etkinliklerle pratik eğitimler almışlardır. Hastaları muayene ederken onlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda da uzman doktorlar eşliğinde uygulamalı eğitimlere katılmışlardır. Tıp alanındaki bütün eğitimlerini tamamlayan öğrenciler daha sonra doktorluk yapabilmek için imtihana tabi tutulmuşlardır. Bu şekilde tıp okuyan ve eğitiminde başarılı olanlar diploma almaya ve doktorluk mesleğini icra etmeye hak kazanmışlardır. Tıbbî sahada ortaya konulan bu eğitim ve uygulamalar Endülüs Müslümanlarının tıp alanında da ne derece üstün bir noktaya ulaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tıp eğitimine önem verildiği gibi, hastaların tedavi olacağı hastanelerin yapımı ve giderlerinin karşılanması konusunda da Müslüman idareciler ile zenginler gönüllü olarak adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Hastane çalışanlarının maaşlarını, hastaların tedavi giderlerini ve hastanenin diğer masraflarını karşılamak üzere vakıflar kurmuşlar, bu vakıflar aracılığıyla hastalara din, dil, ırk, zengin-fakir ayrımı yapmaksızın ücretsiz tedavi hizmeti sunmuşlardır. Böylesine başarılı bir tıp eğitiminin verildiği ve tedavi uygulamalarının yapıldığı bu dönemde Endülüs'te tıp alanında önemli bilim insanlarının yetiştiği görülmektedir. Örneğin Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013) bunlardan olup onun kaleme aldığı "Kitâbü't-Tasrîf" adlı eser geniş muhtevası ve Avrupa'da en çok rağbet gören tıp kitaplarından olması yönüyle dikkat çekicidir. Zehrâvî dışında İbn Cülcül (ö. 384/994), İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi önemli hekimler de burada yetişmiştir. Göz, ortopedi, dâhiliye, cerrahi gibi tıp alanlarında önemli eserler yazılmış ve bunların bir kısmı uzun yıllar Batı'daki üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca bazı ailelerin (ör.: Zühr ailesi) üç dört nesil babadan oğula tıp mesleğini birbirlerine öğreterek icra ettiklerine şahit olunmaktadır. Aynı zamanda ilaç hazırlama konusunda ciddi çalışmalar yapılmış, bitkilerden yapılan karışımların hasta tedavisinde ortaya koyduğu olumlu etkiler çok önemsenmiştir. Bugün hekimlik ve eczacılık ayrı ihtisas sahaları olmasına rağmen o dönem tıp faaliyetlerinde hekimlik ile eczacılığın birleştirildiği görülmektedir. Örneğin İbn Baytar derin eczacılık bilgisiyle hekimliği bir üst seviyeye çıkaran önemli bir botanikçidir. Bu makalede Endülüslü Müslümanların tıp alanında yaptıkları çalışmalar; "Endülüs'te Tıp Bilimi", "Endülüs'te Yetişen Hekimler ve Yaptıkları Önemli Çalışmalar", "Botanik Bilimi ve İbn Baytar", Endülüs'te Hastaneler" şeklinde dört ana başlık halinde ele alındı. Müslümanların eğitime verdikleri önem, tıp eğitimi alanındaki faaliyetleri, yetiştirdikleri önemli hekimler ve çalışmaları ortaya konulmaya çalışıldı. Ayrıca hastanelerin kurulması ve sunduğu hizmetler, tıp alanında oluşturdukları bilgi birikiminin Batı'ya aktarılması ve bu zaman diliminde Avrupa'nın tıp alanındaki durumu hakkında genel bir tespit ve değerlendirme yapılmıştır. Endülüslü Müslümanların bu alandaki çalışmaları daha önce de bazı yönleri ile araştırmalara konu edilmiş olmakla birlikte, tıbbî faaliyetleri ile ilgili genel ve geniş kapsamlı bir çalışma olmadığından bu çalışmamızın böyle bir boşluğu doldurma konusunda yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Tıp Tarihi, Endülüs, Hastane, Eczacılık, Zehrâvî, Zühr Ailesi, İbn Cülcül, İbn

Giriş

Kur'an-ı Kerîm, insanoğlunun en temel haklarından birini "yaşama hakkı" olarak ifade eder. İslam'ın Temel kaynakları olan Kur'an ve sünnette insan sağlığını korumanın önemi, hastalandığında tedavi olmak ve hastalığı önleyici tedbirler almak gerektiği konularına vurgu

yapılmıştır. Hz. Peygamber hastalandığında tedavi olmuş (hacamat yaptıрма/kan aldırma gibi),¹ Sa'd b. Ebî Vakkas'a (ö. 55/675) hastalığına şifa araması için hekime (Haris b. Kelede'ye (ö. 13/634)) gidip tedavi olmasını tavsiye etmiştir.² Hz. Peygamber hastalıklarının tedavisiyle ilgili: "Allah şifasını indirmedeği/vermediği bir hastalık (illet, dert) indirmedir."³, "Her hastalığın ilacı vardır. Tedavi edecek ilaç bulunduğunda hastalık Allah'ın yardımıyla şifa bulur."⁴, "İhtiyarlık ve ölüm dışında her hastalığın tedavisi vardır."⁵, buyurarak insanları hastalandıklarında bazen çeşitli dualar öğreterek bazen -hastalığı ciddi olanları- uzman hekimlere yönlendirerek tedavi olmaya teşvik etmiş, muayene için kâhin ve arrâflara gitmekten insanları men etmiştir.⁶ Kur'an-ı Kerim'i ve hadisleri kendilerine rehber edinen Müslümanlar sağlıklı yaşama ve sağlığı korumanın bir aracı olan tıp ilmine çok önem vermişler, bu alanda hastaların tedavi olmaları için hastaneler yaptırmışlar, tıp bilimini geliştirmek amacıyla daha önceki milletlere ait eserleri kendi dillerine tercüme ettirmişlerdir. Tıp biliminde uzmanlaşmak için medreselere tıp bölümü açarak, müstakil bimaristanlar/hastaneler⁷ inşa ederek buralarda hem teorik hem de pratik tıp eğitimi vermişlerdir. Endülüslü Müslümanlar Doğu'ya yaptıkları ilim yolculuklarıyla buraların medreselerinde geliştirilen tıp bilimini Endülüs'e taşımışlardır.⁸

Endülüslü Müslüman hekimlerin tıp bilimine katkıları bu makalede dört ana başlıkta ele alınmıştır. Birinci başlıkta Endülüs'te tıp bilimiyle ilgili tıp eğitiminin aşamaları, ilim yolculukları konuları incelenmiştir. İkinci başlıkta Endülüs'te yetişen hekimler ve tıp alanında yaptıkları önemli çalışmalar, Zehrâvî, Zühr ailesi, İbn Cülcül gibi alanında uzman kişiler ve bu kişilerin tıbbı sağladıkları katkılar üzerinde durulmuştur. Üçüncü başlıkta botanik bilimi ve İbn Baytar hakkında bilgi verilmiş, tıbbın yan alanı olan botanikğin eczacılığa katkısına değinilmiştir. Dördüncü başlıkta Endülüs'teki hastaneler incelenmiş, günümüzdeki hastane hizmetlerine yakın bir tarzda tedavi hizmetleri sunulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1. Endülüs'te Tıp Bilimi

Tıp eğitimine başlayabilmek için öncelikle temel eğitimin tamamlanması, sonrasında ders halkalarına katılıp pozitif ilimlerin tahsil edilmesi gerekiyordu. Akabinde Endülüs veya Kayrevan, Kahire, Dimeşk, Bağdat gibi ilim merkezlerindeki medreselerden ve bimaristanlardan tıp eğitimiyle ilgili ihtisas eğitimi tamamlanıyordu. Başarılı olanlara hekimlik yapabilmeleri için

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, (256/870), *el-Câmi 'u's-Şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tıb", 11-12.

² Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Tıb", 12.

³ Buhari, "Tıb", 1; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. SevreTirmizî, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî* (Thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî), Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts. "Tıb" 2.

⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-Şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Selam", 69.

⁵ Ebu Davud, "Tıb", 1.

⁶ İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (Eylül/2017), 197.

⁷ "Bîmâr" (hasta) kelimesinden yer ismi olarak kullanılan "-istân" ekiyle türetilmiş Farsça bir isimdir. Müslüman İspanya'da malastan/marastan şeklinde kullanıldığı kaynaklarda görülür. Arslan Terzioğlu, "Bimaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/ 163. ; Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 82-83

⁸ Said Abdullah Salih el-Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye fi Ahdi'l-Hilafeti fi Endülüs (h.316-422/ m.928-1030)* (Mahadu'l-Buhusu'l-İlmiye ve İhyau't-Turasi'l-İslamiye, (h.1410)), 322.

diploma/icazet veriliyordu.⁹ Kurtuba ilimde yıldızı parlayan âlimlerin toplandığı şehirlerin başında geliyordu. İbn Rüşd Kurtuba'nın faziletiyle ilgili İbn Zühr'e şöyle diyor: "İşbiliye'de bir âlim öldüğünde kitapları satılmak için Kurtuba'ya taşınır. Kurtuba'da bir müzisyen öldüğünde müzik aletleri satılmak için İşbiliye'ye taşınır".¹⁰ Bağdat, Şam, Kahire gibi merkezlerdeki ilmî birikim ile Yunan, Roma, Hint gibi medeniyetlerine ait eserler, tercüme faaliyetleri ve ilim yolculukları vasıtasıyla Endülüs'e taşınıyordu.¹¹ Bu birikimin taşınmasında kütüphaneler önemli görevler üstleniyordu. Bu eserlere, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman bilim adamları tarafından Arapça açıklamalar eklenerek daha sonra bu eserler Latince 'ye de çevriliyordu.¹²

Endülüs'te tıp eğitiminin verildiği yer olarak hastaneler, hem teorik hem de pratik eğitimin birlikte verildiği mekânlardır. Öğrenciler hastanelerdeki icraatlarına göre doktorlar tarafından sınava tabi tutulur, başarılı olanlara diploma verilir.¹³ Bimaristanların/Hastanelerin çalışma sistemi Bağdat'tan İspanya'ya birbirine yakın işliyordu. Öğrencilerin iyi bir eğitim alabilmeleri için hastanelerin her tarafı görsellerle donatılıyor; kütüphanesinde ihtiyaç duyulan tüm kitaplar bulunduruluyor ve uygulama için kadavralar temin ediliyordu.¹⁴

Müslümanlar Endülüs'e yerleştiklerinde tıp alanında çok fazla birikime sahip değillerdi. Onlar daha çok Yahudi ve Hristiyan Hekimlerin telif ettiği İbrîşim tarzı *el-Câmi' ve'l-Mecmu'* denilen ansiklopedik türde kitaplar sayesinde temel tıp bilgisine sahiptiler. X. yüzyıla kadar Endülüs'te Hristiyan ve Yahudi hekimler ön plandaydı. II. Abdurrahman döneminin (206-237/822-852) önemli hekimlerinden Cevâd en-Nasrânî (ö. ?) ve Hâlid en-Nasrânî (ö. ?) Hristiyan idi.¹⁵ Bu zaman diliminde manastırlar tedavi merkezleri arasındaydı. Yahudi ve Hristiyan hekimler, Hipokrat ve Galen'den haberdar olmadıkları için tıp alanındaki bilgileri yüzeyseldi.¹⁶

Endülüs'te gerek tıp biliminin gerekse diğer bilimlerin omurgasını tercüme faaliyetleri oluşturuyordu. Müslümanlarda ilk düzenli tercüme çalışmaları Emeviler Dönemi'nde Halid b. Yezid (ö. 84/704)'in kimya, nücüm vb. ilimlerle ilgili Yunanca ve Kıptice eserleri Arapçaya tercüme ettirmesiyle başlamış, tıp konusu üzerinde bilhassa durmuştur. Mervan b. Hakem (ö. 65/685), Yahudi Tabip Maserceveyh'e (ö. ?), Ehrun b. Ayun (ö. ?) tarafından yazılan tıpla ilgili kitaplardan "*Künnaş*"ı, Süryaniceden Arapçaya tercüme ettirmiş¹⁷; aynı zamanda kitaba iki makale şerh yazdırmıştır.¹⁸ Emevilerden sonra Abbasi yöneticileri, bazı siyasi beklentilerin de etkisiyle kadim bilim mirasını Yunanca, Farsça, Süryanice, Sanskritçe gibi dillerden Arapçaya

⁹ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbârü'l-hükemâ'*, thk. Julius Lippert (Berlin, 1908), 191.

¹⁰ Makkari, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endülüsi'r-raîf ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Haîf*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, 1404/1984), I/ 153-155.

¹¹ Süleyman b. Hassan İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettiba ve'l-Hükema*, thk. Fuad Seyyid (Kahire: Ma'hedi'l-İlmî el-Fransîli'l-Âsârî's-Şarkıyye, 1374/1955), 111-113; Makkari, *Nefhu't-tîb*, II/5.

¹² Ruhab Hıdır Akkavî, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab* (Beyrut: Daru'l-Manahel, 1995), 324.

¹³ Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbârü'l-hükemâ'*, 191.

¹⁴ Akkavî, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab*, 324.

¹⁵ Muvaffakuddin İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Daru'l-mektebeti'l-hayat 1384/1965), 485-486.

¹⁶ Beşri, *El-Hayati'l-ilmiye fi Ahdi'l-Hilafeti fi Endülüs*, 327-328. ; Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 177-178.

¹⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibâ*, 232.

¹⁸ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler* (İstanbul: İz Yayınları 2016), 247-249.

tercüme ettirmişlerdir.¹⁹ Abbasiler Dönemi'nde, "Beytülhikme" aracılığı ile tıptaki tercüme faaliyetleri devam etmiş; Cindüşapur Tıp Okulunda yetişmiş Hristiyan doktorlar bu tercüme faaliyetlerinde aktif rol oynamış; Nasturi ve Zerdüşter tercüme okulları Beytülhikme'nin ilham kaynağı olmuştur. Beytülhikme'nin başına Yuhanna b. Mâseveyh (ö. 243/857) getirilmiş²⁰, Huneyn b. İshak (ö. 298/910) tercüme faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır.²¹ X. yüzyıl, Arapçaya tercüme yapan mütercimlerin altın çağı olarak tanınmıştır. Bu bilimsel miras Endülüslü Müslümanların, doğudaki ilim merkezlerine yaptıkları yolculukları sayesinde Endülüs'e taşınmıştır.²²

Endülüs'te bu miras daha da geliştirilmiş; tıp alanında hayvanlar üzerinde çalışmalar yapılarak fizyoloji ve anatomi alanında Galen ve Hipokrat'tan alınan ilim geliştirilmiş hatta onların bazı yanlışları düzeltilmiştir. Tıptaki gelişmeler sadece teorik alan ile sınırlı kalmamış pratik tıpta da ilerleme sağlanmıştır. Bu çerçevede ameliyat aletleri ve kullanış şekilleri hakkında bilgi veren kitaplar yazılmış,²³ bitkilerin öz suyundan faydalanarak farmakoloji biliminin ve eczacılığın gelişmesine katkı sağlanmıştır.²⁴

2. Endülüs'te Yetişen Hekimler ve Önemli Çalışmaları

Tıp bilimi ve eğitimi açısından dönemine göre gayet ileri bir düzeye sahip olduğu görülen Endülüs, birçok ünlü hekimin yetiştiği ve hizmet verdiği yerdir. Bu hekimlerden haklarında daha fazla bilgi olanlar ayrı başlıklarda değerlendirilmeye çalışıldı. Haklarında daha az bilgi olanlardan ilk tıp eğitimini Harran'da alan daha sonra Endülüs'e giden Hamdeyn b. Eban (ö.?)²⁵, Ahmed b. İyyas (ö.?) ve Abdumelik b. Habîb (ö.?) IX. yüzyılda (Emir Muhammed b. Abdurrahman Dönemi) Endülüs'ün ilk meşhur hekimleri arasındaydılar. XI. ve XII. Yüzyılda (Halife Nasır ve Mustansır Dönemleri) Said b. Abdurrabbih yüksek ateşi tedavi edecek ilaç özel karışımlar hazırlayarak bulmuştu. Yine Endülüs'te yetişen Ebu Abdullah Muhammed b. Abdun, ünlü bir ortopedi uzmanıydı. Tedavide mümkün mertebe ilaçları değil gıdaları kullanıyor eğer gıdalarla tedavi mümkün değilse basit ilaçları kullanıyor bu da mümkün değilse bileşik ilaçları en az karışımlarla kullanmayı tercih ediyordu. Ağır hastalıkları tedavi için olağanüstü karışımlar hazırlama konusunda uzman bir hekimdi.²⁶ İbn Abdurrahman b. Sureyd (ö.?) ise, eczacılıkta uzman biri olarak müfred/basit ve mürekkeb/bileşik ilaç hazırlamayı biliyor, perhizi bir tedavi aracı olarak kullanıyordu.²⁷ Yahya b. İshak (ö.?), Nasiriler Döneminin ilk zamanlarında uzman

¹⁹ Eyüp Öztürk, "İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyet ve Bilimine Katkısı", Editör: Eyüp Baş, *İslam Medeniyet Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 247-249.

²⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ*, 246.

²¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ*, 257.

²² De Lacy O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: Hüseyin Gazi Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Editör: Mehmet Azimli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 102-103; Levent Öztürk, *İslam toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 678-682.

²³ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013), *et-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-te'lif*, thk. Abdullah Abdu'r-Rezzak Mesud es-Said (Amman: Vizaretu's-Sekafe, 1421/2001), 25-27.

²⁴ Mehmet Özdemir, "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/ 222.

²⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ*, 485.

²⁶ Hüseyin Yusuf Düveydar, *El-Müctemau'l-Endulusi fi Asri'l-Emevi (h.138-422/m. 755-1030)*, Matbaatu'l-Hüseyni'l-İslamiyye, 1994, 439-440.

²⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 243-244.

doktorlardan biriydi. Halife Nasır'ın kulağında şiddetli bir ağrı oluşunca hastalıklı bölgeye ılık güvercin kanı uygulayarak tedavi etmişti.²⁸

Endülüs'te tıp alanındaki kayda değer gelişmelerden biri de günümüzde olduğu gibi bazı hekimlerin hastalara bakmak için özel muayenehanelerinin bulunmasıydı. Rivayetlere göre bu dönemde doktorluk yapan İbn Mülûkî'n-Nasrânî (ö. ?), hastalarını karşılamak ve tedavi etmek amacıyla bir evi muayenehaneye çevirmiş, tedavi sırası gelene kadar hastalarının oturmaları için otuz adet sandalye koydurtmuştu.²⁹ Bu genel bilgilerden sonra Endülüs tarihinde öne çıkmış olan hekimlerden bir kısmını yaptıkları çalışmalarla tanıtacağız.

2.1. Ahmed ve Ömer b. el-Harrânî Kardeşler (ö. 364 ve 399/975 ve 1009 sonrası)

Yunus el- Harrani'nin oğulları olan Ahmed ve Ömer kardeşlerin doğum ve vefat tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Tıpla ilgili ilk eğitimlerini babaları Yunus el- Harrani'den aldıktan sonra 934 yılından itibaren yaklaşık on yıl Bağdat'ta eğitimlerine devam ettiler. Göz hastalıkları ve tedavileriyle ilgili İbn Vasıf el-Harrani'den ders aldılar.³⁰ Bağdat'tan Endülüs'e geçen Harrânî kardeşler II. Hakem'in saray doktorluğunu yaptılar. Uzman göz doktoru olan Ahmed, fakir fukara için kurulan bir dispanserde sorumlu hekim olarak görev yapıyordu. Sarayda bu hekime tahsis edilen ve sorumluluğunda on iki gencin çalıştığı "el-Hizânetü't-Tıbbiyye" olarak bilinen bir sağlık kurumu vardı. Bu gençler şurup ve macunların hazırlanması işiyle meşgul olurlardı. Yöneticiler; halktan ve hastalardan ihtiyacı olanlara bu karışımlardan verilmesine izin verirdi.³¹

2.2. Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 403/1013)

Endülüs Emevilerinin hilafet merkezi "Medinetüzzehra" yakınlarında doğduğu ve bölgeye nispetle bu ismi aldığı kabul edilir.³² Tıp ve eczacılık alanında kendinden önceki ilim mirasını iyi değerlendirmiş, kendi tecrübelerini de ekleyerek özellikle cerrahi alanında çok orijinal buluşlar yapmış, cerrahide kullanılan aletlerin resimlerini çizerek yanlarına gerekli açıklamaları eklemiş ve kendisinden sonraki dönemlere somut uygulanabilir bir ilim mirası bırakmıştır.³³ Zehrâvî, III. Abdurrahman (912-961), II. Hakem (961-976) ve II. Hişam (976-1009) dönemlerinde saray doktorluğu yapmıştır. Basit ve bileşik ilaç hazırlama konusunda uzman bir hekimdi.³⁴ Durdurulamayan kanamaları tedavi için saf altından çeşitli büyüklükte yanıcı maddeler elde edip dağılmayı kullanan ilk hekim, ilaç hazırlamada tıbbi tabletler için kalıp kullanan ilk tabip ve kömürü basit bal şurubunun süzülmesinde kullanan ilk kişi olma özelliğine sahiptir.³⁵ Zehrâvî'nin en meşhur eseri "Kitâbu't-Tasrîf" tir. Makkârî, "Nefhu't-ţîb" adlı eserinde

²⁸ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettıba ve'l-Hükema*, 101.

²⁹ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 327-328.

³⁰ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettıba ve'l-Hükema*, 112-113; Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Endelüsî, *Et-Ta'rifü't-tabakâti'l-ümem ve Ulemaiha ve Nubezin min Tealifihim ve Ahbarihim*, çev: Ramazan Şeşen (İstanbul: Acar Basım, 2014), 202.

³¹ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettıba ve'l-Hükema*, 112-113.

³² Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 328; Esin Kâhya, "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XXXIV/ 189.

³³ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab*, 317.

³⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 501.

³⁵ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 339-342.

Zehrâvî'nin "*et-Taşrîf*" adlı tıp külliyyatıyla ilgili, tıp sahasında söz ve uygulama bakımından *Tasrif*' den daha kapsamlı ve daha güzel eserin olmadığını ifade eder.³⁶

Zehrâvî "*et-Taşrîf*" i yazma amacını; Kendinden önce tıpla ilgili yanlış bilinen hususları düzeltmek, Calinus, Hipokrat gibi ilk dönem hekimlerinin tıbbın bir bölümü olan cerrahi ile ilgili aletlerin çizimlerinin o güne kadar gelen kitaplarda yıpranmış/tahrif edilmiş olduğunu belirtiyor. İlk dönem kitaplarda gelen bu aletlere kendi çizimlerini de ekleyerek gerekli açıklama/şerh ve özetler yaparak kendinden sonrakilerin kullanımına sunduğunu vurguluyor. Cerrahlık yapacak hekimlerin anatomiye iyi bilmeleri gerektiği, vücudun kısımları, vücuda zarar verebilecek müdahaleler, sakınılması gereken durumlar gibi insan bedeniyile ilgili ayrıntılı bilgiler vermenin yanında, hastaya müdahale ederken söz ve davranışlarıyla şefkatli davranmanın önemine dikkat çekiyor. Kendi tecrübelerini hekimlere doğru bir şekilde aktarmak ve bütün zamanlarda hekimlerin ondan faydalanmaktan uzak kalamayacakları, ihtiyaç duyduklarında hemen yanı başlarında hazır bulunsun şeklinde amacını belirtir.³⁷ Tıp ansiklopedisi tarzında yazdığı bu eserinde cerrahi operasyonlar, yaraların dağlanması, hayvanlar ve kadavralar üzerinde gerçekleştirilen ameliyatlar, bazı cerrahi aletlerin kullanış amaçları, eczacılık gibi konularda detaylı bilgiler vermiştir.³⁸

Zehrâvî'nin "*et-Taşrîf*" i otuz bölüm/makaleden oluşur. Bu bölümlerde genel tıpla ilgili üç yüz yirmi beş hastalık çeşidinden ve bunların tedavi yöntemlerinden bahseder. Her hastalığın tedavisine iyi gelecek gıda, bitki ve hayvansal ürünlerle ilgili malumatın yanında her ilaca muadil olabilecek ilaçlarla ilgili de bilgi verir. Tedavi amaçlı müdahalelerde dağlama, kan alma, bazı uzuvların kesilip alınması, kesiklerin dikilmesi, kırık çıkıkların tedavi ediliş şekli hakkında geniş açıklamalar yapar. Zehrâvî tıp tarihi literatüründe Yeni Çağ'dan önce makas, bistüri, bıçak vb. iki yüz 'den fazla cerrahî aletin -tamamını kendisi geliştirmemiştir- tarifini yapan ve resimlerini çizen -aynı zamanda tedavi sahneleriyle ilgili resimler de çizmiştir- ilk, belki de yegâne hekimdir.³⁹

"*et-Taşrîf*" de göz hastalıkları ve özellikle kataraktın tanı ve tedavisi, diş eti hastalıkları, protez diş yapımı gibi konular hakkında bilgi vermiştir. Damar yaralanmaları alanında söz sahibi olup bu tarz yaralanma tedavilerinde kan dindiren merhemlerden de ayrıca bahsetmiştir. İdrar yolları hastalıkları, mesane taşı⁴⁰, fıtık ve çeşitleri, kadın-doğum hastalıkları, çift cinsiyet (hermafrodit) hastalığı teşhis ve tedavisi gibi neredeyse tıbbın her alanıyla ilgili uzmanlık derecesinde bilgiler vermiştir. Tıbbın neredeyse her alanıyla ilgilenen Zehrâvî özellikle cerrahi alanındaki uzmanlığıyla en meşhur doktorlar arasındandır.⁴¹

³⁶ Makkari, *Nefhu't-tîb*, III/ 175.

³⁷ Zehrâvî, *et-Taşrîf li-men 'aceze 'ani't-te'lif*, 25-27.

³⁸ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 330.; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev: Salih Tuğ (İstanbul: İfav Yayınları, 1995), III/ 915-916.

³⁹ Sedat Kaygusuz, Emre Özdeş, "Prof.Dr Fuat Sezgin ve İslam'da Bilim Teknik ve Tıbbı Bakış", *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 21/ 3 (2019), 436-438.

⁴⁰ Mesane taşının parçalanıp öğütülmesinde harika buluşlar yaptı. Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 337

⁴¹ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 337; Kâhya, "Zehrâvî", XXXIV/ 190-191.

Operatör hekimliğe yeni başlayanlara yapay dikişleri, bir ipliğe geçirilen iki ayrı iğneyle dikişi ve doku yaralanmalarında kesikli sekiz şekilli dikişi⁴² öğreten de yine Zehrâvî'dir.⁴³ Kedi bağırsağından cerrahi iplik yapmayı ilk keşfeden hekimdir. Bu buluş sayesinde cerrahi müdahalelerde vücutta oluşabilecek reaksiyonların önüne geçilmiş ve yaranın daha iyi kapanması sağlanarak estetik kaygısı giderilmiştir. Cerrahide ilk defa pamuğu kullanan hekim olup cerrahi aletlerin yapımında bronzun yerine kurşun, demir ve çeliği kullanmıştır. İlk madeni şırıngayı icat eden Zehrâvî aynı zamanda diz ameliyatını yapan ilk hekimdir.⁴⁴

Hastalıklarda genetiğin önemini ilk fark edenlerden olup hemofili hastalığı ile ilgili tespit ve gözlemleri önemli sonuçlara ulaşmasını sağlamıştır. Hastalığın anti hemofilik etkinlikte bir yetersizliğe bağlı olarak özellikle X kromozomunun taşıdığı bir mikrop ile sadece erkeklerin kas ve eklemlerinde belirtiler ortaya çıktığını keşfetmiştir.⁴⁵ Zehrâvî, tıp alanında Yahya İbn Vâfid el-Lahmî (ö. 443/1052) gibi öğrenciler de yetiştirmiştir.⁴⁶

2.3. Ebu'l-Mutarriif Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdilkebîr b. Yahyâ b. Vâfid el-Lahmî (ö. 467/1075)

Tuleytula'nın ileri gelen ailelerinden birine mensup olup 1008'de doğmuştur.⁴⁷ Kurtuba'ya ilim yolculuğu yaparak Zehrâvî'den tıp dersleri almış, bu alanda kitaplar yazmıştır.⁴⁸ Müfred ve mürekkeb ilaç hazırlama konusunda uzman hekimdir. Tıbbı dair "*Kitâbu'l-Vesâd fi't-Tıbb, Mücerrebat fi't-Tıbb, Kitâbu Tedkiki'n-Nazar fi 'İleli Haseti'l-Basar, Kitabu'l-Muğis*" adlı eserleri yazmıştır.⁴⁹ Diskuridus ve Calinus'un ilaç hazırlama konusundaki bilgilerini iyice inceleyerek kendi tecrübelerinden de yola çıkarak beş yüz varak civarındaki "*Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfred*" adlı eserini meydana getirmiştir. Yaklaşık yirmi yılda tamamladığı bu eserde ilaçların isimleri, özellikleri, tedavide nasıl kullanılacağı vb. bilgiler vermiştir. Tedavide sırayla önce doğru gıdaları tercih eder, bununla tedavi mümkün olmamışsa müfred ilaçları dener, yine tedavi gerçekleşmemişse mürekkeb ilaçları mümkün olduğu kadar az karışım halinde kullanırdı.⁵⁰

2.4. Ebû Mervân Abdûlmelik b. Muhammed ez- Zühr (ö. 470/1078)

X.-XIII. yüzyıllarda Endülüs'e tıp alanında damga vuran Beni Zühr ailesinden yetişen doktorların ilkidir. Alanında uzman olan Ebû Mervân, Mısır ve Kayrevan'da uzun süre doktorluk yaptıktan sonra Endülüs'e dönmüştür.⁵¹ İbn Hallikan, *Vefayât*'ta onun tıp, tabiat ilimleri ve kimya alanında meşhur olduğunu, Endülüs ve Mağrib (Fas) coğrafyasında Daniye

⁴² Sema Becerik, Nejat Nizam, "Periodontal Cerrahide Kullanılan Dikiş Teknikleri Ve Materyalleri: Derleme", *Ege Üniversitesi Diş hekimliği Fakültesi Dergisi*, 38/3 (2017), 146-148.

⁴³ Lütfü Şeyban, *Endülüs*, (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları 2014), 174.

⁴⁴ Yüksel Topaloğlu, "Zehrâvî", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 72-73.

⁴⁵ Lütfü Şeyban, "Endülüs Medeniyeti", *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Azimli Mehmet (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 287.

⁴⁶ İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*, thk. Abdusselam el- Heras (Lübnan: Daru'l-Fikre, 1415/1995), IV/ 13.

⁴⁷ Mahmut Kaya, "İbn Vafid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/ 436.

⁴⁸ İbnü'l-Ebbar, *Tekmile*, IV/ 13.

⁴⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 496.

⁵⁰ Ebû'l-Kâsım Sâid el-Endülüsi, *Et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem*, 207-208.

⁵¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 517. ; Hamdi Abdu'l-Munim Muhammed Hüseyin, *et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Hadari Li'l-Mağribi ve'l-Endülüsi fi Asri'l-Murabitin*, Daru'l-Marifeti'l-Camia (1997), 407.

Şehrinde vefat ettiğini ifade eder.⁵² Dikkat çekici görüşlerinden biri “hamamda yıkanmanın insan bedenini kokuttuğu”dur.⁵³ Kaynaklarda İbn Sînâ’nın “*el-Kânûn fi’t-Tıbb*” adlı eserini Endülüs’e ilk getiren kişi olarak geçer.⁵⁴

2.5. Ebu’l-A’lâ b. Zühr b. Ebû Mervân b. Abdülmelik (ö. 525/1131)

Zühr ailesi doktorlarından olup tıp sahasındaki birikimi, hastalıkların teşhis ve tedavi yöntemleri konusunda telif ettiği eserleriyle tanınır. Bu alanda en önemli eseri *et-Tezkir*’de, tıp ilminin inceliklerini yazar. Bir başka eseri olan *el-Mücerrebat*’ta, halk arasındaki geleneksel tedavi yöntemlerinden, teorik ve pratik tıp uygulamalarının beraberliğinden bahseder. Göz, kulak, solunum yolu, böbrek taşı ve diğer taş hastalıkları tanı ve tedavi yöntemleri vb. konular hakkında oldukça geniş bilgi verir. Ayrıca bitki kökleri, yapraklar ve çiçeklerin ilaç yapımında nasıl kullanıldığı hakkında doyurucu malumat yer alır. Taze gülün faydaları, bazı macunların yapımında gülün nasıl kullanılması gerektiği, tazesinin ve kurusunun tedavideki etkileri hakkında önemli açıklamalarda bulunur. Tedavi için gelen hastanın, önce nabzına bakar sonra idrar tahlili yapar daha sonra teşhis ve tedaviye başlardı.⁵⁵ Tedavide seçmiş olduğu yöntemler, onun tıp bilgisinin inceliğine delalet etmektedir.⁵⁶

2.6. Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebü’l-A’lâ b. Zühr (ö. 557/1162)

Tıp ilmini babası ve dedesinden öğrenmiştir. Endülüs’te ilimde iyi bir üne sahip, tıp ehlinin söylemlerinin çoğuna vâkıf ve tıp alanında sağlam bir kaynak konumundadır.⁵⁷ Basit ve bileşik ilaç hazırlama konusunda uzman bir hekimdir. İlaç hazırlamayla ilgili eserler yazmış olup bu konudaki şöhreti Endülüs dışına da taşmıştır.⁵⁸ Zühr ailesinin en meşhur doktoru olarak bilinir. Tıp alanında “*Kitâbu’t-Teysîr fi Mudâvat ve’t-Tedbîr*” adlı eserini yazmıştır. Pratik tıbbı önem vermiş aynı zamanda saray doktorluğu yapmıştır. Yakın diyaloga geçtiği İbn Rüşd; *Kitâbu’t-Teysîr* ile ilgili, “*Zamanımızda tecrübî tıpla ilgili yazılan en mükemmel eser*” demiştir. Bu eserde koruyucu hekimlik, organlara ait hastalıklar ve tedavi edici ilaçlar, kalbin dış zarında oluşan tümör, yutak felci, orta kulak iltihabı, nefes borusu darlığını ameliyatla tedavi gibi konulardan bahsetmiştir. Ayrıca bataklıkların hastalıklar üstündeki etkisi, uyuz hastalığı tanısı ve tedavi yöntemleri hakkında doyurucu bilgiler vermiş, uyuz hastalığına yol açan paraziti de o keşfetmiştir.⁵⁹

Macun, şurup ve yağların hazırlanışı ve tedavide kullanım süreleriyle ilgili tatmin edici açıklamalar yapmıştır. “*Kitâbu’l-Ağziye*” adlı eserinde; zararlı yiyecekler, diyet, temizlik koşulları, baharatların tedavideki etkisi ile ilgili hususlarda geniş bilgi vermiştir.⁶⁰ Böbrek hastalıkları, ishal, öksürük tanısı ve tedavisinde kullanılacak ilaç, macun, şurup ve bunların hazırlanmasında balın

⁵² İbn Hallikan, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefayatu’l-A’yan ve Enbai Ebnai’z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru’s-sadr, 1414/1994), IV/ 437.

⁵³ Ebü’l-Kâsım Sâid el-Endelüsî, *Et-Ta’rif bi-ṭabakâti’l-ümm*, 208.

⁵⁴ Cumhur Ersin Adıgüzel, “Endülüs’te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2020), 141; Mahmut Kaya, “İbn Zühr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/469.

⁵⁵ Adıgüzel, “Endülüs’te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr”, 141-142; Kaya, “İbn Zühr”, XX/470.

⁵⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi ṭabakâti’l-eṭṭibbâ*, 517.

⁵⁷ İbnü’l-Ebbar, *Tekmile*, IV/ 34.

⁵⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi ṭabakâti’l-eṭṭibbâ*, 519.

⁵⁹ Şeyban, *Endülüs*, 189.

⁶⁰ Kaya, “İbn Zühr”, XX/471.

tercih edilmesiyle ilgili görüş belirtmiştir. Daha önceki hekimlerden elde ettiği bilgileri kendisi tecrübe etmeden kullanmamıştır. Daha önce üzerinde çalışma yapılmayan konulardan; uyuz hastalığı, akciğer ve diyafram hastalıkları, vücuttaki kuruluk tanısı ve tedavi yöntemleri hakkında malumat vermiştir.⁶¹ Muvahhidlerin kurucusu Halife Abdülmü'min b. el-Kummî'nin (ö.558/1163) özel hekimliğini yapmıştır.⁶² Ebu'l-Kasım el-Muâcinî'nin anlattığına göre bir gün halife Abdülmümin ishal hastalığına yakalanır fakat şurubunu içmek ona zor gelir. İbn Zühr, halifeye üzüm getirir ve suyunu içeceği şuruba damlatıp demlenmesini bekler; mayalanma işlemi bittikten sonra şurubu içirir ve halife iyileşir.⁶³

2.7. Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebü'l-A'lâ b. Zühr el-Hafîd (ö. 595/1199)

Tıp ilmini babasından öğrenmiş, Endülüs ve çevresinde yetişen Zühr ailesine mensup meşhur tıpcılardan biri olmuştur.⁶⁴ Tıp alanındaki başarılarından dolayı zamanının "Calinus"u diye tanınmış olup Muvahhid halifelerin saray hekimliğini üstlenmiştir. Pratik tıba önem vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁶⁵

2.8. Ebû Muhammed b. el-Hafîd Ebû Bekir b. Zühr (ö. 601/1205)

Zühr ailesinden olup o da tıp ilmini babasından öğrenmiştir. Hastalıkları teşhis ve tedavi edici ilaçları bulma konusunda derin bilgi sahibiydi. Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin kitaplarını okudu.⁶⁶ Tıp ilminin inceliklerine vakıf olduktan sonra botanik ilminde derinleşmiş aynı zamanda saray hekimliği yapmış ve henüz yirmi beş yaşındayken vefat etmiştir.⁶⁷ Bu hekimlerin dışında Benî Zühr ailesinden Ebu bekir Hafîd'in kızı Ümmü Amr ve onun torunu olan bir bayan da hekimlik yapmıştır.⁶⁸

2.9. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî (ö. 580/1185)

XII. yüzyılda Endülüs'te en iyi doktor ve cerrahlardan biri olarak bilinmekteydi. Muvahhidî Halifesi Ebû Ya'kub döneminde (1163-1184) saray başhekimliği yapmıştır. Tıpla ilgili "*Urcûne*" adlı eserini yazmış, teorik ve pratik tıpla ilgili döneminin diğer hekimleriyle görüş alışverişinde bulunmuştur.⁶⁹

2.10. İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 594/1198)

İbn Rüşd, devrinin önde gelen hekimleriyle çalışmış, Murâbitlar Dönemi'nde saray doktorluğu yapmış ve Endülüs'te yazdığı reçeteler çok kıymet görmüştür. Yenilerinin

⁶¹ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr", 144-145.

⁶² Samet Şenel, "İbn Zühr", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 98.

⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 520.

⁶⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 521.

⁶⁵ Hüseyin, et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Hadari, 408.

⁶⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 521.

⁶⁷ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr", 147.

⁶⁸ Kaya, "İbn Zühr", XX/ 472.

⁶⁹ İlhan Kutluer, "İbn Tüfeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/419.

öğrenilmesiyle geçmiş dönemde elde edilen bilgilerin, değerini kaybettiğini savunmuştur.⁷⁰ Tıp ilminde seçkin bir yere sahip olan İbn Rüşd, tıpla ilgili telif, tercüme ve şerhler yazmıştır. On sekiz eseri günümüze kadar ulaşmış olup en önemlisi “*el-Külliyât fi’t-Tıb*”dır. Eserinde bütün hastalıkların tedavileriyle ilgili bazen özet bilgiler vermiş bazen genel açıklamalar yapmış bazen de uygulamaya/pratiğe yönelik bilgiler vermiştir.⁷¹ Hastalığın tedavisinden ziyade koruyucu hekimlikle hastalık gelmeden önce sağlığın muhafazası üzerinde durmuştur.⁷²

Çiçek hastalığı gibi bazı epidemi hastalıkların vücutta daimi bir muafiyet (bağışıklık) bıraktığını belirtmiştir. Gözün ışığa duyarlı kısmının retina olduğunu tespit ederek oftalmoloji biliminin kurulmasına vesile olmuştur. Deney ve gözleme önem vermiş, bilimde görüş alışverişi yapmanın, fizik tedavi, spor ve masajın önemine değinmiştir. Eczacılıkta önemli panzehirler bulmuş ve insan psikolojisini iyi bilmenin tedavideki rolünü vurgulamıştır. Tedavide astroloji, fal ve büyüye inanmamıştır. “*el-Külliyât fi’t-Tıb*” ta anatomi, fizyoloji, patoloji, semiyoloji (hastalık belirtilerini konu alan tıp dalı), terapi, fizik tedavi, hijyen ve çeşitli hastalıkların tanı ve tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. “*el-Kitâb fi Hıfzı’s-Sıhha*” ve “*Makâle fi’t-Tiryâk*” diğer eserleri arasındadır.⁷³

2.11. Muhammed b. Kassûm b. Eslem el-Gâfikî el-Endelüsî (ö. VII/XIII. Yüzyıl)

İbn Eslem el-Ğâfikî ismiyle tanınmıştır. Endülüs tarihçileri, ondan pek bahsetmezler. Tıp bilgisini Huneyn b. İshak, Ali b. İshâ el-Kehhâl, Ammâr b. Ali el- Mevsilî ve Zehrâvî gibi meşhur hekimlerden okuyarak edinmiş, deney ve gözlemlerle geliştirmiştir. “*El-Mürşîd fi’l Kühl*” adlı eserini göz hastalıklarıyla ilgili önemli bir boşluğu doldurması için yazmıştır.⁷⁴ Eserin baş tarafında İbn Sînâ ve Zehrâvî’yi incelediğini, onların görüşlerine katılmadığı konuları eleştirip eksik bıraktıkları hususları tamamladığını belirtmiştir.⁷⁵

“*El-Mürşîd fi’l Kühl*”, altı bölümden oluşup içeriğinde teorik ve pratik tıp uygulamaları, gözün anatomisi, görme fiilinin nasıl gerçekleştiği, göz cerrahisi, optik, sinir hastalıkları gibi yetmiş yedi göz hastalığının tanı ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermiştir. Bu hastalıkların tedavisinde kullanılabilecek ilaçlar ve hazırlanış şekilleri, göz için faydalı ve zararlı renkler, cerrahi müdahalelerde kullanılacak alet ve araçlar hakkında malumat vermiştir. Eserde gözle ilgili neredeyse her konuda uzmanlık derecesinde bilgiler bulunmaktadır. Bu kitap, oftalmoloji biliminin özeti, günümüz patoloji biliminin öncüsü sayılmıştır. Çocuklarda göz hastalıkları diye ayrı bir bölüm açması da eserin o dönemde uzmanlık düzeyinin derecesini göstermesi bakımından kayda değerdir.⁷⁶

⁷⁰ H. Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/ 267.

⁷¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi tabakâti’l-eṭṭibbâ*, 530-531.

⁷² Karlığa, “İbn Rüşd”, XX/267.

⁷³ Ali Bakkal, “İslam Tıp Tarihinde ”, *Doğu-Batı İlişkisinin entelektüel Boyutu İbni Rüşd’ü Yeniden Düşünmek, Cumhuriyet Üniversitesi ve İlahiyat Fakültesi* (Sivas 2009), II/ 461-464.

⁷⁴ Erol Çetindal, *Endülüs’te Yetişen Müslüman Bilim Adamları ve Bilim Dünyasına Katkıları* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2019), 77.

⁷⁵ Birgül Bozkurt, “Endülüslü Düşünürlerin İbn Sina’ya Bakışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38/ 1, (2017), 179-180.

⁷⁶ Cemil Akpınar, “Gafiki, Muhammed b. Kassum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/282.

2.12. İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-Vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Sa'îd es-Selmânî (ö. 775/1374-75)

Suriye'den Endülü's'e göç eden Yemen asıllı ailesinden, büyük dedeleri Said'in hatiplik görevini icra etmesinden dolayı kendisine İbnü'l-Hatîb denmiştir. Bir müddet vezirlik de yapmıştır. Tıp ilmine en büyük katkısı vebanın bulaşıcı olduğunu ispatlamasıdır.⁷⁷ Onun vebayla ilgili *"Bulaşmanın varlığı, tecrübe, araştırma, hisler, güvenilir ve açık dini naslar sayesinde anlaşılmaktadır. Hastalıklı kişi ile temas etmeyenlerin sağlıklı kalmalarına mukabil, temas edenlerin hastalığa yakalandıkları; hastanın giydiği elbiseyi giyme, kullandığı kapları kullanma ile bulaşmanın gerçekleştiği dikkatli bir araştırmacı tarafından gayet açık bir hakikat olarak görülür."* demektedir.⁷⁸

2.13. İbn Seb'in, Ebû Muhammed Kutbüddîn Abdülhak b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Akkî el-Gâfikî el-Mürsî er-Rakûtî (ö. 668/1270)

Rakutî, hekimliğinin yanında tercüme faaliyetlerine de katkısıyla tanınan Endülüslü bilim adamlarındandır. Abbasiler Dönemi tercüme faaliyetleri için kurulan "Beytülhikme"'nin benzerleri İspanya'da bazı yerlerde kurulmuş olup içlerinde nitelikli olanlardan biri de 1187'de açılan "Toledo Tercüme Okulu" dur. Bu kurum en parlak dönemini bilimsel faaliyetlere düşkünlüğüyle ön plana çıkan Kral X. Alfanso (1252-1284) döneminde yaşamıştır. Eserler sadece Latinceye değil İspanyolca ve Fransızcaya da tercüme edilmiştir. X. Alfanso, Endülüslü bilim adamı Rakutî'nin desteğiyle önce Mürsiye'de bir enstitü kurmuş sonra bu kurumu İşbiliye'ye taşımıştır.⁷⁹ İslam medeniyeti ilim mirasını İspanya ve Avrupa'ya nakletmede bu kurum önemli görevler ifa etmiştir. Kurum içerisinde Arapça ve Latince eğitimi için bölümler açılmış olup fen ve tıp eğitiminde Müslüman hocalar görevlendirilmiştir. Bu hocalardan biri de Rakutî'dir.⁸⁰

2.14. Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelûsî (ö. 383/994)

İbn Cülcül, on dört yaşında tıbbı merakı başlamış yirmi dört yaşına geldiğinde hasta tedavi edebilecek hekim seviyesine ulaşmış⁸¹ tıp alanında yaptığı tasarrufları ve ilaç hazırlama konusundaki uzmanlığıyla öne çıkmış, Kurtuba'nın ünlü bir hekimidir. Halife II. Hişam'ın (976-1009) saray hekimliğini yapmıştır. Tıp tarihi ile ilgili en meşhur eserlerden biri olan *"Tabakâtü'l-Ettıba' ve'l Hükemâ"* adlı eser ona aittir.⁸² Bu eserde farklı zamanlarda yaşamış, farklı milletlere mensup, felsefede ve pozitif bilimlerde önde gelen elli yedi bilge insanın biyografisini dokuz tabaka halinde yazmış; tıbbi uygulamalar, kan almanın önemi, kilin -kil toprak- tedavideki yeri, perhiz, koruyucu hekimlik vb. konularında çok önemli bilgiler vermiştir. Tabiplerin ihtisas

⁷⁷ Casım el- Ubudi – Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatib, Lisânüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/ 74.

⁷⁸ Özdemir, *Endülü's Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 250.

⁷⁹ Anastasiya Uçar, *Risaletü'l-Ğufran ve İlahi Komedya Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019), 106-108.

⁸⁰ M. Faruk Toprak, "İspanya'da Gayrimüslimlerin Endülü's İslam Kültürüne Katkıları", *İstem Dergisi*, 14 (Aralık 2019), 379.

⁸¹ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-ettıba ve'l-hükema*, 13.

⁸² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbba*, 493.

alanları, ilim yolculukları gibi konulara da değinmiştir.⁸³ İbn Fazlullâh el-Ömerî, İbn Cülcül'ün "basur" tedavisiyle ilgili Hindistan'dan getirilen bir bitkiyi kullandığından bahseder.⁸⁴

İbn Cülcül'ün eserinde tanıtımını yaptığı elli yedi bilgeden Emir Muhammed zamanında yaşamış olan el-Harranî, Endülüs'e has bir karışım geliştirmiştir. Doktorlar bile bu karışımı kendisinden satın alarak tadından ve kokusundan içeriğini anlamaya çalışmışlar, benzeri ilaçları yapmışlar ancak ölçülerini tutturmayı bir türlü başaramamışlardır. Bu eserinde ayrıca hardal ve tere otu hakkında da bilgiler vermiştir. İbn Cülcül'ün eserinde bahsettiği bilgelere bir diğeri Cevâdu'd-Tabîb, Emir Muhammed zamanında yaşamış ve yüz bir ottan oluşan çok güçlü bir şurubu ilaç olarak imal etmiştir.⁸⁵ Ayrıca Discurides'in "*Esmâ'u'l-Edvîyeti'l-Müfred*" kitabını yorumlayarak "*Tefsîru Esmâ'i'l-Edvîyeti'l-Müfred min Kitâbi Discurîdes*"i yazmıştır.⁸⁶ Bu eser Discurides'in değinmediği ilaçlarla alakalı farmakoloji üzerine yazılmış en önemli eserlerdendir.⁸⁷

Endülüs Dönemi'nde Yahudi asıllı doktorlar da tıp ilminin gelişmesinde ve Batı'ya aktarılmasında aktif rol almışlardır. Bu hekimlerden öne çıkanlar şunlardır;

2.15. Hasday b. Şebrût el-İsrâîlî (ö. 359/970)

Yahudi kökenli olup halife III. Abdurrahman en-Nâsır'ın (912-961) saray doktoruydu. Lyon Kralı Şanca, aşırı kiloları nedeniyle devletin işlerini yürütemez duruma gelince Halife'nin doktoru Hasday, Kralı tedavi etmiştir.⁸⁸ Bizans İmparatoru VII. Konstantin (913-959), Halife III. Abdurrahman'a Diskurides'in Grekçe tıp eserini ("*De Materia Medica*") hediye olarak göndermişti. Halifeye gelen bu eseri, Hasday b. Şebrut Arapça'ya tercüme etmiştir. Hasday eserindeki ilaçların isimleriyle ilgili açıklamalar yapmış olup Kurtuba'da daha tanınır hale gelmiştir.⁸⁹ Bu eser Endülüs tıp ilminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.⁹⁰

2.16. İbn Meymun, Ebû İmrân Mûsâ b. Ubeydillâh (Meymûn) el-Kurtubî el-İsrâîlî (ö. 600/1204)

Yahudi asıllı olup Kurtuba, Meriye, Fas, Kudüs ve oradan Mısır'a gitmiş; Fustat'ta ikamet etmiş; kaldığı yerlerde tıp konusunda kendini geliştirmiş;⁹¹ Selahattin Eyyubi ve oğluna hekimlik yapmıştır.⁹² Kadı Sa'îd b. Sînâ el- Melik'in övgüsüne layık olmuştur. Kadı Said, İbn Meymun'la

⁸³ İlknur Yetmiş, *İbn Cülcül'ün Tabakatu'l-ettiba ve'l-Hükema Adlı Eseri ve İslam Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2019), 583-585.

⁸⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr: memâlikü Mısır ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen* (Kahire: Ebu Dabi Mecmau's-sakafi, 1405/1985), XXII/ 110.

⁸⁵ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-ettiba ve'l-hükema*, 147-148.

⁸⁶ Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmet Arnavuti, Turki Mustafa (Beyrut: Daru İhyau't-turas, 1420/2000.), XIII/ 293.

⁸⁷ Mustafa Kınağ, "İbn Cülcül", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 56.

⁸⁸ Düveydar, *El-Müctemau'l-Endulusi fi Asri'l-Emevi*, 444.

⁸⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibba*, 494.

⁹⁰ Enes Şanal, "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Aralık 2019), 199-200.

⁹¹ Mustafa Çağrı, "İbn Meymun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/ 195

⁹² Mahmud Muhammed el-Huveyri, *Mısır fi Usuri'l-Vusta min Asri'l-Mesihî Hatta Fethi'l-Osmânî*, El Mektebetü'l-Mısri, Kahire, 226.

ilgili “Calinus, hastalarının bedenlerini tedavi ediyordu. İbn Meymun ise hastalarını hem beden hem ruhen tedavi ediyordu.” demiştir.⁹³ Basur hastalığının tanı ve tedavi yöntemleri ile gerektiğinde cerrahi müdahale üzerinde durmuştur. Astım hastaları için kuru havayı tavsiye etmiş, psikolojik hastalıkların tedavisinde de dengeli beslenme ve perhizin önemini vurgulamıştır.⁹⁴

İbn Meymûn’un tıp alanındaki en önemli eseri (1187-1190 yıllarında yazdığı) “*Kitâbü’l-Fuşûl fi’t-Tıbb (Fuşûlü’l-Ḳurtubî, Fuşûlü Mûsâ fi’t-Tıbb)*”dır.⁹⁵ Eserinde tıp ilminde büyük üne sahip Calinus’a ve Grek tıpçıların bin beş yüz tıp prensibine karşı yaptığı tahlil, tenkit ve ilave yorumlar vardır. İbn Meymun 1204 yılında öldüğünde sadece Yahudiler değil Müslümanlar da üzülmüşler, hakkında mersiyeler yazmışlar hatta onu Hz. Musa’ya benzetenler olmuştur.⁹⁶

3. Endülüs’te Botanik Bilimi ve İbn Baytar

Hekimliğe yardımcı alanlardan botanik: Tıbbi bitkiler ve bu bitkilerden ilaç hazırlamayı ilgilendiren bir alandır. Endülüs, genel tıp alanında olduğu gibi, botanik alanında da önemli gelişmelerin ve buluşların olduğu bir yerdi. Botanik alanında öne çıkan bilim adamlarından İbnü’l-Baytar en dikkat çekici olanıdır.

3.1. İbnü’l-Baytar, Ebû Muhammed Ziyâüddîn Abdullâh b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâlekî (ö. 645/1248)

İbnü’l-Baytar, Endülüs’te meşhur ve mahir botanikçiler -aynı zamanda tabipler- arasındandır.⁹⁷ Babası baytar olduğundan İbnü’l-Baytar diye bilinir. Botanik ilmine olan merakı sebebiyle “el-aşşâb” (botanikçi) diye tanınmıştır. Tıbbi bitkilerle ilgili ilk dersini Ebu’l-Abbâs İbn Muhammed en-Nebâtî’den almış, araştırmalar yapmış,⁹⁸ sonra da eczacılıkla ilgili dersler almıştır. 1220’de botanik ilminde derinleşmek için Akdeniz havzası ve Kuzey Afrika ülkelerini dolaşmış; oradan Anadolu içlerine giderek bitkileri, isimlerini, özelliklerini incelemiştir⁹⁹ sonra İskenderiye ve Mısır’a geçmiştir. Eyyubi Sultanı Melik Kamil (1218-1238) ve oğlu Salih’in hizmetinde çalışan¹⁰⁰ İbnü’l-Baytar botanikçilerin başına getirilmiş çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁰¹ Üç kıtayı gezerek bitkisel, hayvansal ve madensel ilaç malzemeleri toplamış; Diskurides’i ve Calinus’u incelemiştir; gezdiği yerlerdeki botanik uzmanlarıyla görüş alışverişinde bulunmuş ve yaşadığı dönemin en meşhur botanikçisi olmuştur. Antik Yunan ve Müslüman

⁹³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi tabakâti’l-eṭibba*, 582.

⁹⁴ Abdulhalık Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/1 (2016), 63.

⁹⁵ Hatice Doğan, *İbn Meymun’un Hayatı, Eserleri ve Delaletü’l-Hairin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 51-53.

⁹⁶ Çağrı, “İbn Meymun”, 195.

⁹⁷ Makkarî, *Nefḥu’t-tîb*, II/ 691.

⁹⁸ Mahmut Kaya, “İbnü’l-Baytar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/ 526.

⁹⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi tabakâti’l-eṭibba*, 601.

¹⁰⁰ Suyuti, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hüsnu’l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve’l- Kahire*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, nşr. İsa El-Babi el-Halebi (Mısır: Daru İhyai’l-Kutubi’l-Arabiyye 1386/1967), I/ 542.

¹⁰¹ Huveyri, *Mısır fi Usuri’l-Vusta*, 226.

tıpçılardan okumalar yapmış, topladığı bilgileri deney ve gözlem metodunu kullanarak pratiğe dönüştürmüş, birçok bitki ve ilacı tıp dünyasına tanıtmıştır.¹⁰²

İbnü'l-Baytar eczacılık alanındaki uzmanlığıyla meşhur olmuştur.¹⁰³ Müfred ilaçları sınıflandırma konusunda kimse onun kadar başarılı olamamıştır.¹⁰⁴ İlaçlar arasında karşılaştırmalar yapmış ve kimyasal özellikleri hakkında incelemelerde bulunmuştur. Deney ve gözlem sonucu doğrulayamadığı bilgileri ayrı tutmuştur. *“el-Muğnî fi'l-Edviyeti'l-Müfreda”*, *“Tefsîru Kitâbi Diskurides”*, *“el-İbâne ve'l-İ'lâm”* adlı çalışmaları vardır. *“el-Câmi' li'l-Müfredâtî'l-Edviyye ve'l-Ağziyye”* adlı meşhur kitabında gül çeşitlerini sayarak sarı, mavi, siyah, beyaz, kırmızı ve diğer güllerden, bunların nerelerde yetiştiklerinden bahsetmiş, hangi hastalıklara iyi geldikleri hakkında bilgi vermiştir.¹⁰⁵ Bitkisel, hayvansal ve madeni ilaçları alfabetik sıraya göre yazmış, hangi hastalığa hangi ilacın iyi geldiğini belirtmiştir. Bu kitap XVI. yüzyıla kadar başvuru kaynağı olmuş, XIX. yüzyıla kadar da etkisi devam etmiştir.¹⁰⁶ Kâtip Çelebi: *“Fen kitapları arasında bundan daha kapsamlı ve daha geniş bir kitaba rastlamadım.”*¹⁰⁷ Bu kitabı hazırlarken İbnü'l-Baytar'ın faydalandığı kişiler arasında İbn Sînâ da vardır.¹⁰⁸ Kütübî (ö. 764/1363), İbn Baytar'ı sika (güvenilir) biri olarak nitelemiştir.¹⁰⁹

4. Endülüs'te Hastaneler

Endülüs'teki hastane/sağlık hizmeti veren kurumların işleyişi ile İslam dünyasındaki hastane/sağlık hizmeti veren kurumların işleyişleri benzerlikler göstermekte olup bunların başında seyyar çadırlar, sultanların ve yönetimdeki devlet erkânının sarayları, hekim evleri, hasta evleri, hamamlar ve gezici hekimlerin tedavi amacıyla kullandıkları sokaklar şeklinde gelmektedir.¹¹⁰

Abbasiler Döneminde tıp mesleği itibar kazanmış, düzenbaz, sihirbaz ve büyücülerin muayene yapmalarına izin verilmemiştir. Devlet yöneticileri ve ileri gelen aileler hastane inşa etme konusunda birbiriyle yarışır hale gelmişlerdir. Doktor olduğunu, tıp ilmi aldığını beyan edenler, muayeneye başlamadan önce yeterlilik için sınavdan geçirilmişlerdir. Endülüs'teki Müslümanlar tıp mesleğiyle ilgili konularda Bağdat'ta yapılan çalışmaları örnek almışlar bunları kendilerine uyarlamışlardır.¹¹¹

X. ve XII. yüzyıllar arası Endülüs'te, tıp sahasında önemli çalışmalar olmasına rağmen düzenli ve sistemli hastanelerin varlığı daha geç dönemlerde görülmektedir. Buna rağmen

¹⁰² Metin Uçar, H. Halit Atlı, Burhanettin İlter, Mesut Budak, *“Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar”*, Koordinatör, Kevser Topkar (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 10-13.

¹⁰³ Cahit Baltacı, *İslam Medeniyet Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları no: 197, 2016), 413.

¹⁰⁴ Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî ed-Dımaşkî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, 1392/1973), II/ 159.

¹⁰⁵ Suyutî, *Hüsnu'l-Muhadara*, II/ 402.

¹⁰⁶ Uçar, *“Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar”*, 10-13.

¹⁰⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kütub ve'l-Funun* (Bağdat: Mektebetü'l-Mesna, 1359/1941), II/ 1772.

¹⁰⁸ Bozkurt, *“Endülüslü Düşünürlerin İbn Sina'ya Bakışı”*, 179.

¹⁰⁹ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayat*, II/ 159.

¹¹⁰ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 61.

¹¹¹ Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-ḥükemâ'*, 191.

bölgesel kaynakların verilerine göre Müslüman emirlikleri döneminde sadece Kurtuba'da yaklaşık elli yerde hasta tedavisi yapıldığından söz edilmektedir.¹¹²

İspanya'da Hristiyan Kastilya Kralı VIII. Alfonso (606/1210) Burposta'da bir hastane yaptırmıştır. 1409'da İspanya'da Hospital General Valencia'da akıl hastaları tedavi edilmiştir.¹¹³ Müslümanların Endülüs hâkimiyeti döneminde Muvahhid Emir Mansur b. Yusuf (579-595/1184-1199) Marekeş Bimaristanını yaptırmış etrafını ağaç ve çiçeklerle donatmıştır. Ğirnata Bimaristanını (767/1365) Muhammed b. Yusuf yaptırmıştır. Kurtuba yakınlarında "Va'di'l-Kebîr" bölgesinde cüzzamlı hastaları tecrit için Kurtuba Bimaristanı, Endülüs Emevileri'nin ilk dönemlerinde yapılmıştır.¹¹⁴ V. Muhammed'in yaptırdığı bimaristanın (776/1375) yakınında başka bir bimaristanın daha yapılmış¹¹⁵, Sela Bimaristanı'nı da (864/1460) Sultan Alevi Abdurrahman yaptırmıştır.¹¹⁶

Kaynaklarda genel olarak Endülüs Dönemi hastane ve sağlık hizmetleriyle ilgili şu bilgiler yer alır: Kan alıcılar, kan alma kalıpları, mahir hekimlerden kan aldırma, aktarlardan ve şurup satıcılardan ziyade usta hekimlerin hazırladığı ilaçları kullanma, Müslüman hekime muayene olma, bilinmeyen ilaç ve macunların satılmaması... Ayrıca sistemli ve düzenli hastanelerden önce sağlık hizmeti veren özel hekimler, hacamatçılar, aktarlar, ebeler de kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁷

4.1. Hastanelerin Fonksiyonları

Endülüs dâhil İslâm dünyasındaki bimaristanlarda, din, dil, ırk ayrımı yapılmadan, gelen bütün hastaların muayene edilir, tedavi ücreti alınmazdı.¹¹⁸ Tedavilerinin yanında hastalara verilen yemek, elbise, ilaç vb. ihtiyaçlar ile hastanede yapılan işlemler içinde herhangi bir ücret alınmadığı; hatta Marekeş Bimaristanında tedavisi tamamlanan fakir hastalara iyileşip çalışır duruma gelinceye kadar maddi destek sağlandığı kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁹ Hastanelerde sunulan sağlık hizmetleriyle ilgili şu bilgilere rastlıyoruz: Başhekimler, asistanları ve bazı doktorlarla beraber her sabah hastaları ziyaret eder, tedavi seyirlerini takip eder, hastaların dilek ve şikâyetlerini dinler ve bu şikâyetleri dikkate alırlardı.¹²⁰ Bunun yanında hastanede her gün bir doktor gözetiminde ve günde birkaç kez verilen ilaçları uygulayan ve yemekleri getiren hastabakıcılar vardı.¹²¹ Endülüslü Müslümanlar tıp alanında bu kadar ileri hizmet sunarken hemen yanı başında bulunan Avrupa'da hastalanan kişi tedavi olmak istediğinde kilise, hastanın içerisine cin/şeytan veya kötü ruhların girdiğini söylerdi. Bu durumda

¹¹² Özdemir, "Endülüs", XI/ 223.

¹¹³ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 177-178.

¹¹⁴ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 324-325.

¹¹⁵ Terzioğlu, *Bimaristan*, VI/163-166.

¹¹⁶ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 325.

¹¹⁷ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 178-182.

¹¹⁸ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları", 38.

¹¹⁹ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 325.

¹²⁰ Fatma Çapan, "İslam Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişim süreçleri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Makalesi* 18/3 (2019), 1209. Halife Mansur her hafta Cuma namazından sonra hastaları ziyaret eder hekimler ve yetkililerden hastaların durumlarıyla ilgili bilgiler alır kendisinin yapabileceği bir şey olup olmadığını sorardı. Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 325.

¹²¹ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları", 38.

olan kişinin günah işlediğinden dolayı bunların başına geldiğini ve tedavi olması için önce günahlarından tövbe etmesi gerektiği inancını topluma dayatırlardı. Kilise, eczaneleri, din karşıtı yerler, uzman doktorların uyguladığı tedaviyi de tamamen sakıncalı, şehvetperest vb. şekilde değerlendirirdi. Hristiyan olmayan doktora tedavi olanlar toplumdan aforoz edilirdi.¹²²

Endülüslü Müslümanlar hastane yapmak ve hastalara her türlü tedavi hizmeti sunabilmek için adeta Bağdat'taki hastanelerle yarışıyorlar, imkânları ölçüsünde hastanelerin olduğu mahalleler kurmaya çalışıyorlardı.¹²³ Hemen yanı başlarında Avrupa'nın ortasında Paris'in o gün en donanımlı hastanelerinden olan Hotel Dien'de çocuğu, yaşlısı, hafif derece hastalığı olanlar, ağır hastalığı olanlar, bulaşıcı hastalık taşıyanlar vb. bölümlere ayrılmadan hep bir arada muayene edilmeye çalışılıyordu.¹²⁴

Kaynaklarda Endülüs bölgesinde hastanelerde verilen hizmetlerin kalitesiyle ilgili, hastanede yatan bir gencin babasına yazdığı mektup dikkat çekicidir. Bu mektupta hastanenin asistan ve doktorlarının hastaya ilk müdahaleyi yaptığı acil polikliniğinden, hastane içerisinde mevcut olan eczaneden, hastaların kayıt altına alındığından, hastaların banyosunun yaptırılıp onlara temiz kıyafet verildiğinden, erkekler için ayrılan bölüme sevk edildiğinden, gencin ortopedi bölümüne yatırıldığından, hastanede ayrıca dâhiliye, cerrahiye ve nekahet bölümlerinin de olduğundan bahsediliyor. Hastaların müzik dinleme ve kitap okuma imkânlarının olduğundan, doktorların her sabah asistanlarıyla hastaları ziyaret ettiğinden, hasta oda ve yataklarının temiz olduğundan, odaların havalandırıldığından, her odada temiz su bulunduğundan, yemeklerin kaliteli olduğundan, taburcu olan her hastaya çalışmaya başlayıncaya kadar kullansın diye beş altın verildiğinden de bahsedilmektedir.¹²⁵

Sonuç

Müslümanlar, 711'den 1492'ye kadar yaklaşık sekiz yüzyıl İspanya'da kalmışlardır. Bu çalışmada Endülüs'te tıp eğitimi ve hizmetleri alanında yapılan çalışmalar incelenmiş ve şu bulgular elde edilmiştir:

Endülüslü Müslümanlar, Endülüs'e geldiklerinde tıp alanında hazır buldukları ibrişim tarzındaki ansiklopedik bilgilere, Doğu'daki ilim merkezlerine yaptıkları ilim yolculuklarıyla edindikleri tıbbî bilgilere kendi tecrübelerini de ekleyerek bu ilmi zirveye taşımışlardır. Cerrahi müdahale, ortopedi, göz hekimliği, eczacılık gibi önemli dallarda oluşturulan orijinal eserler, Avrupa tıbbının da oluşmasına katkı sağlamış, Batı'daki üniversitelerde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Nitelikli doktor ve sağlık personelinin yetişmesi için uygun ortam hazırlanmıştır. Öğrenciler hastanelerde hem teorik tıp eğitimi almış hem de uzman hekimlerin gözetiminde pratik yapma imkânı bulmuşlardır. Tıp eğitimini tamamlayanlar doktorluk mesleğine başlamadan önce yeterlilik sınavından geçirilmiş, burada başarılı olanlar tabiplik

¹²² Singrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. S. Sezgin (İstanbul: Bedir Yayınları, 1972), 10. İslam dünyasında da tedaviyi caiz görmeyen bir kısım aşırı uç görüşlere sahip kimselerin az da olsa bulunduğu bir vakıdır. Bilgi için bk. Derviş Dokgöz, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fıkhi Görüşleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 331-332.

¹²³ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 324.

¹²⁴ Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 11.

¹²⁵ Çapan, "İslam Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişim süreçleri", 1216-1217.

yapabilmiştir. Tıp eğitimi almadan izinsiz olarak hasta muayene edilmesine müsaade edilmemiştir. İlaç hazırlama işini genellikle hekimler yapmışlar, eczacılık faaliyetleri de bu sayede nitelikli hale gelmiştir.

Hastanelerde din, dil, ırk, zengin-fakir ayrımı yapılmadan muayeneye gelen her hastaya ücretsiz sağlık hizmeti verilmiştir. Hastaların dilek ve şikâyetlerinin dikkate alındığı, kontrollerinin düzenli olarak yapıldığı, güler yüzlü bir şekilde hastalara hizmet verildiği görülmektedir. Hastanın tedavisi tamamlandığında hasta taburcu edilir, çalışmaya başlayıncaya kadar maddi destek olunurdu. Hastalar istediklerinde ücretini ödeyerek özel muayenehanelerde de tedavi olabiliyorlardı.

Endülüs'te Zehrâvî, İbn Rüşd gibi meşhur doktorlar yetişmiştir. Zühr ailesi de nesiller boyu yetiştirdiği doktorlarla ve tıp hizmetleri ile öne çıkmış bir aile olarak gözükmektedir. Endülüslü hekimlerin tıp alanında yazdıkları eserler tıp biliminin o günkü seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Burada örnek olarak Tasrif gibi eserler sayılabilir. Bu eserlerde neredeyse bütün hastalıkların teşhis/tanı ve tedavi yöntemleriyle ilgili tatmin edici bilgiler verilmiştir. Ayrıca İbnü'l-Baytar gibi botanikçiler eczacılığın gelişiminde aktif rol oynamışlardır. Bu da tıp ilminin daha ileri seviyelere ulaşmasına yardımcı olmuştur.

Endülüs'te Müslümanlar arasında tıp bilimi ve sağlık hizmetlerinin gelişmesiyle vebanın bulaşıcı bir hastalık olduğu ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi verilmişken hemen yanı başındaki Avrupa'da veba gibi bir hastalığa yakalananların içine cin, şeytan vb. girdiğine inanılıyor ve iyileşmesi için hasta rahibe götürülüyordu. Rahip de okuyup üfleyerek, sırtına vurarak -içerisindeki kötü varlıkları çıkarmaya çalışarak- hastayı iyileştirmeye çalışıyordu. Kilise, doktora muayene olmayı ve eczanelere gidip ilaç hazırlatmayı dine karşı meydan okuma şeklinde algılıyordu.

Abbâsiler Dönemi'nde Müslümanlar, Beytülhikme aracılığıyla Eski Yunan, Roma, İran ve Hint medeniyetlerine ait eserleri Arapçaya tercüme ederek büyük bir ilmî birikime sahip olmuşlardır. Endülüs'teki Müslümanlar ise Doğu'daki bu ilmi rihleler (ilim yolculuğu) aracılığıyla Endülüs'e taşımışlar, bu mirasa kendi gayretleri ve deneyimleriyle elde ettikleri bilimsel çalışmaları da ilave ederek geliştirmişlerdir. İslam medeniyetindeki bu birikim, XII. ve XIII. yüzyıllarda Endülüs'te Yahudi ve Hristiyan mütercimlerin de aktif rol aldıkları Tuleytula (Toledo) Çeviri Okulu ve diğer tercüme okullarındaki faaliyetlerle Batı'ya aktarılmıştır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi Beni- Zühr". *Ortaçağ Araştırma Dergisi* 3/1 (2020), 137-151. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/issue/55227/730318>
- Akkavi, Ruhab Hıdır, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, Beyrut: Daru'l-Manahel, 1995.
- Akpınar, Cemil. "Gafiki, Muhammed B. Kassum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/282-283. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Arslandaş, Nuh. *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- Bakır, Abdulhalık. "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/1 (2016), 35-76.
- Bakkal, Ali. "İslam Tarihinde " Doğu-Batı İlişisinin Entelektüel Boyutu İbni Rüşd'ü Yeniden Düşünmek". *Cumhuriyet üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2 (2009), 457-468.
- Baltacı, Cahit. *İslam Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları no:197, (2016).
- Baş, Eyüp (ed.). *İslam Tarihi*, Özdemir, Mehmet. "Batı Emevileri (Endülüs)". Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- . "İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyet ve Bilimine Katkısı". Öztürk, Eyüp. *İslam Medeniyet Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Beşri, Said Abdullah Salih, *El-Hayatü'l-ilmîye fi Ahdi'l-Hilafeti fi Endülüs (h.316-422/ m.928-1030)*, Mahadu'l-Buhusu'l-İlmîye ve İhyau't-Turasi'l-İslamiye, (h.1410).
- Becerik, Sema. Nizam, Nejat. "Periodontal Cerrahide Kullanılan Dikiş Teknikleri Ve Materyalleri: Derleme". *Ege Üniversitesi Diş hekimliği Fakültesi Dergisi* 38 3 (2017), 140-150, DOI: 10.5505/eudfd.2017.96658
- Bozkurt, Birgül. "Endülüslü Düşünürlerin İbn Sina'ya Bakışı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2017/1), 159-188.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çağrı, Mustafa. "İbn Meymun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/194-197. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çapan, Fatma. "İslam Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişim süreçleri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Araştırma Makalesi* 18/3 (2019), 1205 – 1219. <https://doi.org/10.21547/jss.492008>
- Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kütub ve'l-Funun*. 2. Cilt Bağdat: Mektebetü'l-Mesna, 1359/1941.
- Çetindal, Erol. *Endülüs'te Yetişen Müslüman Bilim Adamları ve Bilim Dünyasına Katkıları*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <http://earsiv.kastamonu.edu.tr: 8080/xmlui/handle/123456789/1068>
- Doğan, Hatice. *İbn Meymun'un Hayatı, Eserleri ve Delaletü'l-Hairin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Dokgöz, Derviş. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fıkhi Görüşleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Düveydar, Hüseyin Yusuf, *El-Müctemau'l-Endulusi fi Asri'l-Emevi (h.138-422/m. 755-1030)*, Matbaatu'l-Hüseyni'l-İslamiyye, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebu'l-Kasım, Sâid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammede'l-Endelüsî. *et-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem ve Ulemâihâ ve Nubezin min Teâlifihim ve Ahbârihim*. çev: Ramazan Şeşen, İstanbul: Acar Basım, 2014.
- Hitti, K. Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev: Salih Tuğ, 3. Cilt, İstanbul: İfav Yayınları, 1995.
- Hunke, Singrid. *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. S. Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınları, 1972.
- Huvevri, Mahmud Muhammed el-, *Mısır fi Usuri'l-Vusta min Asri'l-Mesihî Hatta Fethi'l-Osmani*, El Mektebetü'l-Misri, Kahire.
- Hüseyin, Hamdi Abdu'l-Munim Muhammed, *et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Hadari Li'l-Mağribi ve'l-Endülüsü fi Asri'l-Murabitin*, Daru'l-Marifeti'l-Camia, (1997).
- İbn Cülcül, Süleyman b. Hassan. *Tabakâtu'l-Ettiba' ve'l Hükemâ*. thk. Fuad Seyyid. Kahire: Ma'hedi'l-İlmî el-Fransîli'l-Âsârî's-Şarkiyye, 1374/1955.
- İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr. *et-Tekmilâ li-Kitâbi's-Şıla*. thk. Abdusselam el- Heras. Lübnan: Daru'l- Fikre, 1415/1995.

- İbn Ebi Usaybia, Muvaffakuddin. *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Eṭṭibbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Daru mektebeti'l-Hayat, 1384/1965.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-Ebşâr: Memâlikü Mısır ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen*. 22. Cilt, Kahire: Ebu Dabi Mecmau's-Sakafi, 1405/1985.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefayatu'l-A'yan ve Enbâi Ebnai'z-Zamân*. 4. Cilt thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-sadr, 1414/1994
- Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/257-288, İstanbul: TDV Yayınları 1999.
- Kâhya, Esin. "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kaya, Mahmut. "İbn Zühr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/469-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1999; "İbn Vafid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/436. İstanbul: TDV Yayınları, 1999; İbnü'l Baytar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/526-527. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kaygusuz, Sedat. Özdeş Emre. "Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslam'da Bilim Teknik ve Tıbbî Bakış". *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 21/3 2019.: 436-438. <https://doi.org/10.24938/kutfd.668034>
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el- (ö. 646/1248), *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. Julius Lippert, Berlin, 1908.
- Kınağ, Mustafa. "İbn Cülcül". *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*. Azimli Mehmet (ed.). (proje ed.). Gençel Efe Zehra 9. Cilt. İstanbul: Mana Yayınları 2021.
- Kutluer, İlhan. "İbn Tüfeyl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/418-425. TDV Yayınları, İstanbul: 1999.
- Kütübi, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî ed-Dimaşkî. *Fevâtü'l-Vefeyât*. 2. Cilt, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-Sadr 1392/1973.
- Makkari, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Nefhu't-Tib min Ğuşni'l-Endülüsi'r-Raṭîb ve Zikru Vezirihâ Lisâni'd-Dîn İbni'l-Ḥaṭîb*. 3. Cilt. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru's-Sadr, 1404/1984.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Şaḥîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- O'Leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: Hüseyin Gazi Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Editör: Mehmet Azimli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018),
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- _____. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- _____. *İslam toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Safedi, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. 13. Cilt. thk. Ahmet Arnavutî. Turki Mustafa. Beyrut: Daru İhyau't-Turas 1420/2000.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire*. 1. Cilt. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. nşr. İsa El-Babî el-Halebî. Mısır: Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye 1386/1967.
- Şanal, Enes. "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 196-213. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/issue/51035/620967>
- Şenel, Samet. "İbn Zühr". *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, proje ed. Azimli Mehmet. Ed. Gençel Efe Zehra. 9. Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Şeyban, Lütfü. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları 42/11, 2014.
- Şeyban Lütfü. "Endülüs Medeniyeti". *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Azimli Mehmet. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Terzioğlu, Arslan. "Bimaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-168. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts.
- Topaloğlu, Yüksel. "Zehrâvî", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 68-75.
- Toprak, M. Faruk. "İspanya'da Gayrimüslimlerin Endülüs İslam Kültürüne Katkıları". *İstem Dergisi*. 7/14. Aralık 2019, 377-382

- Ubudi, Casım el-, Cengiz Tomar. "İbnu'l-Hatib, Lisânüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/74-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uçar, Anastasiya. *Risaletü'l-Ğufran ve İlâhi Komedya Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019. 2502150004.
- Uçar, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (Eylül/2017), 196-218
- Uçar, Metin. H. Halit Atlı. Burhanettin İlter. Mesut Budak. "Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar". Koordinatör, Kevser Topkar. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Yetmiş, İlknur. *İbn Cülcül'ün Tabakâtü'l-Ettıba ve'l-Hükemâ Adlı Eseri ve İslam Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zehrâvî, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez- (ö. 404/1013), et-Taşrîf li-men 'aceze 'ani't-te'lîf, thk. Abdullah Abdu'r-Rezzak Mesud es-Said, Amman: Vizaretu's-Sekafe, 1421/2001.

MÜSLÜMAN BİLGİNLERİN TIBBIN KAYNAĞI KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Views of Muslim Scholars on the Source of Medicine

MUHAMMET RASİM KULAKSIZ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
Sakarya, Türkiye

Graduate Student, Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Hadith,
Sakarya, Turkey

selam20057@gmail.com

orcid.org/0000-0002-0014-435X

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 21 Mart 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 03 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Kulaksız, Muhammet Rasim, "Müslüman Bilginlerin Tıbbın Kaynağı Konusundaki Görüşleri
" Darüüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 76-93.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Views of Muslim Scholars on the Source of Medicine

Abstract

How medicine emerged has been discussed and debated throughout history as it is today. There are two different views on the origin of medicine in the pre-modern scientific world. According to the unprevailing one, the foundations of medicine are based only on experience, that is, on experimentation and observation. According to the common view in civilizations before Islam and in the Islamic period, the basis of medicine is based on divine sources. It is seen that almost all Muslim scholars are of this opinion. Proponents of the latter did not reject experimentation and observation, on the contrary, they emphasized its importance. However, they discussed experiment and observation by comparing and contrasting the teaching based on divine knowledge.

In this direction, it is stated in the sources that divine information about medicine is obtained in different ways. Types such as revelation, inspiration, dreams, information learned from the animal instinct are among the ways mentioned. Scholars who wrote about this subject in the ancient Islamic world often refer to the civilizations before them; especially Ancient Greece, since the issue is related to the history of medicine. In addition to these references, some scholars have also put forward some rational justifications for the necessity of divine knowledge. In addition, Islamic theologians used this general acceptance in the scientific world as evidence for the proof of prophethood.

In this paper, we discuss the views on the origin of medicine in the pre-modern scientific world and examined many important sources in order to reflect the general acceptance. Instead of every work we have accessed, we have mostly covered the works of authoritative scholars in our article. While we mainly use the sources of medicine and history of science, we also scanned the works of leading scholars in which they can deal with this subject. We could not process much data under the second main title of our article, "Those who think that medicine in the Islamic world is of human origin". Because in the pre-modern Islamic world, the opinion that medicine is based only on experimentation and observation is almost non-existent. In addition, we have briefly discussed the views of Islamic theologians under a separate heading, as we find them important. Since our subject is the pre-modern Islamic world, the works we study are generally Arabic works since the language of science in the classical Islamic world is predominantly Arabic. We also scanned the Ottoman works that we could reach. Additionally, we took care to benefit from domestic and foreign sources of modern science and medicine history.

We researched the approaches of Islamic scholars to the subject, especially their views on the source of medicine, and the way they handled the subject, and made evaluations where we deem necessary. Sometimes, we found it sufficient to simply transfer without making an evaluation. Again, where necessary, we made direct quotations, not indirect ones. Being aware of those who are interested in the history of medicine and science, we tried to cite more than one source rather than being content with a single source on subjects that other researchers commonly known to the contrary. In widely known places, we were content with a single source. We have tried to draw attention to the leading information and to cite the sources for further research by discussing the important extensions of our main topic in the footnotes. In fact, we think that some footnotes that we could not include in the main text because they are not directly related to the subject, sometimes stand out from the main text in terms of being eye-opening. We have mostly taken the Turkish Diyanet Foundation's Encyclopedia of Islam as a basis for the names and dates of the authors and book titles that we discussed in our study.

As far as we can determine, we have not come across a study that directly addresses this issue. In this context, we think that our study will contribute to the field and open up horizons for further studies, and that it is also important for researchers who do not have a history of medicine and science in the barber field. Again, we tried to refer to the findings that we came across while dealing with the subject and that we thought were erroneous.

Keywords: History of Medicine, Source of Medicine, Revelation, Observation, Ashâbü'l-Kıyâs, Ashâbü't-Tecrîbe

Müslüman Bilginlerin Tıbbın Kaynağı Konusundaki Görüşleri

Öz

Tıbbın nasıl ortaya çıktığı günümüzde olduğu gibi tarih içerisinde de konuşulup tartışılmıştır. Modern dönem öncesi bilim dünyasında tıbbın kaynağı konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Antik medeniyetlerde ve İslâm döneminde yaygın olan görüşe göre tıbbın temeli ilahî kaynağa; yaygın olmayan görüşe göre ise sadece tecrübeye yani deney ve gözleme dayanır. Müslüman bilginlerin hemen tamamının bu görüşte oluşu dikkat çekicidir. Yaygın görüş sahipleri deney ve gözlemi reddetmemişler bilakis önemini vurgulamışlardır. Bununla beraber deney ve gözlemi, temeli ilahî bilgiye dayanan öğretiyle birbirlerini destekleyecek şekilde (kıyas ederek) ele almışlardır.

Bu doğrultuda tıpla ilgili ilahî bilgilerin farklı yollar ile elde edildiği kaynaklarda ifade edilmektedir. Vahiy, ilham, rüya, hayvanların içgüdüsel davranışlarından öğrenilen bilgiler, zikredilen yollar arasındadır. Kadim dönem İslâm dünyasında bu konuda yazan bilginler, mesele tıp tarihiyle ilgili olduğu için sıklıkla kendilerinden önceki medeniyetlere özellikle de Eski Yunan’a atıfta bulunmaktadır. Bu atıfların yanı sıra bazı bilginler ilahî bilginin gerekliliği ile ilgili birtakım aklî gerekçeler de öne sürmüşlerdir. Ayrıca İslâm kelâmcıları kadim dönemde bilim dünyasındaki bu genel kabulü peygamberliğin ispatı için delil olarak kullanmışlardır.

Çalışmada modern dönem öncesi bilim dünyasında tıbbın kaynağıyla ilgili görüşler ele alındı ve genel kabulü yansıtabilmek için önemli birçok kaynak incelendi. Daha çok alanında otorite bilginlerin eserleri makalede konu edinildi. Ağırlıklı olarak tıp ve bilim tarihi kaynaklarını kullanmakla beraber önde gelen bilginlerin bu konuyu işleyebilecekleri eserleri de tarandı. Makalenin ikinci ana başlığı olan “İslâm Dünyasında Tıbbın Beşerî Kaynaklı Olduğunu Düşünenler” başlığı altında fazla bir veri işlenemedi. Çünkü modern dönem öncesi İslâm dünyasında tıbbın sadece deney ve gözleme dayandığı görüşü yok denilecek kadar azdır. Ayrıca İslâm kelâmcılarının konu ile ilgili görüşleri ayrı bir başlık altında ele alındı. Konu modern öncesi İslâm dünyası olduğundan çalışılan eserler genel olarak Arapçadır. Zira klasik dönem İslâm dünyasında bilim dili ağırlıklı olarak Arapçadır. Ayrıca ulaşılan Osmanlıca eserler de tarandı. Bunlarla beraber yerli ve yabancı modern bilim ve tıp tarihi kaynaklarından da yararlanmaya özen gösterildi.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi, Tıbbın kaynağı, Vahiy, Gözlem, Ashâbü’l-Kıyâs, Ashâbü’t-Tecrîbe

Giriş

Her çağda güncelliğini koruyan tıp, tarih boyunca insanların en fazla başvurduğu bilim dallarından biri olmuştur. İnsan sağlığı ile doğrudan ilişkili olduğu için ilgi gören tıbbın önemli konularından biri hiç şüphesiz tıp tarihidir. Tıbbın kaynağının neye dayandığı, tıp tarihi konuşulduğunda ilk akla gelen başlıklardan biri olmakla birlikte, son yıllarda tıp sahasında artan birtakım tartışmalar nedeniyle yeniden gündeme gelmiştir.

Tıp tarihi kaynakları incelendiğinde Mezopotamya, Anadolu, Mısır, Hint, Çin gibi coğrafyalarda yaşayan İlk Çağ uygarlıklarında tıbbın ilahî bilgilere dayandığı genel kabuldür.¹ Aynı şekilde Eski Yunan’daki sekiz otorite hekimin hemen tamamı tıbbın kaynağının ilahî olduğu kanaatindedir. Bu hekimler sırasıyla I. Asklepios, Gûras (Praxagoras), Minos, Parmenides, Eflatun (Platon), II. Asklepios, Hipokrat ve Galen’dir. Bunlardan sadece Praxagoras

¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, (İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi, 2015), 31-83-94; Roberto Margotta, *Tıp Tarihi*, çev. Nilgün Güdücü, (İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık, 1998), 15-16-18; Esin Kahya, *Hint’te Bilim*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999), 181-182; Liang Youngsuan vd., *Geleneksel Çin Tıbbı*, çev. Tuğba Andaç, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2020), 17-21; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Pınarbaş Matbaacılık 2016), 50-63-92; Ebû’r-Reyhân Muhammed el- Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind min Makûletin Makbûletin fi’l-Akl ev Merzûle*, (Beyrût: Âlimu’l-Kütüb, 1402/1982), 290-291; Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü’l-Hikme*, (Berlin: Matbau Âftâb, 1346/1928), 557-558; Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 101-285.

tıbbın beşerî tecrübenin bir ürünü olduğunu düşünmektedir.² Farklı nakiller bulunmakla birlikte Galen ve Eflatun'a göre I. Asklepios da tıbbın kökeninin ilahî olduğu düşüncesindedir.³ Antik Çağ'ın son iki otoritesi olarak kabul gören Hipokrat (ö. MÖ 460) ve Galen'in (ö. 200) de bu görüşte olması⁴ dikkat çekmektedir.

Modern dönem öncesi İslâm dünyasında farklı din ve kültürlerle mensup bilginlerin yanı sıra Müslüman bilginlerin çoğunluğu tıbbın ilahî kaynağa dayandığını ifade etmektedir. Tıbbî bilgilere sadece deneme yanılma yöntemiyle ulaşamayacağını, fakat ilahî kaynaktan gelen tıbbî bilgilerin tecrübe (deney-gözlem) ile geliştirilebileceğini düşünmektedirler. Bu anlayışta olan bilginlerin oluşturduğu yaygın ekol *ashâbü'l-kıyâs*; karşı düşüncede olan ekol ise *ashâbü't-tecribe* olarak isimlendirilir.⁵ Ashâbü't-tecribeyeye göre bilimlerin temelinde ilahî bilgiler değil, sadece insan tecrübesi yani deney ve gözlem vardır. Diğer yandan tıbbî bilgilerin ilahî kökenli olduğunu savunan ashâbü'l-kıyâs da deney ve gözlemi reddetmemiş aksine bunların önemini vurgulamıştır. Dolayısıyla ashâbü'l-kıyâs aslında ashâbü'l-kıyâs ve't-tecribe'dir. Ancak bu yaygın görüş sahipleri deney ve gözlemin, temeli ilahî bilgiye dayanan geçmiş birikimle kıyaslanmasını gerekli görmüşlerdir.⁶

İslâm Dünyasında Tıbbın İlahî Kaynaklı Olduğunu Düşünenler

Konuyla ilgili tespit edilebilen en erken tarihli kaynak, ünlü hekim Ali b. Rabben et-Taberî'ye (ö. 862) ait *Firdevsü'l-Hikme* adlı eserdir. Taberî İslâm tıbbının önemli kaynaklarından kabul edilen bu eserinde, ilgili konuyu "Tıbbın Ortaya Çıkış Sebebi" başlığı altında Hint tıbbının temel kaynaklarından olan *Caraka* adlı eserden aktarımla şöyle ele almaktadır: "Geçmiş zamanlarda yeryüzünde hastalıklar fazla yoktu. Sonraları stres, nefret ve diğer başka sebeplerden dolayı hastalıklar arttı. Bunun üzerine alim ve salih kimseler keşişlerine giderek hastalıkların tedavisi konusunda Allah'a yalvarmasını istediler. O da bir dağın zirvesine çekilip uzun süre Allah'a dua etti. Nihayetinde Allah ona tıbbı öğretti." *Susruta* adlı eserde Dimitra'nın tıbbı Brahman'dan, Brahman'ın da vahiy yoluyla aldığı ifade edilmektedir.⁷

² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrût: Dâru Mektebetü'l-Hayât), 12-30-40-41-42-49.

³ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 14-30; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 11-13.

⁴ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 13; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, 13; İshâk b. Ali er-Ruhâvî, *Edebü'd-Tabîb*, thk. Merîzen Asîrî (Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1992), 49-50; İshâk b. Huneyn, *Târîhu'l-Etibbâ ve'l-Felâsife*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 150-154; Ebû Süleymân es-Sicistânî el-Mantikî, *Sivânü'l-Hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Tahrân: 1393/1974), 98-108; İlhan Kutluer, "Câlinûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/32-34; Bayat, *Tıp Tarihi*, 112.

⁵ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 12-17; Kutluer, "Câlinûs", 7/32-34; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1359/1941) 2/1902; Şemsüddîn ez-Zehebî, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, thk. Ahmed Rifat el-Bedrâvî (Beyrût: Dâru'l-Hayât li'l-İlm, 1410/1990), 228-229; Celâlüddîn es-Suyûtî, *İtmâmu'd-Dirâye li Kurrâi'n-Nikâye*, thk. İbrahim el-Acûz (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 155; Levent Öztürk, *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 35.

⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd*, thk. Abdü'l-Münim Muhammed Ömer (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî), 171; İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41-42-49-58; İbnü'n-Nefîs, *Şerhu-Fusûli Ebukrât/İbn al-Nafîs's Commentary on the Hippocratic Aphorisms*, İbn al-Nafîs, external authors: commission, (PDF: England, Manchester University, 2017), 4-5, [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4\(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f\).html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f).html), (Erişim 01 Aralık 2021); Kutluer, "Câlinûs", 7/32-34; Esin Kahya, "İbn Rıdvân Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/250-252.

⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-Hikme*, 557-558.

Taberî'nin bu aktarımları eleştirmeden ele alması tıbbın ilahî kaynaklı olduğu genel kabulüne katıldığını göstermektedir. Yine Taberî bu konuyu ele aldığı ana başlığın altında, Hint tıbbından aktardığı görüşlerin çoğunun Roma filozoflarının (hekimlerinin) görüşlerine paralel, bir kısmının ise muhalif olduğunu, okuyucunun bu farklı görüşlerden makul bulduğunu kabul edebileceğini ifade eder.⁸ Bu bağlamda makalemizde daha önce ele aldığımız gibi Antik Yunan ve Roma'da tıbbın ilahî kaynağa dayandığı konusunda genel kabul vardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde de Taberî'nin bahis konusu genel görüşe katıldığı söylenebilir.

Hekimlik ahlâkına dair *Edebü't-tabîb* adlı eseriyle tanınan Galen uzmanı ve döneminin başarılı hekimi⁹ İshâk b. Ali er-Ruhâvî (ö. 930) Antik Yunan'ın en önemli iki otoritesi Hipokrat ve Galen'in eserlerinden tıbbın ilahî kaynağa dayandığına dair aktarım yapıp aksine bir şey söylemez. Hipokrat'tan "Allah'ın kendisine verdiği ilimle hastayı tedavi eden ve bununla Allah'ın kendisini ödüllendirdiği kimse ne yücedir" ifadelerini aktarır. Galen'den ise tıbbın Allah tarafından insanlığa ilham edildiğini ve insan aklının bu muazzam ilmi icat edip ortaya koymasının mümkün olmadığını, ayrıca tıbbın aynı ilahî kaynağa dayandığı kabul edilen felsefeden de daha düşük bir seviyede olmadığı ifadelerini nakleder.¹⁰ Ruhâvî devamında yaptığı aktarımlardan hareketle, Hipokrat ve Galen gibi otoritelerin Allaha ve Peygamberlere inandıklarını belirtir.¹¹

İlk İslâm filozofu Kindî'nin öğrencisi; tabip, ahlakçı, coğrafyacı ve filozof Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 934) tıbbî bilgilerin ilahî kökenli olduğunu şöyle ifade etmektedir:

*"Yine Allah başka kullarına da tıp sanatının ihdas edilmesiyle ilgilenmeyi ilham etmiştir. Nazar [idrak] ehli bir insan tıp hakkında düşündüğünde bu ilmin ilk bilgilerinin sema tarafından vahiy yoluyla yahut vahiy yerine geçen ilhamla elde edildiğinde şüphe etmez. Bu sanatın kuvvetiyle söz konusu ilaçları korunmuş şaşılacak ölçülerde ve latif kaynaklı miktarlarda terkip etmişler ve onları kendilerinden sonrakiler için kitaplarda ebedileştirmişlerdir."*¹²

İbn Cülcül (ö. 994) tıp ve felsefe tarihinin en önemli kaynaklarından kabul edilen *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ* adlı eserinde Platon, Hipokrat ve Galen'in ifadelerine göre tıp ve felsefe öğrenimi başlangıcının ilahî vahiy ve ilhama dayandığını ifade etmekte ve genel kabule göre tıbbın başlangıcının Asklepios mabedindeki ilahî bilgilere dayandığını Galen'den aktarmaktadır.¹³

Çok yönlü bilim adamı Bîrûnî'nin (ö. 1061) Hindoloji üzerine yazdığı eserindeki ifadelerinden tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandığı anlaşılmaktadır. Bu görüşü teyit mahiyetinde Galen ve Eflâtun (Platon) gibi otoritelerden aktarımlar yapmaktadır.¹⁴ Bîrûnî bu

⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-Hikme*, 557.

⁹ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 342.

¹⁰ Ruhâvî, *Edebü'd-Tabîb*, 49-50. Galen'in bu ifadelerinde yazma nüshalardan kaynaklı farklılıklar için bk. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibbâ*, thk. Âmir Neccâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1412/1992), 157.

¹¹ Ruhâvî, *Edebü'd-Tabîb*, 53.

¹² Ebû Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs-Beden ve Ruh Sağlığı*, çev. Nail Okuyucu, Zahit Tiryaki (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), 554.

¹³ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ* 11-13.

¹⁴ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 28-29-74-95-111-291.

bağlamda hem Hintlilerin hem de Yunanlıların tek bir Yaratıcıya¹⁵ inandıklarını belirttikten sonra günümüzde de yer yer farklı anlaşılan önemli bir konuyu Platon, Galen ve Yahyâ en-Nahvî gibi kaynaklardan aktararak şöyle ortaya koyar: ‘İlah’ kelimesi birçok medeniyette genel olarak kutsal olan her şeye söylenmekte hatta deniz, dağ, gök cisimleri vb. şeylere de denilmektedir. Özel olarak ise İleti Êlâ’ya (İlk Sebep), meleklerle ve mübarek zatlara söylenir. Bu mübarek zatlar elde ettikleri bu konuma, savaş, güreş ya da gülle atmakla değil, insanlara kaynağı ilahî olan tıp vb. bilimleri öğretmeleri ve iyi bilim yapmaları sebebiyle ulaşmışlardır.¹⁶

Kültür tarihçisi ve devlet adamı İbnü’l-Kıftî (ö. 1248); bilim, kültür ve medeniyet tarihinin önemli kaynaklarından kabul edilen *İhbârü’l-Ulemâ bi-Ahbâri’l-Hukemâ/Târîhu’l-Hukemâ* adlı eserinde felsefe ve onun bileşenlerinden olan matematik, mantık, tabii bilimler¹⁷ ve ilahiyatın İdris Peygambere indirildiğini ve farklı kültürlerde bilimlerin kurucusu kabul edilenlerin aslında kaynak olarak ona dayandığını ifade eder. Ayrıca genel kabule göre tıbbın başlangıcının Asklepios mabedindeki ilahî bilgilere dayandığını Galen’den aktarır.¹⁸

Tıbbın kaynağı hakkındaki farklı görüşlere dair en geniş bilgiyi İbn Ebî Usaybia’ya (ö. 1269) ait olup tıp tarihinin en önemli kaynaklarından kabul edilen *Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etibbâ* adlı eserde görmekteyiz. Müellif tıbbın ilk defa kim tarafından ortaya konulduğunu tespit etmenin kolay olmadığını ifade ettikten sonra, tıbbın kökeni hakkında ortaya atılan iki farklı temel görüş üzerinde durur. Birinci görüş sahipleri, tıbbın kökeninin tecrübeye değil ilahî bilgiye dayandığını savunur. Hipokrat, Galen, ashâbü’l-kıyâsın tamamı ve Yunan şairlerinin¹⁹ bu görüşte olduğunu ifade eder. İkinci görüş sahipleri ise tıbbın başlangıcı tecrübeye dayanmaktadır. Bu görüşte olanlar tıbbın ilk defa kim ya da kimler tarafından ortaya konulduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Mısırlılar, Afrikalılar veya Hermes²⁰ tarafından ilk defa ortaya konulduğu iddiaları dile getirilmiştir.²¹ Müellif, tıbbın farklı bölgelere dayandırılmasıyla ilgili muhtelif görüşleri; savaş, doğal afet vb. nedenlerle bir medeniyette yok olup ardından uzun tarihi süreçler içerisinde önceki medeniyette olan gelişmenin unutulup sonrakilere dayandırılması

¹⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de müşriklerin tek bir Yaratıcıya inandıkları fakat putlara ibadet ederek Allah’a şirk koştukları ifade edilmektedir. bk. Tevbe 65, Lokman 25, Zümer 3.

¹⁶ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind* 23-28-29.

¹⁷ Tıp tabii bilimlerin içinde kabul edilmektedir. bk. İbnü’l-Ekfânî, *İrşâdü’l-Kâsîd*, 169.

¹⁸ İbnü’l-Kıftî, *İhbârü’l-Ulemâ bi-Ahbâri’l-Hukemâ/Târîhu’l-Hukemâ*, thk. İbrâhim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1425/2005), 7-15.

¹⁹ “Eski Yunan devletlerinde Homeros gibi şairlerin kitapları (destanları) kutsal kabul edilip eğitimin temelini oluşturmaktadır. Yunan insanı din, politika, askerlik, tıp ve gemicilik gibi çeşitli bilgileri öğrenmek için Homeros’un destanlarına başvurur, daha doğrusu a’dan z’ye kadar ezbere bildiği bu destanları canlı bir kitaplık gibi içinde taşırdı.” Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2008), 10.

²⁰ Müellif tarafından ikinci grupta ifade edilen “Hermes” aslında genel kabule göre ilk gurupta olmalıdır. Müellif Hermes’i kutsal bir şahsiyet görmeyip sıradan bir bilgin kabul edenlere itibarla bu kısımda zikrettiği anlaşılmaktadır. “Hermes motifinin bütün kültür ve medeniyetlerde asgarî şu üç ortak özelliğe sahip bulunduğu görülmektedir: a) Bir şekilde tufanla beraber anılır; b) Bütün kültürlerde seçkin, bilgili, nebi veya velî bir kişi olarak gösterilir; c) En önemlisi bütün geleneklerde onun yüce bir makama (semâya) çıktığı düşünülür. İslâm kültüründe Hermes’in karşılığı İdris Peygamber’dir.” bk. Mahmud Erol Kılıç, “Hermes” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/228-233; İbn Haldûn, *Târîhu İbn-i Haldûn (Mukaddime)*, thk. Halîl Şahhâde (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1408/1988), 1/480; Yine çalışmada ifade ettiğimiz gibi, Mezopotamya, Hititler, Mısır, Hint, Çin ve Amerika gibi İlk Çağ uygarlıklarında da tıbbın ilahî bilgilere dayandığı genel kabulünü tıp tarihi kaynaklarında görmekteyiz. bk. Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, 31, 83, 94; Margotta, *Tıp Tarihi*, 15, 16, 18; Bayat, *Tıp Tarihi*, 50, 63, 92; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind*, 290, 291; İbn Rabben et-Taberî, *Firdevsü’l-Hikme*, 557, 558; Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi*, 101-285.

²¹ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü’l-Etibbâ*, 12.

şeklinde yorumlamaktadır.²²

İbn Ebî Usaybia, bir kısım aktarımlarda bulunduktan sonra tıbbî bilginin beş ayrı şekilde ortaya çıkabileceğini ifade eder. Bunlardan birincisi, Allah tarafından peygamberlere vahiy yoluyla verilen bilgilerdir. İkincisi, rüyada öğrenilen bilgilerdir. İbn Ebî Usaybia bu kategorideki bilgiye örnek olarak Galen'in *Kitâbü'l-Fasd* adlı eserinden bir aktarım yapar. Buna göre Galen; gençliğinde karaciğeriyle diyaframının bittiği noktadan kaynaklanan kronik bir ağrıya tutulmuş, iki defa rüyasında sağ el baş parmağıyla işaret parmağı arasındaki atar damardan kan alması (fasd) söylenmiş, bunu yaptığında da ağrısı kesilmiştir. Üçüncüsü, tesadüfen bulunan tedavilerdir. Bu kategorideki bilgiye Basra'da istiska (karın boşluğu ödemi) hastalığına yakalanmış bir kişinin hikayesini örnek olarak verir. Hastaya birçok tedavi uygulanmış fakat bir sonuç alınamamıştır. Ailesi kendi aralarında hastadan ümidi kestiklerini konuşurken hasta bunu duymuş ve "beni bırakın perhizden öldüreceksiniz, biraz dünya nimetlerinden faydalanayım" diyerek kapının önüne oturmuş. Yoldan geçen bir pişmiş çekirge satıcısından çekirge yemeği satın alıp yedikten sonra ishal olmuş ve karnındaki ödemi dışarı atıp iyileşmiştir. Dördüncüsü, Allah'ın hayvanlara ilham ettiği içgüdü ile yaptıkları tedavileri, insanların öğrenmesi yoluyla elde edilen bilgilerdir. Müellif bu bağlamda birçok örnek verir. Bazı cins hayvanlar birtakım rahatsızlıklarında belirli bitkileri veya kil gibi toprak türlerini yiyip iyileşmektedirler. Beşincisi insanlara ilham yoluyla gelen ilahî bilgilerdir. Müellif bu bağlamda farklı kaynaklardan örnekler vermektedir.²³ İbn Ebî Usaybia'nın tıbbın başlangıcıyla ilgili bilgileri tasnifine bakıldığında tesadüfi kısım hariç diğerlerinin tamamının ilahî bilgiye dayandığı görülmektedir.

İbn Ebî Usaybia tıp alanında elde edilen bilgilerin bir kısmının ilhama (ilahî bilgiye) dayalı, çoğunun ise tecrübi ve tesadüfi olduğunu²⁴ ifade etmektedir. Ardından insanlar karşılaştıkları hastalıklarda bu bilgilere kıyas yapmışlar, böylece ciddi bir birikim oluşmuştur. Sonrasında bu birikim üzerinde derin incelemelerde bulunup gerekçeler, aralarındaki münasebetler ortaya konulmuş, genel ilke ve kurallar oluşturulmuştur. Bu bilgiler öğretilirken külliyyattan cüziyyata doğru (tümünden gelim), genel ilke ve kurallar ortaya konulurken ise cüziyyattan külliyyata doğru (tümevarım) bir yöntem takip edilmiştir.²⁵

İslâm dünyasında adından sıkça söz edilen Yahudi hekim ve filozof İbn Kemmûne (ö. 1284) evrende bulunan şeyleri üç kısma ayırıp bunların bir kısmının gıda, bir kısmının zehir(li) bir kısmının da şifa olduğunu ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Tecrübe ancak çok uzun dönemler sonucunda bunları bilebilmeye imkân sağlamaktadır ki bu da çoğu zaman tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır. Oysa peygamberlerin getirmiş olduğu vahyî bilgi sonucunda bu nesnelerin doğaları ve yararları herhangi bir zarar ve tehlike olmaksızın bilinebilmektedir. Bir başka ifade ile insanın bu alem hakkında sahip olduğu önemli bilgiler ve bilimler ancak vahyî bilgiye dayanılarak bilinebilmektedir. Bunların akıl ile bilinebilmesi mümkün değildir. Mesela tıp ilmi böyledir. İnsan basit ve karmaşık birtakım ilaçların özelliklerini incelediğinde zorunlu olarak bilecektir ki bunlar ancak ilâhî bir ilhamla"

²² İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 27.

²³ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 17-27.

²⁴ Müellifin burada bahsettiği tıbbın başlangıcıyla ilgili bilgiler değildir. Onlardan daha evvel kategorik olarak bahsetmişti.

²⁵ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 27.

bilinebilir."²⁶

Filozof ve çok yönlü bilim adamı Kutbuddîn eş-Şîrâzî (ö. 1311) tıbbın Allah tarafından peygamberler aracılığıyla ortaya konduğunu ifade ettikten sonra, Allah'ın hayvanlara da içgüdüsel olarak nasıl tedavi olacağını ilham ettiğini söyleyip bazı örnekler verir. Mesela kış uykusundan kalkan yılanlar görme problemlerini gidermek için rezene bitkisine gözlerini sürerler ve görme problemleri düzelir. Yine kedi veya başka bazı hayvanlar özellikle ilkbaharda bazı otları yiyerek kendilerini kusturur veya ishal ederler, vücutlarındaki toksinler temizlenene kadar buna devam ederlermiş.²⁷

Tabip ve çok yönlü âlim İbnü'l-Ekfânî (ö. 1348) küçük çaplı bir İslâm ilimleri tarihi ansiklopedisi olup alanında önemli bir kaynak teşkil eden *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd* isimli eserinde tıba dair ilk bilgilerin bir kısmının ilahî ilhamlara, bir kısmının da tecrübeye dayandığını ifade etmekte, muhakkiklerin (uzman bilginlerin) kıyas ve tecrübeyi birleştirdiklerini belirtmektedir. Müellife göre tıbbın sistemleşmeden önceki döneminde bazı hekimler sadece kıyası bazı hekimler de sadece tecrübeyi esas alıyorlardı. Ancak muhakkikler bu ikisini cemetmişlerdir.²⁸ Yine müellife göre tıbbın nübüvvetten miras kaldığı konusunda ittifak vardır.²⁹

Ünlü sosyolog ve filozof İbn Haldûn (ö. 1406) *Mukaddime* adlı eserinde konumuz bağlamında şunları ifade etmektedir: "Bilimler/meslekler³⁰ insanlığın ikinci babası olan İdris Peygamber'e dayandırılmıştır. O bunları kendisinden sonra gelecek insanlık için Allah'tan vahiy ile ortaya koymuştur."³¹ Bu ifadelerinden İbn Haldûn'un bilimler/mesleklerin vahiy yoluyla İdris Peygamber'e öğretildiği genel kabulüne³² katıldığını görmekteyiz.

Tıbb-ı nebevî³³ bağlamında İbn Haldûn'un görüşlerine sıklıkla atıf yapılır. O, Hz. Peygamberin sağlıkla ilgili değerlendirme ve tavsiyelerini vahiy görmeyip bağlayıcı kabul etmez.³⁴ Aslında Müslüman ilim adamları arasında Hz. Peygamberin tıbbî tavsiyelerini bağlayıcı kabul edip bunlar ile tedavi olunması gerektiğini ve olmayanların günah işlediğini söyleyen kimseye rastlamayız. Tıbb-ı nebevî'yi vahiy kabul edenler de buna dahildir. Dolayısıyla Tıbb-ı

²⁶ Ömer Mahir Alper, *Aklın Hazzı İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2004), 167.

²⁷ Kutbu'd-dîn eş-Şîrâzî, *Beânü'l-Hâce ile't-Tıbbi ve'l-Etibbâ ve Âdâbihim ve Vesâyâhüm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003), 80-81.

²⁸ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 171. Antik Yunan'da bazı hekimler tecrübeyi tehlikeli bulup sadece kıyası esas almışlardır. bk. İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41.

²⁹ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 96.

³⁰ Burada meslekler/bilimler olarak çevirdiğimiz kelimenin orijinal ifadesi "sanâi'/صنائع" dir. İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde farklı yerlerde bu kelimeyi açıkça hem meslekler hem de tıp vb. bilim dalları anlamlarını kapsayacak şekilde kullanmaktadır. bk. *Mukaddime*, 508-650-651.

³¹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn-i Haldûn (Mukaddime)*, thk. Halil Şahhâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 1/480.

³² Osman Bakar, *Gelenek ve Bilim*, çev. Ercüment Asil, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 87; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 7; Şahin Efil, "Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10/2 (Haziran 2020), 751; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/290; Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi-Başlangıçtan 7./13. Yüzyıla Kadar*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2016), 47.

³³ Hz. Peygamberin sağlıkla ilgili değerlendirme ve tavsiyeleri ve bunlar üzerine oluşan literatüre *tıbb-ı nebevî* denilmektedir. bk. Ayhan Tekineş, "Tıbb-ı Nebevî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/85-88.

³⁴ Ana akım kadim ulema arasında İbn Haldun'dan başka Tıbb-ı Nebevî'nin vahiy olmadığını söyleyen kimseye rastlamamaktayız. Alimler Hz. Peygamber hatalı bir içtihatla bulunsu bile ismet sıfatından dolayı bu hatasının Allah Teâlâ tarafından düzeltileceğini ifade etmektedir.

nebevî'nin vahiy olup olmadığı tartışmasının kadim dönemde pratik bir karşılığı olduğunu söylemek zordur. Belki İbn Haldûn'un bu yaklaşımıyla, dini yanlış yorumladığına inandığı birtakım aşırı kimseleri hedef aldığını söyleyebiliriz.

İbn Haldûn Tıbb-ı nebevî bağlamında şunları ifade etmektedir:

“Fazla, karışık ve düzensiz beslenip, az hareket etmeleri sebebiyle şehirlerde hastalıklar daha fazladır. Kırsalda ise bu problemler daha az olduğu için tıbbı ihtiyaçları da daha azdır. Bu nedenle kırsalda doktor pek bulunmaz, eğer ihtiyaç olsaydı bulunurdu.”³⁵ [...] “Kırsalda yaşayan toplumlar arasında genelde bazı kimselerin kısıtlı tecrübelerine dayanan tedavi yöntemleri vardır ve bu kabilenin yaşlıları aracılığı ile sürdürülür. Bu yöntemlerin bir kısmı doğru olsa da hepsi tabii kanunlara ve mizaca (hümmoral patolojiye) uygun değildir. Tıbbın bu türü Araplar arasında yaygındı. Araplar arasında Hâris bin Kelede gibi ünlü hekimler de bulunmaktaydı. Şer’î kaynaklarda aktarılan tıp bu özellikte olup vahiyle bir ilgisi yoktur. Bunlar Araplar arasında bilinen şeylerdi. Hz. Peygamberin tedavi yöntemleri aktarılırken, onun bu konudaki tavsiye ve değerlendirmeleri de zikredilmiştir. Fakat bunlar uyulması gereken birer şer’î hüküm değil, Arapların uygulayageldikleri şeylerdendi. Hz. Peygamber bize dini hükümleri öğretmek için gönderilmiştir. Yoksa tıp ve diğer sanatları öğretmek için değil. [...]”³⁶

İbn Haldûn'un konuyla ilgili ifadelerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirdiğimizde şu çıkarımlara varabiliriz: a) İbn Haldûn Müslüman bilginleri arasında tıp başta olmak üzere bilimlerin temelinde peygamberler (Hz. İdris) aracılığıyla gelen ilahî bilgilerin olduğu genel kabulüne katılmaktadır. b) İbn Haldûn'un Araplar arasında uygulanan tıbbın bir kısmının tabii kanunlara ve mizaca (hümmoral patoloji) uygun olduğunu ifade etmesinden hareketle, Arapların uyguladığı tıbbı, her ne kadar şehir hayatında yaşayanları tam anlamıyla tedavi edemeyecek kadar basit³⁷ olsa da temel tedavi metodu olarak o günkü bilimsel metotla³⁸ paralel kabul ettiği anlaşılmaktadır. Araplar arasında Hâris bin Kelede gibi ünlü hekimlerin bulunduğu atıf yapması da bu söylediğimizi teyit etmektedir. Zira Hâris tıp eğitimini dönemin önemli bilim merkezlerinden olan Cundişapur'da (Sâsânîler) alıp Arap yarımadasına (Tâif'e) dönmüş ünlü bir hekimdir. Araplar arasında çevrelerindeki farklı bilim merkezlerinde eğitim almış başka hekimler de bulunmaktaydı.³⁹ Özetle İbn Haldûn tıbbın temelini peygamberler aracılığıyla vahye dayandığını açıkça ifade eder. Hz. Peygamber'in (Arapların) tedavi metodunu temel

³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 522, 523.

³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 651.

³⁷ Kadim tıpcılar, beslenmesi sade ve basit olan insanların genellikle sade ve basit ilaçlar ile tedavi edilebildiğini, beslenmesi sade ve basit olmayanların ise daha çok mürekkep (karışım) ilaçlar ile tedavi edilebildiğini ifade etmektedir.

³⁸ Geleneksel kadim tıpta temel hastalık nedeni vücutta biriken fazlalıklar (metabolik atıklar, toksinler) kabul edilmekte ve temel tedavi yaklaşımı olarak, bunlar vücuttan dışarı çıkarılmaya çalışılmaktadır (boşaltım usulü). Atık maddeler vücuttan beş temel yöntem ile çıkartılmaktadır. Geniz akıntısı başlatmak, kusturmak, ishal etmek, terletmek, kan almak (hacamat, sülük, fasd). Genellikle bu yöntemler uygulanmadan önce vücuttaki atıkları olgunlaştırıcı/çözücü ilaçlar ve yiyecekler (mündic/muhallil) verilmektedir. Bu yaklaşımda teşhis ve tedaviler mizaç/ahlat sistemi çerçevesinde yapılmaktadır. Bu temel tedavi yaklaşımını Tıbb-ı Nebevî'de de görmektediriz. bk. İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıb*, 1/1-336; Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıb*, 1/1-517; İbn Rüşd, *el-Külliyât fi't-Tıb*, 469-584; İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 52; Tirmizî, *Ebvâbu't-Tıbb*, 9 (No. 2048); Zehebi, *Tıbbu'n-Nebevî*, 1-271 İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, 1-307; Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, 75; Farzollah Gholizadeh, *İnsan Mizaçları ve Sağlıklı Beslenme*, 184-187.

³⁹ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 161-170; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, 75-84.

olarak o dönemki bilimsel tıpla paralel⁴⁰ kabul ettiği ise ifadelerinden anlaşılmaktadır. İbn Haldun'un doğrudan ve dolaylı ifade ettiği bu iki tespitin sonucu olarak, Hz. Peygamber'in tıbbî tavsiye ve değerlendirmelerinin temel tedavi metodu/yaklaşımı itibarıyla ilahî bilgiye dayandığını söyleyebiliriz.

İslâm medeniyetinin önde gelen hekimi İbn Sinâ'nın (ö. 1037) tıba dair yazdığı *el-Urcûze fi't-Tıbb*⁴¹ adlı manzum eserindeki ifadelerinden tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandırıldığını dolayısıyla ashâbü'l-kıyâstan olduğunu anlamaktayız. "Allah insana ilmi, sezgi (ihşâs) ile vahyeder. Nitekim gizli olan (bilgiler) de kıyas ile ortaya çıkar" demiştir.⁴² Yine İbn Sinâ'nın tıp alanındaki en önemli eseri olan *el-Kânûn fi't-Tıbb*'dan hareketle de ashâbü'l-kıyâstan olduğunu söyleyebiliriz. Bu eser başta eski Yunan'dan gelen bilgiler olmak üzere kendisinden önceki tıbbî birikimin sistematik bir derlemesidir.⁴³ Eserde geleneksel tıbbın temel tedavi yaklaşımı⁴⁴ olan istifrâğ (boşaltım) usulünün mizaç⁴⁵ sistemi çerçevesinde ele alınması ve tıbbın kaynağını ilahî bilgiye dayandıran otorite hekimler Hipokrat ve Galen'e yüzlerce kez atıf yapılması İbn Sinâ'nın bu ekolden olduğunu göstermektedir.⁴⁶

İbn Sinâ gibi bilim adamlarının, tecrübenin önemini vurgulayan ifadelerinden hareketle ashâbü't-tecribiden sayılması doğru değildir. Daha önce de ifade edildiği üzere ashâbü'l-kıyâs deney ve gözlemi reddetmez fakat onları kıyas merkezli değerlendirir.⁴⁷ Yani deney ve gözlem ile elde edilen yeni bilgiyi, temeli ilahî öğretiye dayanan geçmiş birikime kıyaslayarak değerlendirir. Çünkü kıyasa uygun olmayan tecrübenin çok tehlikeli olabileceği düşünülmektedir.⁴⁸ Nitekim İbnü'n-Nefis Hipokrat'ın *Kitâbu'l-Fusûl*'üne yazdığı şerhte,

⁴⁰ Câhiz (ö.255) bu bağlamda şunları aktarıyor: "Kabilelerin ve kocakarların tedavilerini çok da küçümsemeyin. Çünkü bu tedavilerin çoğu onlara kadim hekimlerden gelmiştir." bk. Ebû Osmân el-Câhiz el-Kinânî, *el-Hayevân*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003), 3.

⁴¹ "İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ından sonra tıp alanındaki en meşhur eseri *el-Urcûze fi't-Tıbb*'dir. *el-Kânûn fi't-Tıbb*'in bir bakıma özeti olan bu eser, temel tıbbî bilgilerin kolaylıkla zihinde tutulması amacıyla 'urcûze' geleneğine uygun olarak nazmedilmiştir..." bk. Arslan Terzioğlu, "İbn Sinâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/321-336.

⁴² İbn Sinâ, *el-Urcûze fi't-Tıbb/Min Müellefâtı İbn Sinâ et- Tibbiyye*, thk. Muhammed Zühayr el Bâbâ, (Halep: Halep Üniversitesi Yayınları 1404/1984), 90; İbn Sinâ, *el-Urcûze fi't-Tıbb*, thk. Abdülkâdir Nûruddîn, John Jay, (PDF: Paris, 1375/1956), 11 https://archive.org/details/ess_870_201708, (Erişim 01 Aralık 2021).

⁴³ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 172; Terzioğlu, "İbn Sinâ", 20/321-336.

⁴⁴ Geleneksel tıbbın temel tedavi yaklaşımı konusuna daha önceki dipnotlarda değinilmiştir.

⁴⁵ Hümorale patoloji (ahlât-ı erbaa/mizaç): Antik Çağ ve Orta Çağ'da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı madde. İnsan vücudunun çoğunluğunu oluşturan sıvı, dört kısma ayrılmakta ve bunların artıp eksilmesi veya yapılarının bozulması fizyolojik ve psikolojik hastalıkların temeli kabul edilmektedir. Bu dört sıvı şunlardır: Kan, balgam (mukus-vücuttaki bütün beyaz sıvılar), safra (safra salgısı) ve sevda (ağır metaller bazı mineraller vb.). Bu dört sıvı aynı zamanda Anâsır-ı erbaa'ya (toprak, ateş, su, hava) karşılık gelmektedir. Yine bu dört sıvıda sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik gibi nitelikler bulunmaktadır. Sıcaklık ve soğukluk asit-baz dengesiyle (ph) açıklanmaktadır. Asit soğuk, baz (alkali) ise sıcaktır. Kuruluk ve nemlilik ise sodyum potasyum dengesiyle açıklanmaktadır. Bu nitelikler sadece insanda değil hayvan, bitki, toprak gibi canlı cansız bütün varlıklarda kabul edilmektedir. Ahlât-ı erbaa (dört sıvı teorisi) "mizaç teorisi" olarak da isimlendirilmektedir. bk. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 2/24; Farzollah Gholizadeh, *İnsan Mizaçları ve Sağlıklı Beslenme*, 28-42.

⁴⁶ İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* isimli eseri Batı eğitim kurumlarında yüzyıllar boyu okutulmuştur. Fakat modern tıbbın, geleneksel tıbbın temel tedavi sistemini terk etmesinden sonra bu eser önemini yitirmiştir. Hatta modern tıbbın kurucularından kabul edilen Paracelsus; bilimin gelişmesine engel olduğu gerekçesiyle Hipokrat ve Galen ile beraber İbn Sinâ'nın kitaplarını da yakmıştır. bk. Margotta, *Tıp Tarihi*, 46-85; Erdemir, *Tıp Tarihi*, 100-196; Bayat, *Tıp Tarihi*, 172.

⁴⁷ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41-42-49-58; İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 171; Kutluer, "Câlinûs/Galen", 7/32-34; Kahya, "İbn Rıdvân Ali", 20/250-252.

⁴⁸ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41.

Hipokrat'ın "hayat kısa, bilim uzun, vakit dar, tecrübe tehlikelidir" ifadelerini şerh ederken "kıyasa uygun olmayan tecrübe (tedavi denemesi) kıyasa uygun olandan daha tehlikelidir" diye ifade etmektedir.⁴⁹ Buradan hareketle İbnü'n-Nefis'in de ashâbü'l-kıyâstan olduğunu söyleyebiliriz. Hem İslâm'dan önceki medeniyetlerde hem de Müslüman bilim adamları ve kelâmcıları arasında tıp başta olmak üzere bilimlerin temelini ilahî bilgiye dayandıran genel kabule itiraz etmemesi de İbn Sînâ'nın bu görüşte olduğunu göstermektedir. Yine İbnü'l-Ekfânî'nin ifadelerinden de İbn Sînâ'nın ashâbü'l-kıyâstan olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

İbn Sînâ'nın aşağıda aktaracağımız gerekçe ile ashâbü't-tecribiden kabul edilmesine katılmıyoruz. "Orta Çağın en büyük filozofu ve hekimi olarak kabul edilen İbn Sina'nın da aynı [tıbbın kaynağını beşerî bilgiye dayandıran] görüşe sahip olduğunu tahmin etmek zor değildir. Onun sağlık ve hastalık konusunda hemen her şeyi doğal nedenlere dayalı olarak açıklaması, bu gerçeği göstermektedir."⁵¹ Öncelikle bir şeyin doğal nedenlerle açıklanıyor olması vahiy ile gelmesine engel değildir. Tıbbın temelini ilahî kaynağa dayandıranlar da hemen her şeyi doğal nedenlere dayalı olarak açıklamaktadırlar. Bu söylediğimizi teyit etmek için makalemizde bu ekolden olduğunu belirttiğimiz bilim adamlarının tıpla ilgili kitaplarına bakılabilir. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserine şerh yazan Kutbuddîn eş-Şîrâzî, İbnü'n-Nefis, Dâvud el-Antâkî, Tokadî Mustafa Efendi ve Fahreddîn er-Râzî gibi bilim adamları⁵² tıbbın kaynağını ilahî bilgiye dayandırmakla beraber İbn-i Sînâ'nın bu eserini şerhetmişlerdir. Bunun yanında hemen herkesin kabul edip bildiği konulara genelde değinme ihtiyacı hissedilmeyebilir. Kaldı ki daha önce ifade ettiğimiz argümanlar özellikle İbn Sina'nın kendi ifadeleri ashâbü'l-kıyâstan olduğunu göstermektedir. Burada maksadımızı daha iyi anlatmak adına şöyle bir örnek verebiliriz. Faraza Kur'ân-ı Kerîm'de veya hadîs-i şeriflerde geçen dolayısıyla vahiyle gelmiş olan bir bilimsel bilginin doğal nedenlere dayalı olarak açıklanması o bilginin vahiy kabul edilmesine engel değildir. Bu ikisi bir arada düşünülebilir.

Batıdan gelen ve geleneksel tıbbın hükmüne yavaş yavaş son verecek olan modern tıbbı karşı ilk büyük cevap olduğu ifade edilen, İbn-i Sînâ'nın *el-Kânûn*'unun tercüme ve şerhini yapan, saray hekimi Tokadî Mustafa Efendi (ö. 1782), çalışmasının girişinde tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandırmaktadır.⁵³

Klasik tıbbın Osmanlı'daki son temsilcisi⁵⁴ kabul edilen hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi (ö. 1801), tıbbın temelini peygamberlere vahiy ve salih zatlara ilham olduğunu ifade ettikten sonra özetle şunları söylemektedir: İbn-i Sina ve Galen gibilerini beğenmeyen ve hesaba katmayan bu melunların, Allah Teâlâ'nın yarattığı bedeni kendi fikirleriyle bozup yapmadıkları

⁴⁹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu-Fusûlî Ebukrât/Ibn al-Nafis's Commentary on the Hippocratic Aphorisms*, Ibn al-Nafis, external authors: commission, (PDF: England, Manchester University, 2017), 4-5, [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4\(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f\).html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f).html), (Erişim 01 Aralık 2021). Teorik bilginin pratiğe aktarılması, farklı iklimlerde ve farklı mizaçlardaki (hümorale patoloji) insanlara farklı tedavilerin yorumlanıp uygulanması da tecrübe (deney, gözlem) kapsamında sayılabilir. bk. Alî b. Rıdvân (ö. 1068), *Defu'l-Madârî'l-Ebdân bi-Ardi Mısır*.

⁵⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 96-171-172.

⁵¹ Efil, *Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu*, 753.

⁵² Burada ismi geçen bilim adamlarının ilgili görüşlerini makalemizde bizzat kendi eserlerinden kaynak vererek ortaya koyduk.

⁵³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn-el-Kânûn fi't-Tıb tercümesi*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 26-90.

⁵⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, 314.

saçmalık kalmamıştır. Bunlar İbn-i Sînâ'nın *Şifâ* ve *İşârât* gibi eserlerini anlayabilecek seviyede de değiller. Hülâsa, insan bedeni diğer bilim dallarına kıyaslanacak bir şey değildir, vesselam.⁵⁵

İslâm Kelâmcılarının Tıbbın Kaynağı Hakkındaki Görüşleri

Kelâmcılar başta olmak üzere Müslüman din alimleri arasında tıp ve diğer bilimlerin temelini ilahî bilgiye dayandığı fikri yaygındır. Bu konu kelâm kitaplarında genellikle "Peygamberliğin İspatı" bölümlerinde ele alınmaktadır.⁵⁶

Ana akımın en önemli temsilcilerinden İmam Mâtürîdî (ö. 944) *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinde peygamberliğin ispatı başlığı altında şunları ifade etmektedir:

*"...Peygamberlik müessesesine hem dini hem de dünyevi açıdan ihtiyaç vardır [...] İlk insanların, bitkilerin gıda, ilaç veya zehir olanlarını deneyerek öğrenmeleri, deneyeni ölüme sürükleme ihtimali nedeniyle aklen kabul edilemez. [...] Sonra üreme yöntemleri ve çocuk eğitimi bilgisi, sonra insan zihnince düşünilemeyecek gıdaların sağlanmasının yolu; ve nihayet yukarıdan beri sözü edilen diller, isimler, sanatlar, tıp ve mesleklerin tamamı, hayvanların eğitimi ve kullanma yöntemi; evet bu zikredilen hususların bizzat kendileri temel ilkelerini akılların çıkarımıyla değil peygamberlerin öğretimi ve yol göstermesiyle öğrenilip uygulandığının apaçık delillerini oluşturmaktadır."*⁵⁷

Meşhur kelâm alimi Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 1115) "Geçmiş Zamanlarda Peygamberliğin Sübutunun Delili" başlığı altında bu konuyu ele almıştır. O da tıp başta olmak üzere bilimlerin temelini peygamberler aracılığı ile ilahî bilgiye dayandırır. Hatta bu konunun, geçmiş bir kısım peygamberlerin peygamberliğini ispatlama hususunda en açık delil olduğunu vurgular. Ayrıca peygamberlik kurumunu inkâr edenlerin de (örneğin deist filozoflar) tıp ilminin temelini ilahî kaynağa dayandırdıklarını ifade eder. Nesefî sözüne şöyle devam eder: "Onlara (peygamberliği inkâr edenlere) 'Tıp ilmini kimden aldınız?' diye sorulsa 'Hipokrat'tan' derler. 'Hipokrat kimden aldı?' diye sorulsa, 'O ruhu ile göğe yükselip oradan öğrenen Asklepios'tan aldı' derler. Diğer ilimler de böyledir."⁵⁸

İmam Gazzâlî (ö. 1111) *el-Munkiz mine'd-Dalâl* adlı eserinde peygamberliğin ispatı bağlamında tıp ve astronomi gibi ilimlerin deney ve gözleme değil, ilahî kaynağa dayandığını ifade etmektedir. Gazzâlî şöyle demektedir:

"Nübüvvet hakkında şüpheye düşmek ya onun imkanında ya mevcudiyetinde ve vukûunda yahut da belirli bir şahıs için hasıl oluşundadır. Onun mümkün oluşunun delili, var oluşudur. Var oluşunun delili tıp ve nücûm ilmi gibi alemde akılla elde edilmesi"

⁵⁵ Tokadi Mustafa Efendi, *el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, 26-27; Gevrekzâde, *Risâle-i Zübdetü'l-Kuhliyye fi Teşrihi'l-Basariyye*, Topkapı Sarayı Ktp., Hazine 571, 2b.

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberlere bir takım bilgi ve becerilerin verildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Örneğin Hz. Âdem'e bütün isimler öğretilmiştir. Yani maddî ve mânevî varlıkların, kavramların isimleriyle bunların özellikleri öğretilmiştir. [...] bk. Kur'an Yolu Tefsiri, cilt: 1, Sayfa: 104-105, (Bakara, 2/31). Yine Hz. Dâvûd'a zırhın (Enbiyâ, 21/80; Sebe, 34/10-11) ve Hz. Nuh'a geminin nasıl yapıldığı vahiyle öğretilmiştir (Hud, 11/37). Aynı şekilde, Hz. Süleymân'la ilgili olarak "erimiş bakır maden" inden söz edilmekte, onun emriyle cinler tarafından yapılan kap kacak ve kale gibi yapıları işaret edilmektedir (Sebe, 34/12-13).

⁵⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: İsam Yayınları, 2014) 275-276-277; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, (İskenderiye: Dârü'l-Câmiâtü'l-Misriyye), 179-180.

⁵⁸ Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1432/2011), 694-695-696.

düşünülemeyen bilgilerin varlığıdır. Zikredilen bu iki ilimde araştırma yapan kimse bunların ancak ilâhî ilham ve Allah Teala tarafından bir tevfik ile idrak edilebileceklerini zorunlu olarak bilir. Bu bilgilerin tecrübe ile elde edilmesi imkansızdır. Yıldızlarla ilgili öyle hadiseler vardır ki, bin senede bir kere meydana gelir; şu halde bu tecrübe ile nasıl elde edilebilir? İlaçların özellikleri de böyledir. İşte bu delille anlaşılmıştır ki, aklın idrak edemeyeceği bu şeylerin anlaşılmasında bir yolun olması imkan dahilindedir. Bu da nübüvvetinde kastedilendir.”⁵⁹

İsmâiliyye âlimlerinden Ebû Hâtîm b. Hamdân er-Râzî (ö. 934), deist filozof Ebû Bekir Râzî (ö. 925) ile tartışmalarını kaleme aldığı *A'lâmü'n-Nübüvve* isimli eserinde, tıp başta olmak üzere bilimlerin temelinde peygamberler aracılığıyla ilahî bilgiler olduğu fikrini geniş bir şekilde ele alıp savunmuştur.⁶⁰ Ayrıca Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210), Zehebî (ö. 1348), Suyûtî (ö. 1348), Taşköprizâde (ö. 1561), Dâvud el-Antâkî (ö. 1599), Kâtib Çelebî (ö. 1657) ve Sıddîk Hasan Hân el-Kannevî de (ö. 1890) daha önce aktardıklarımızdan farklı bir açılım yapmadan tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandığını ifade etmektedir.⁶¹

İslâm Dünyasında Tıbbın Beşerî Kaynaklı Olduğunu Düşünenler

Buraya kadar üzerinde durmaya çalıştığımız tıbbın kaynağını ilahî bilgiye bağlayan ve genel anlamda peygamberle ilişkilendiren görüşün karşısında yer alan diğer görüş, tıbbın beşerî kaynağa dayandığını savunur. İslâm öncesi dönemde bu ekolden olan hekimlere Gûras (Praxagoras), Ankles ve Thessalius'u örnek verebiliriz.⁶²

Tespit edebildiğimiz kadarıyla modern dönem öncesinde İslâm dünyasında tıbbın temelini beşerî kaynağa dayandırdığı ifade edilen tek kişi deist⁶³ filozof olarak bilinen hekim Ebû Bekir er-Râzî'dir. Deist olmasının doğal sonucu olarak peygamberliği kabul etmemekte ve tıp başta olmak üzere bilimlerin temelini peygamberler aracılığıyla ilahî kaynağa dayandıran yaygın kabule katılmamaktadır. Ancak bu konuda ilahî bilgiye ulaşmanın tek yolu vahiy değildir. Daha önce de değinildiği gibi, ilham, rüya, sezgi, manevi olgunluk gibi yollarla da ilahî bilgiye ulaşılabilir. Nitekim Ebû Bekir er-Râzî'den yapılan aktarımlarda yer yer bunları görmekteyiz. Mesela Ebû Hâtîm b. Hamdân er-Râzî, peygamberlik müessesesini aklî delillere dayanarak savunduğu eserinde Ebû Bekir er-Râzî'nin şöyle dediğini aktarır: “O tıp ve diğer bilimlerin tamamının filozofların keşfine, aldıkları ilhama ve hayvanlarda olduğu gibi içgüdüye (sevk-i

⁵⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse), 183-184.

⁶⁰ Ebû Hâtîm b. Hamdân er-Râzî, *Alâmü'n-Nübüvve*, (İran: Müessesesi Pezûheşi Hikmet ve Felsefi İrân, 1422/2002), 273-318.

⁶¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabîy, 1419/1999), 1/25; Zehebî, *Tıbbu'n-Nebevî*, 228-229; Suyûtî, *İtmâmu'd-Dirâye*, 155; Taşköprizâde, *Mevdûâtü'l-Ullûm*, 1/290; Dâvud el-Antâkî, *Tezkiratü üli'l-Elbâb ve'l-Câmi li'l-Acebi'l-Ucâb*, thk. Ahmed Şemsü'd-dîn, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2006), 9; Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1902; Sıddîk Hasan Hân el-Kannevî, *Ebcü'dü'l-Ullûm*, (Dâru İbn Hazm, 1422/2002), 432-433.

⁶² İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41; Kahya, “İbn Rıdvân, Ali”, 20/250-252.

⁶³ Ebû Bekir er-Râzî'nin deistliği ile ilgili bk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, “Ebû Bekir Râzî”, “Alâmü'n-Nübüvve” maddeleri. Râzî'nin klasik deist tanımına girmediğini de söylememiz gerekmektedir. Deistler genel olarak Tanrı'nın evrene müdahale etmediğine inanmaktadırlar. Fakat Râzî böyle düşünmemektedir. Nitekim *Tabibin Ahlakı* adlı eserinde, hekimin tedavisinde Allahu Teâlâ'ya tevekkül edip iyileşmeyi ondan beklemesi gerektiğini ve eğer kibre kapılırsa Allah'ın onu şifadan mahrum bırakabileceğini söylemektedir. Bu ifadelerinden Râzî'nin İslâm itikadında bulunan Allah Teâlâ'nın her fiili yarattığı inancına katıldığını dolayısıyla bu yönüyle klasik deizmden ayrıldığını söyleyebiliriz. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, *Ahlâku't-Tabîb*, thk. Adülatîf Muhammed el-Abd, (Kahire: Dâru't-Türâs, 1.Basım, 1397/1977), 38-39.

tabî'î) dayandığını, bu nedenle peygamberlere ihtiyaç olmadığını iddia etmektedir.”⁶⁴ Ebû Bekir er-Râzî'nin burada ilhamdan kastının ne olabileceği Nesefî'nin (ö. 1115) şu ifadelerinden anlaşılabilir: “Peygamberliği inkâr edenler bilimlerin temel itibarıyla tevkîfî olduğunu itiraf etmektedirler. Onlara tıp ilmini kimden aldınız diye sorulsa, Hipokrat'tan derler. Hipokrat kimden aldı diye sorulsa, o ruhu ile göğe yükselip oradan öğrenen Asklepios'tan aldı, derler.”⁶⁵ Yine Ebû Hâtîm er-Râzî, bahsettiğimiz kitabında Ebû Bekir er-Râzî ile arasında geçen şu konuşmayı aktarır: “Ben Ebû Bekir er-Râzî'ye, ‘Sen geçmiş tıpçıların söylemediği yeni bir şeyi zekan ile bulup ortaya koydun mu?’ diye sordum ancak net bir cevap alamadım” demiştir.⁶⁶

Ayrıca Ebû Bekir er-Râzî'yi modern anlamda bir deney ve gözlemci kabul etmemiz de zordur. Çünkü o modern dönemde yapıldığı gibi geleneksel tıbbın yetersiz olduğunu ifade edip temelden yanlışlamamış, bilakis geleneksel tıbbın temel tedavi yaklaşımı olan istifrâğ metodunu mizaç sistemi çerçevesinde uygulamıştır. Yine *el-Hâvî fi't-Tıb* adlı hacimli eserinde Galen'den geneli olumlu mahiyette beş yüz küsur, Hipokrat'tan ise üç yüz küsur yerde alıntı yapması bu bağlamda zikredilebilir. Ebû Bekir er-Râzî'nin, hekimlerin ittifak etmediği ve kıyasa uygun düşmeyen tecrübenin başarısız ve tehlikeli olacağını vurgulaması da bu fikri teyit eden verilerdendir.⁶⁷

Tıp tarihi kaynaklarında “Bazılarına göre, Allah tıbbi insanlara tecrübe ile ilham etmiştir” gibi ifadeler geçmekte ardından da birtakım örnek verilmektedir. Mesela bazen insanlar hasta olduklarında bir bitkiyi veya gıdayı canları çeker ve bunu yiyip iyileşirler. Dolayısıyla içinde bulundukları hastalığın ilacının o bitki veya gıda olduğunu öğrenirler. Veya yüksek kan basıncı problemi yaşayan bir hastanın yüzü kızarır ardından burnu kanar⁶⁸. Tekrar kan basıncı yükselip yüzü kızardığında kendisi burnunu kanatır ve hastalığı iyileşir, böylece burun kanamasının yüksek kan basıncı probleminin tedavisi olduğunu öğrenmiş olur. Bu gibi örneklerle elde edilen bilgiler çoğalır ve nesilden nesile aktarılır.⁶⁹ Bu içgüdüsel bilgi türüne *sevk-i tabii*⁷⁰ denilmektedir ve bu bilgi çeşidi de ilahî bilgi kapsamında değerlendirilir.

Sonuç

⁶⁴ Ebû Hâtîm b. Hamdân er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, (İran: Müessesesi Pezûheşi Hikmet ve Felsefi İrân, 1422/2002) 27-274-282. Bu eser, Ebû Bekir er-Râzî'nin din ve peygamberlik hakkındaki görüşleri için önemli kaynaklardan biridir. Ebû Hâtîm bu kitabında Ebû Bekir er-Râzî'den “mülhid” olarak bahseder, ismini zikretmez. bk. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, “A'lâmü'n-Nübüvve” maddesi.

⁶⁵ Nesefî, *Tebîratü'l-Edille*, 694.

⁶⁶ Yukarıda özetle aldığımız diyalogda Ebû Bekir er-Râzî kendisine yöneltilen soruya bir örnek ile cevap vermiştir. Bu örnekte Ebû Bekir er-Râzî daha önce hiç görmediği ve hakkında bilgisinin olmadığı bir bitki ile ilgili soruya düşünmeden cevap verdiğini ve hükümdarın ona “bu yaptığın sihribazlıktan başka bir şey değil demesi [...]” Ebû Hâtîm bu örneği aktardıktan sonra şunları söylüyor: “Ebû Bekir er-Râzî'nin ömrü boyunca kendi keşfettiği şey bu saçmalık [...] Eğer bu anlattığı doğruysa vay haline, eğer yalansa daha iyidir.” bk. Ebû Hâtîm b. Hamdân er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, 315-317.

⁶⁷ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 421.

⁶⁸ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 13-14; İshâk b. Huneyn, *Târîhu'l-Etibbâ* ve'l-Felâsife, 151; Sicistânî el-Mantıkî, *Sivânü'l-hikme*, 99; Öztürk, *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 35.

⁶⁹ Önceki dipnotlarda ifade ettiğimiz, kadim tıbbın temel beş tedavi metodu da *sevk-i tabi* kapsamına girebilir. Bunlar; geniz akıntısı başlatmak, kusturmak, ishal etmek, terletmek, kan almak (hacamat, sülük, fâsd). İnsan vücudu bu yöntemlerin tamamını (kusmak, ishal...) kendisi iyileşme refleksi olarak yapabilir. Vücut kan da atabilir; burundan veya makattan birtakım hastalıklar sebebiyle veya sivilce gibi bazı cilt hastalıklarıyla.

Araştırma boyunca ele alınan birçok temel eserde tıbbın hangi kaynağa dayandığı konusuna sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir. Modern dönem öncesi İslâm dünyasında bilginlerin tamamına yakını tıbbın kaynağını ilahî bilgiye dayandırmaktadır. Ancak bu yaygın kanaate sahip bilim adamları deney ve gözlemi reddetmeyip aksine ilahî kökenli olan bu bilgilerin deney ve gözlem yoluyla geliştirilip pratize edilebileceğini kabul etmektedirler. Bununla beraber kıyastan bağımsız bir deney ve gözlem anlayışına pek sıcak bakılmamaktadır.

Bilginler bu yaygın kanaati ortaya koyarken genelde İslâm öncesi medeniyetlere atıf yapmışlardır. Özellikle Antik Yunan'ın en önemli iki otoritesi Hipokrat ve Galen'e atıfları dikkate şayandır. Bunun yanı sıra bazı bilginler ilahî bilginin gerekliliği ile ilgili birtakım aklî gerekçeler de öne sürmüşlerdir.

Kaynaklarda ilahî bilgilerin insanlara peygamberler, ilhamlar, rüyalar ve hayvanların içgüdüsel davranışları gibi farklı yollarla geldiği ifade edilmektedir. İslâm kelâmcıları da bu görüşe katılmışlar ve kadim dönemde bilim dünyasında var olan bu genel kabulü peygamberliğin ispatı konusunda delil olarak kullanmışlardır. İslâm'dan önce yaşayan medeniyetlerde de tıbbın ilahî kaynağa dayandığı fikrinin yaygın olduğunu görmekteyiz. Bu anlayışta olan bilginlerin oluşturduğu ekol *ashâbü'l-kıyâs* olarak isimlendirilmektedir.

Hem İslâm'dan önce hem de İslâm döneminde tıbbın ilahî kaynağa değil de insan tecrübe ve gözlemine dayandığı fikri yaygınlık kazanmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslâm döneminde bu görüşte olan tek kişi deist filozof Ebû Bekir er-Râzî'dir. Fakat kendisinden aktarılan ifadeler ve eserlerindeki tutumu nedeniyle onun modern anlamda bir deney ve gözlemci kabul edilmesi zor gözükmektedir. İslâm öncesi dönemde de bu fikrin yaygın olmadığını kaynaklar ifade etmektedir. Tıbbi insan tecrübesine dayandıran bu ekol *ashâbü't-tecribe* olarak isimlendirilmektedir.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi-Başlangıçtan 7./13. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Alper, Ömer Mahir. *Aklın Hazzı İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2004.
- Antâkî, Dâvûd. *Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmi li'l-Acebi'l-Ucâb*. thk. Ahmed Şemsü'd-dîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2006.
- Atmaca, Veli. *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Bakar, Osman. *Gelenek ve Bilim*. çev. Ercüment Asil. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 1. Basım, 2003.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Pınarbaşı Matbaacılık, 2016.
- Belhî, Ebû Zeyd. *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs-Beden ve Ruh Sağlığı*, çev. Nail Okuyucu-Zahit Tiryaki. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1.Basım, 2012.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed. *Tahkîku mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle*. Beyrût: Âlimu'l-kütüb, 1. Basım, 1402/1982.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1.Basım, 1422/2002.
- Câhiz, Ebû Osmân el-Kinânî. *el-Hayevân*. 7 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye. 2. Basım 1423/2003.
- Çelebî, Kâtib. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübî ve'l-Fünûn*. 6 cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1359/1941.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi, 1. Basım, 2015.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2014.
- Efil, Şahin. "Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10/2 (Haziran 2020), 747-770.
- <http://dx.doi.org/10.18491/beytulhikme.1563>.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Munkizu mine'd-Dalâl*. thk. Abdülhalîm Mahmûd, Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse
- Gholizadeh, Farzollah. *İnsan Mizaçları ve Sağlıklı Beslenme*. Ankara: Genç Ofset, 2019.
- Homerios. *İlyada*. çev. Azra Erhat-A. Kadir. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 24. Basım, 2008.
- İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*. thk. Fuâd Seyyid .Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1405/1985.
- İbn Ebî Usaybia. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrût: Dâru mektebeti'l-hayât; *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Âmir Neccâr (Kahire: Dâru'l-meârif, 1412/1992).
- İbn Haldûn. *Târîhu İbn-i Haldûn/Mukaddime*. 8 cilt. thk. Halîl Şahhâde. Beyrût: Dâru'l-fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1994.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Külliyât fî't-Tıb*. thk. Muhammed Âbid el-Câbirî. Beyrût: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Mürabbiye 1.Basım, 1419/1999.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Kânûn fî't-Tıb*. thk. Muhammed Emîn ed-Dinnâvî. 3 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. basım, 1419/1999.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Urcûze fî't-Tıb/Min Müellefâti İbn Sînâ et-Tıbbiyye*. thk. Muhammed Züheyr el Bâbâ. Halep: Halep Üniversitesi Yayınları, 1404/1984;
- İbn Sina, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Urcûze fî't-Tıb*, thk. Abdülkâdir Nûruddîn-John Jay. PDF: Paris, 1375/1956, https://archive.org/details/ess_870_201708.
- İbnü'l-Ekfânî. *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd*. thk. Abdü'l-Münim Muhammed Ömer. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.

- İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dîmaşkî el-Hanbelî. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. Beyrût: Dâru'l-Hilâl.
- İbnü'l-Kıftî. *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbârü'l-Hukemâ/Târîhu'l-Hukemâ*. thk. İbrâhim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425/2005.
- İbnü'n-Nefis. *Şerhu Fusûli Ebukrât/Ibn al-Nafis's Commentary on the Hippocratic Aphorisms*, Ibn al-Nafis. external authors: commission. PDF: England, Manchester University, 2017, [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/---%D9%A2%D9%A9%D9%A4\(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f\).html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/---%D9%A2%D9%A9%D9%A4(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f).html).
- İshâk b. Huneyn. *Târîhu'l-Etubbâ' ve'l-Felâsife*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrût: Müessetü'r-risâle, 2. Basım, 1405/1985.
- Kahya, Esin. "İbn Rıdvân Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/250-252. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Kahya, Esin. *Hint'te Bilim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999.
- Kannevî, Sıddîk Hasan Hân. *Ebcedü'l-Ullûm*. Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1422/2002.
- Karaman, Hayreddin. vd. *Kur'an Yolu-Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kaya, Mahmut. "İbnü'l-Kıftî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/112-114. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Hermes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/228-233. İstanbul: TDV yayınları, 1998.
- Kutbuddîn eş-Şîrâzî. *Beyânu'l-Hâce ile't-Tıbbi ve'l-Etubbâ ve Âdâbihim ve Vesâyâhüm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1423/2003.
- Kutluer, İlhan. "Câlînûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/32-34. İstanbul: TDV yayınları, 1993.
- Margotta, Roberto. *Tıp Tarihi*. çev. Nilgün Güdücü. İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtî'l-Mısıriyye.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabîy.
- Neccâr, Âmir. *Fî Târîhi't-Tıbb fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*. Beyrût: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1414/1994.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tebşiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1. Basım, 1432/2011.
- Öztürk, Levent. *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2013.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ. *el-Hâvî fi't-Tıbb*. thk. Heysem Halîfe et-Taîmî. 7 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabîy, 1422/2002.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ, *Ahlâku't-Tabîb*, thk. Adülatîf Muhammed el-Abd, Kahire: Dâru't-Türâs, 1. Basım, 1397/1977.
- Râzî, Ebû Hâtîm b. Hamdân. *Alâmü'n-Nübüvve*. İran: Müessesesi Pezûheşi Hikmet ve Felsefi İrân, 1422/2002.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabîy, 3. Basım, 1419/1999.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-Sihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 5. Basım, 1419/1999.
- Ruhâvî, İshâk b. Ali. *Edebü'd-Tabîb*. thk. Merîzen Asîrî. Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1412/1992.

- Sicistânî, Ebû Süleymân el-Mantıkî. *Sıvânü'l-Hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. Tahran: 1393/1974.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *İtmâmu'd-Dirâye li-Kurrâi'n-Nikâye*. thk. İbrahim el-Acûz. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1405/1985.
- Taberî, Ali b. Rabben. *Firdevsü'l-Hikme*. Berlin: Matbau Âftâb, 1346/1928.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâtı'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1405/1985.
- Tekineş, Ayhan. "Tıbb-ı Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/85-88. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Terzioğlu, Arslan. "İbn Sinâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/321-336. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevrâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. 6 Cilt. Beşşâr Avvâd Maruf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiy, 1418/1998.
- Tokadi, Mustafa Efendi. *Tahbüzü'l-Mathûn-el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*. 6 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Youngsuan, Liang. vd. *Geleneksel Çin Tıbbı*. çev. Tuğba Andaç, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Zehebî, Şemsüddîn. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. thk. Ahmed Rifat el-Bedrâvî. Beyrût: Dâru'l-Hyâi'l-Ulûm, 1410/1990.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of
Islamic Medical History Research**

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

**TALİP DEMİR, DİN VE TIP (SEKÜLERLEŞME PERSPEKTİFİNDEN BİR
YAKLAŞIM**

Talip Demir, Religion And Medicine (An Approach From Secularization Perspective)

MELEK KURTBAŞ

melek.kurtbas91@outlook.com

orcid.org/ 0000-0002-5574-6551

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi /Received: 15 Nisan 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 18 Nisan 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Kurtbaş, Melek, "Talip Demir, Din ve Tıp (Sekülerleşme Perspektifinden Bir Yaklaşım)", Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 94-98.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Talip Demir, Religion And Medicine (An Approach From Secularization Perspective)

Abstract

When we look at the historical adventure of human beings, religion has been one of the basic building blocks of society. Religion: It is "the belief of a person in a superior power or principle on which his destiny depends, the mental and moral attitude that is the result of this belief and that can create a rule of life".

This study, which deals with the relationship between religion and medicine from the perspective of secularization, consists of four parts. In the first chapter, the relationship between religion and health in general, medicine and secularization in particular, and the conceptual and theoretical framework related to the subject are presented. It is a known fact that scientific developments cause many changes in human life. The author evaluated the effect of this change on religion within the framework of the concept of secularization. In the second part, the method of the study is explained. A field study was conducted by applying a quantitative research model. In the third chapter, the findings obtained from the field research are discussed. In the fourth and last part, it was determined that the secular attitude levels of the physicians were higher than the nurses. The aim of this study was to determine the secular attitude levels of healthcare professionals. However, the author argues that this study should not be limited to health professionals only, and that different data will emerge with the inclusion of other professional groups in these studies.

Keywords: Sociology, Religion, Medicine, Secularization, Modernization.

Öz

İnsanoğlunun tarihî serüvenine bakıldığında dinin, toplumu oluşturan temel yapı taşlarından biri olduğu görülür. Din, insanın kaderini bağlı gördüğü üstün bir güç veya ilkeye inanç, bu inancın sonucu olan ve bir yaşama kuralı yaratabilecek zihni ve ahlaki tutumdur.

Din ve tıp ilişkisinin sekülerleşme perspektifinden ele alındığı bu çalışma dört bölümden oluşur. Birinci bölümde genelde din ve sağlık, özelde ise tıp ve sekülerleşme ilişkisi ele alınarak konuyla ilgili kavramsal ve teorik çerçeve ortaya konmuştur. Bilimsel gelişmelerin insan hayatında birçok değişikliğe neden olduğu bilinen bir gerçektir. Eserde bu değişimin din üzerindeki etkisi sekülerleşme kavramı çerçevesinde değerlendirilir. İkinci bölümde nicel araştırma yöntemiyle yapılan saha çalışmaları yer alır. Üçüncü bölümde elde edilen bulgular tartışılır. Sonuç bölümünde hekimlerin seküler tutum düzeylerinin hemşirelere kıyasla daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Çalışma, sağlık çalışanlarının seküler tutum düzeylerinin tesbiti ile sınırlandırılmış olsa da yazar, diğer meslek gruplarının araştırmaya dahil edilmesi durumunda daha farklı verilerin ortaya çıkacağı görüşündedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Din, Tıp, Sekülerleşme, Modernleşme.

Din ve Tıp (Sekülerleşme Perspektifinden Bir Yaklaşım)

Kitabın giriş bölümünde sekülerleşmenin insan zihninde hangi dönemlerde ne tür bir yer edindiği hakkında bilgi verilir. Değişim genel olarak modernleşme kavramı çerçevesinde değerlendirmiştir. Modernleşme ile birlikte dinin ve dinî kurumların hem toplum hem de bireylerin bilincinde oynadığı etkin rolün belirgin şekilde azalmaya başladığı bu dönem "sekülerleşme" yani kabaca dinin insan zihninden ve sosyal hayattan yavaş yavaş uzaklaşıp yerini rasyonel bilime bırakması olarak tanımlamıştır. 19. yy. sonları özellikle 20. yy. başlarında ortaya çıkan sekülerleşme kavramı Türkiye’de son yirmi yıldır araştırmalara konu olmaktadır. Ancak ilgili araştırmalar genelde teoride kalmakta, saha çalışmaları gerekli düzeyde yapılmamaktadır. Bu eser, sağlık alanında hazırlanan ilk uygulamalı çalışma olması nedeniyle ayrı bir önem arz etmektedir.

Çalışmanın temel amacı, sağlık çalışanlarının (hekim ve hemşireler) seküler tutum düzeylerini tespit etmektir ve Adana ili Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Balcalı Hastanesinde görev yapmakta olan hekim ve hemşireler ile sınırlandırılmıştır.

Birinci bölümde, dine bağlı bir rahibin manastırı terk ederek dünyaya ve ayartmalarına kapıldığı, bu şekilde *seküler* bir kişi haline geldiği sürece gönderme yapılır. Owen Chadwic'in Avrupa düşüncesinin sekülerleşmesi hakkındaki yaklaşımı dini büyük bir engel olarak görme yönündedir. Olaylara daha çok akıl ile yaklaşılması gerektiğini savunur.

Modernite ya da *modernlik* kavramı bugün içinde yaşanan durumu, şu an olanı anlatırken *modernleşme* var olan bir durumu değil de yaşanmakta olan süreci ifade etmektedir. Sekülerleşme, modernleşme sürecinin bir uzantısıdır. İnsanlığın ilk zamanlarında dinin her alana nüfuz ettiği bilinen bir gerçektir. Ancak modern toplumlarda aklın ve biliminde devreye girmesiyle din artık kısıtlı bir alana sıkışıp kalmıştır. Dinin manevi boyutu geri plana itilerek bireysel seçim ve vicdan meselesi olarak algılanmaya başlanmıştır.

19. yüzyıldan itibaren insanlar doğaüstü güçleri, selleri ve bulaşıcı hastalıkları önlenabilir görmüş; rahiplere, papazlara, ilahî otoriteye duyulan güven fizikçiye, hekime duyulan güvene kıyasla asgari düzeyde kalmıştır. Wilson'a göre başımıza gelen kötü durumlarda artık Tanrının iradesi daha az gündeme gelmektedir. Örneğin üç gece üst üste rüyasında ölmüş dedesinin kendisini pis yemekler yemeye zorladığını gören kimse, eğer modern topluma ait bir bireyse akşam yemeğinde fazla yemek yeme alışkanlığından vazgeçmeye karar verebilir. Eğer bu kişi geleneksel toplumun bir ferdi ise dedesinin bu davranışı ile kendisine nasıl bir mesaj vermek istediğini anlamaya çalışır.

Bazı bilim adamlarına göre sekülerleşme Hristiyan dünyasına özgüdür. Sebebi olarak da ilk o coğrafyada kendine yer edinmeye başlaması gösterilir. Daha sonra diğer bölgelere yayılmıştır. Antik dönem tıbbında Yunan medeniyetinin öneminden; Hipokrat'ın tıp alanında yaptığı katkılardan bahsedilir. Aslında seküler algı ilk bu çağlarda oluşmaya başlamıştır denebilir. Çünkü Hipokrat'a göre hastalık Tanrı tarafından insanları cezalandırmak için değil, doğal olarak oluşur. Bununla beraber dini değerleri de arka plana atmaz. Onun görüş ve öğretileri giderek gelişmiş ve günümüz tıbbına kaynaklık etmiştir.

Roma dünyasının önemli bilim adamlarından olan Galen, Hipokrat'ın aksine ruh ve tıp ikilisini bir bütün olarak görür. Onun bu görüşleri 15. yüzyıl boyunca Musevi, Hristiyan ve İslam dünyasına hâkim olmuştur.

Orta Çağ'da yaşanan en büyük sağlık sorununu, salgın hastalıklardır. *Kara ölüm* olarak kayıtlara geçen veba hastalığının insanlık üzerinde ne denli yıkım oluşturduğu gözler önüne serilir. Cüzzam hastalığından bahsederken şu bilgiler dikkat çekmektedir: Çinliler bu hastalığı "ruhun rahatsızlığının açık bir belirtisi" şeklinde açıklarken Mezopotamyalılar "vahşi eşekler gibi", Koreliler "ölü köpek" olarak tanımlamıştır. Avrupa da ise rahipler insanların şeytanlar tarafından ele geçirildiğini düşünerek hastalara şeytan çıkarma yöntemlerini uygulamışlardır. Avrupa'ya kıyasla İslam dünyası tıp alanda birçok ilerleme kaydetmiştir. Lokman Hekim, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Zekerriyya er-Râzî kendi dönemlerinin önemli bilginleridir.

Rönesans adı verilen dünya görüşünün ortaya çıkmasıyla dünya farklı düşünmeye başlamıştır denebilir. Artık insanlar korkulardan, yasaklardan sıyrılarak daha pozitif ve akılcı

düşünmeye başlamışlardır. William Harvey, 1628’de *Kalbin Devinimine Dair* adlı eseri yayımlayarak modern anatominin alt yapısını tamamlamıştır.

Modern dönemde hızla gelişmeyen başlayan tıp bilimine karşı dinî itirazlar da tamamen yok olmuş değil. Yazar bunu şu örnekle açıklar: İskoç hekim James Simson (1811-1870), 1846’da ameliyatlarda kullanılmaya başlayan anestezi yönetimini doğum alanında da kullanmayı önerir. Ancak ruhban sınıfının saldırısına uğrar. Kalvinistler, Eski Ahid’in ilk kitabında “ani ve şiddetli ağrılarla doğuracaksınız” yazdığı için bu uygulamaya karşı çıkmışlardır.

Eserde biyomedikal tıbbın tanımı yapılarak hastalıkların nedeninin sadece maddî unsurlara dayandırılması eleştirilir. Zamanla teknolojik aletlerin gelişmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, sağlık alanında açıklamalarda bulunulması, insanların ilaç içmekten korkar haline gelmesi gibi nedenlerle biyomedikal tıba duyulan güven azalmaya başlamıştır. Bunun üzerine tamamlayıcı tedavi yöntemi olarak alternatif tıp (akupunktur, hacamat, sülük vd.) ortaya çıkmıştır.

Tarihsel süreç içinde bedenin algılanış biçimi kutsaldan sekülere, oradan da metalaşmaya doğru bir gelişim göstermiştir. Bedenin dokunulur kılınması, insan vücuduna dair anlatılabilen dinî ya da mistik bilgilerin yanlışlığını ortaya koymuştur. İnsan bedeni bir nesne olarak algılanmış ve ona müdahale meşru görülmüştür. İslam coğrafyası bedenin kutsallığı konusunda Batı dünyasına kıyasla daha katı davranmıştır. Bu bakış açısıyla Türkiye’de 19. yy. başlarına kadar tam anlamıyla bilimsel bir otopsi yapılamamıştır. Kadavra konusunda yaşanan sorunlar üzerine 2016 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının bunun caiz ve hatta büyük bir sevap olduğu yönünde açıklama yapmasına rağmen kadavra bağışı istenilen düzeye ulaşamamıştır. Orta Çağ Avrupasının tıp ilmine bakış açısını şu örnek net bir şekilde açıklamaktadır: “Üç hekimin olduğu yerde, Tanrı’yı inkâr eden iki kişi vardır.”

Modern tıbbın gelişmesiyle birlikte tıbbın din üzerindeki etkisi artmaya başlamıştır. Enfeksiyonla mücadelede etkili yolların seçilmesi, aşıların üretilmesiyle bebek ölümlerinin azalması, insanların yaşam sürelerinin artması gibi durumlar, tıbbın iyiden iyiye kutsallaştırılmasına sebep olmuştur.

İkinci bölümde çalışmanın yöntemi üzerinde durulur. Nicel bir araştırma modeli uygulanarak saha uygulaması yapılmıştır. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Balcalı Hastanesi’nde 182 hemşire ve 166 hekim olmak üzere toplam 348 kişilik bir örneklem grubuna 25 Haziran-30 Temmuz 2018 tarihleri arasında bir ölçme aracı uygulanmıştır. Örneklem grubunun yaş, cinsiyet, statü olarak ayrımı yapılmış, çalışanların doğdukları ve yaşadıkları bölgenin etkileri üzerinde durulmuştur. Ön çalışma 15 Nisan-30 Mayıs 2018 tarihleri arasında Şırnak Devlet Hastanesi ve il merkezindeki Aile Sağlığı Merkezleri ile İzmir Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi’nde görev yapan 140 hekim ve hemşire üzerinde yapılmıştır.

Üçüncü bölümde araştırmalar sonucu ulaşılan veriler değerlendirilir. Hekimlerin seküler tutumlarının hemşirelere kıyasla daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Yazar, ulaştığı verilerin diğer ülkelerdeki çalışmalarla büyük oranda örtüştüğünü vurgular. Çalışmada ulaşılan bir başka sonuç ise mesleki tecrübe ile seküler tutum düzeyleri arasında paralel bir artış olmasıdır. Unvanı artan hekimlerin seküler tutumları da artmıştır. Hekimlerin çalıştığı bölüm sekülerlik ve modernlik düzeyleri üzerinde etkili olurken rasyonellik düzeyinde bariz bir değişimin olmadığı saptanmıştır. Erkek sağlık çalışanlarının kadınlara oranla daha seküler oldukları tespit edilmiştir.

Hemşirelerin eğitim seviyesinin seküler tutum düzeylerinde bir farka neden olmadığı anlaşılmıştır. Ege, Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde büyüyen kişilerde diğer bölgelere oranla seküler tutum daha yüksektir. Hatta Ege ile Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri arasında daha belirgin bir fark vardır. Yazar bölüm sonunda tezinin desteklenen ve desteklenmeyen kısımlarını açıklar.

Dördüncü bölüm olan sonuç ve öneriler kısmında ise cerrahların diğer alanlardaki hekimlere kıyasla dinî otoriteyi pek fazla hissedemedikleri şeklinde bir varsayım ileri sürülür. Sonuç olarak katılımcıların bedene, hastalık ve sağlık olgusuna, kadere, alternatif tedavi yöntemlerine bakış açılarının seküler/rasyonel bir temele dayandığı anlaşılmıştır.

Yazar çalışmasında öz eleştiri yaparak, çalışmanın nicel bir çalışma olduğunu sadece belli bir bölgede, sınırlı bir alanda yapıldığını, nitel çalışmaların çoğaltılmasıyla birlikte konunun daha derinlemesine açıklanacağını belirtmiştir. Sadece sağlık çalışanları değil diğer meslek gruplarının da araştırmaya dahil edilmesi ile daha fazla kitleye hitap edilebilecek, bunun sonucunda daha farklı veriler ortaya çıkabilecektir.

*Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research*

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

TARİH BOYUNCA İNANÇ TIP İLİŞKİSİ (İSTANBUL: RAĞBET YAYINLARI, 2020)

The Relationship Between Faith And Medicine Throughout History (Istanbul: Rağbet
Yayınları, 2020)

RİFAİ ERTEN

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen Kırıkkale, Türkiye

Dr., Ministry of National Education, Teacher

rifaierden@gmail.com

orcid.org/00000-0002-5531-9049

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi /Received: 7 Haziran 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Erten, Rifai, "Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020)",
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 99-105.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software

Veli Atmaca, The Relationship Between Faith And Medicine Throughout History (Istanbul: Rağbet Yayınları, 2020)

Abstract

Mankind has faced many problems from the first day of its existence to the present day. It is possible to give unlimited examples of these problems, from the massive ones that devastate the geographies experienced due to both epidemics and wars to those that only affect individuals. One of the most important issues reaching personal and sometimes social dimensions has been health. Health is something that needs to be protected for the individual and something that needs to be regained when it is lost due to illness and other reasons. Therefore, dealing with Health Sciences is not just dealing with the treatment of diseases. Preventive medicine can be given as an example to this situation. The source of the disease has been discussed in every period of history with both personal and social dimensions. As a result of these discussions and researches, it is generally accepted that the source of diseases is scientific. However, because of some people other than magicians or physicians with different characteristics in societies, it has been brought before people that diseases are related to some metaphysical events and entities. This situation revealed the conflict of religion and magic. The work that we are going to examine, while dealing with this subject with its historical dimensions, also examines its phenomenological dimensions. In this respect, it appeals to researchers in more than one field.

Keywords: Health, Disease, History, Phenomenology, Metaphysics, Sin.

Öz

İnsanoğlu tarihte var olduğu ilk günden günümüze değin pek çok sorunla karşılaşmıştır. Bu problemlere gerek salgınlar gerekse savaşlar nedeniyle yaşanan coğrafyaları harabeye çeviren kitlesel olanlarından sadece bireyleri etkileyenlerine kadar sınırsız örnek vermek mümkündür. Kişisel ve bazen de toplumsal boyutlara ulaşan en önemli konulardan birisi de sağlık olmuştur. Sağlık birey için hem korunması gereken hem de hastalık ve farklı nedenlerden ötürü kaybedildiğinde tekrar kanılması gereken bir şeydir. Dolayısıyla Sağlık Bilimleri ile uğraşmak sadece hastalıkların tedavisi ile ilgilenmek değildir. Bu duruma koruyucu hekimlik örnek olarak verilebilir. Hastalığın kaynağının ne olduğu gerek kişisel gerekse de toplumsal boyutuyla tarihin her döneminde tartışılmıştır. Bu tartışmalar ve araştırmaların sonucu hastalıkların kaynağının bilimsel olduğu genel kabul görmüştür. Ancak toplumların içerisinde büyücü ya da farklı özellikleri olan hekim dışındaki bazı insanlar yüzünden hastalıkların fizik ötesi bir takım olay ve varlıklarla ilgili olduğu insanların önüne getirilmiştir. Bu durum din ve büyü çatışmasını ortaya çıkarmıştır. İncelemesini yapacağımız eser bu konuyu tarihsel boyutları ile ele alırken aynı zamanda fenomenolojik boyutlarını da incelemektedir. Bu yönüyle birden fazla alandaki araştırmacılara hitap etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Hastalık, Tarih, Fenomenoloji, Metafizik, Günah.

Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi / Veli Atmaca

Din ve tıp ilişkisi insanlığın tarih boyunca ana gündem maddesi olmuştur. Bu yüzden gerek sağlıklı insanların hayatlarını aynı şekilde devam ettirebilmeleri ve yaşam konforunu sürdürebilmeleri gerekse farklı şekillerde sağlığını kaybetmiş insanların tedavisi için birçok yöntem geliştirilmiştir. Hastalıkların ortaya çıkış sebeplerini bilmek tedaviyi geliştirmenin temel şartıdır. Çünkü bir şeyin illeti bilinmezse çözümünün de olamayacağı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Antik çağlarda hastalıkların ortaya çıkış sebepleri iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi fiziksel etkenler ikincisi ise psikolojik sebeplerdir. İnsanlar hastalıkların başlarına gelmesini genellikle iki şekilde değerlendirmişlerdir. Bunlar Tanrının

kendilerine ya bir ceza vermesi ya da onları sınava tabi tutması şeklindedir. Buradan hareketle hastalıkların ortaya çıkışının pek çok nedeni bulunmakla beraber en önemli sebebinin günah olduğu sonucuna ulaşılabilir. Çünkü Tanrı yapılan yasak bir eylem sonucunda insanlara ceza olarak hastalığı bir musibet olarak vermiştir olduğuna inanılır. Yeryüzündeki dinlerin tamamı hastalığın ortaya çıkış nedenini bu şekilde değerlendirdiği için bu durumda olan inananlarına sürekli olarak sabrı ve Tanrıya isyan etmemeyi tavsiye etmektedir.

Tanıtımı yapmaya çalışacağımız, Prof. Dr. Veli Atmaca'nın kaleme aldığı *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi* adlı kitap, inanç ve sağlık ilişkisi üzerinde durmaktadır. Eser, Rağbet Yayınları tarafından 2020 yılında basılmıştır. Toplam 304 sayfa ve 4 bölümden oluşmaktadır. Yazar tıbbın başlangıcına dair söylediği şu cümle son derece ilgi çekicidir: "Tıbbi insana ait ilk feryatla başlatmak yanlış olmayacaktır. Çünkü canı yanmıştır. Bir çılgılık, bilindiği gibi sadece bencil bir şikâyet değil; aynı zamanda bu derde derman için bir sesleniş olarak anlam kazanır."

İnanç, tıp, büyü ve mitlerin genel tanımının ve tarihsel sürecinin ele alındığı giriş bölümünden sonra şu bölümler bulunmaktadır:

1. Bölüm: Din Büyü Münasebeti
2. Bölüm: Asya Dinlerinde Tıp, Büyü ve İnanç İlişkisi
3. Bölüm: Mezopotamya ve Mısır'da Tıp Büyü ve İnanç İlişkisi
4. Bölüm: Yunan ve Roma'da Tıp Büyü ve İnanç İlişkisi

Din ve büyü arasındaki ilişkinin ele alındığı ilk bölümde öncelikle bu iki olgu benzer ve farklı yönleriyle değerlendirilmiştir. (s. 43-44) Yazara göre her ikisi de doğaüstü alana girer ve bu alanda iş görürler. Genel olarak değerlendirdiğimizde diğer dinler için bu karakter açık seçik izlenirken, İslamiyet'te de doğaüstü ve kudret sahibi olan Allah'a bağlılıkla açıkladığımız bu durumu müellifin bu ifadesinin açıklaması olarak ifade etmemiz mümkündür. Ayrıca din ve büyüün pratik belli amaçları vardır ve her ikisi de mitolojik geleneğe dayanırlar. Tabularla çevrilidirler.¹

Yazara göre din ve büyüün ayrıldığı ilk nokta; büyüün tanrılar üzerinde zorlayıcı etki yapabilme çabası iken, dinde ibadetin tanrılar yumuşatarak onları memnun etme amacını güdüyor olmasıdır. Bu yolda büyüün sınırlı ve belli teknikleri bulunmakla birlikte, din daha karmaşıktır. Dinde cemaatler, emir ve yasaklar vardır. Kapalı bir disiplindir. Boyun eğme esastır. Oysa büyüde bunlar söz konusu değildir. Self-determinizm vardır. Din büyüüyü reddeder, fakat büyüü amacına ulaşmak için gerektiğinde dinin tüm unsurlarından yardım almaktan çekinmez. Büyü daha çok menfaat içerirken, din toplumun yararını gözetmektedir. Büyünün kendisine göre pratikleri varken din bu konuda daha serbesttir. Dindeki uygulamalar karmaşık bir yapı arz etmekten ziyade tanrıyla en kolay şekilde nasıl irtibata geçileceği üzerinde durur. Büyünün ve büyücünün cemaati olmaz ancak dinin olur. Büyüsel eylemleri yapmak büyücü denilen bir meslek gurubunun işi iken dini hizmetleri meslek edinenler olsa bile nihai nokta din halka açıktır. Ancak büyüde halka açık olmak gibi bir durum asla söz konusu değildir.

¹ Yazarın tanıtımını yaptığımız eseri dışında büyü ve din ilişkisi ile dinin başlangıcı konusunda daha geniş bilgi için bkz. Bronislaw Malinowski, *Bilim Büyü ve Din*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1990.

Müellife göre insanın doğası gereği maruz kaldığı hastalık ve zorluklara karşı tutumu, mümkünse hiç zarara uğramadan eğer mümkün değilse en az zayıyla onlardan kurtulma şeklindedir. İnsanoğlu tanrısal güç olarak nitelendirdiği varlığa her ne şekilde hitap ederse etsin (kişilerin kendi inançları açısından) yaşadığı olumsuzlukları bu güçle ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

İnsanlar çoğu zaman hastalıkların ve yaşadıkları diğer olumsuzlukların en başta gelen sebebinin tanrıya karşı işledikleri günaha bağlamıştır. Bu yüzden insanlar için tedavi olmak aynı zamanda günahlardan arınmakla eş değer görülmüştür. Bu durum hekim-din adamı sınıfının doğmasına neden olmuştur. Diğer toplumlardan farklı olarak Yunanlılarda filozof-hekim-büyücü kesimi dikkat çekmektedir. Bu sınıfın var olduğu toplumlar içerisinde özel bir statüye sahip olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Müellif inanç ve tıp ilişkisi bağlamında ele aldığı çalışmasında, doğaüstü alanda benzerlik ve farklılıkları değerlendirirken öncelikle gayb, cinler, büyü ve dua kavramlarıyla bunların Hz. Peygamber dönemine kadarki serüvenini kronolojik olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Dinlerde tıp ile kurulan ilişkide temel unsurlardan biri cinlerdir. Bundan dolayı yazar cinler bahsini geniş olarak ele almıştır. Buna gaybın tarifi ve kapsamını belirleme ile başlamıştır. İnsanoğlu hangi zaman ve koşulda olursa olsun bilgiye ulaşmaya çabalamıştır. Bu bilgiye gaybi bilgi de dâhildir. Bunun için müneccimler, arraflar, falcılar, sihirbazlar, büyücüler, mecnunlar gaybi bilginin peşinde olmuşlardır. (s. 47) İnsanlar bazen farklı cisimleri kullanıp, vezinli sözler söyleyerek yetenekleri ölçüsünde bazı gaybi bilgilere ulaşabilirler. Verdikleri bilgilerde isabet edebilirler. Çoğunlukla zan ve tahminlerden ileri gitmediği de görülmektedir. Fakat onlar süslü sözlerle kendilerine soru soranları aldatırlar.

Tarihsel süreç içinde cin bahsinin ele alındığı bu bölümde, cinlerin hastalıklara yol açması, hastalığın teşhis edilmesi ve tedavide kullanılması yönlerine değinilmiştir. Yahudilikte cinler Hz. Âdem'in Lilith'ten olan soyudur. Ancak bu durum Tanah'ta net bir şekilde belli değildir. Daha çok Tanah dışı Yahudi literatüründe yer almaktadır. Kutsal Kitaba göre Yahudiler cinlerin gücüne inanır fakat kör bir adamı iyileştirebilecek kudrette görmezler. (s. 50-52) Hristiyanlar da cinlerin hastalık sebebi olabileceğine inanmaktadırlar. Ama Yahudilikte olduğu gibi onların acizliğine yani tedavi edici gücünün olmadığına da inanılır. Hz. İsa ve izin verdiği havarilerinin, insanlara musallat olan cinleri kovması ve delileri tedavi etmesiyle ilgili birçok ifadenin olduğu burada ifade edilmektedir.

İslamiyet'te cinlerin mahiyeti, Hz. Peygamber ve cinlerin ilişkisi ve onların gaybdan bilgi çalmasına dair çok geniş bir rivayet zenginliği bulunmaktadır. Ayetler ve hadislerle desteklenen bu konuyu müellif hastalıklarla ilişkilendirmeye çalışmıştır. Yine aynı bölümde Hz. Peygamber döneminde büyü ve duanın etkisi ele alınmıştır. Tıbb-ı Nebevi konusunun önemine değinilmiştir. Hz. Peygamber'in sağlık konusunda hassas olması İslam dünyasının bu alana ilgisinin yoğunlaşmasının ana sebebi olduğu vurgulanmıştır. Bu bölümün Hz. Adem'den itibaren konunun ele alındığı ama diğer dinlere değinilse de daha çok semavi dinler bağlamında

açıklandığı bir bölüm olmuştur. Hz. Peygamber döneminde dua ve tedavi ile ilgili müellifin diğer çalışmasının da bu eserle beraber okunulması gerekmektedir.²

Antik dönemde hastalıkların veya tedavinin kaynağı genelde büyü olarak görülmüştür. Bazı Müslümanlar arasında da buna benzer bir anlayış vardır. Bu duruma da Bakara 2/102. ayet delil olarak gösterilmektedir. Söz konusu ayette Harut ve Marut isimli iki meleğin insanları uyarma şartıyla ilim öğrettikleri çoğunlukla dilimize yapılan meal çalışmalarında vurgulanmaktadır. Ayette *melekeyn* kelimesi geçmektedir. Bu kelimeyi hem iki melek hem de iki kral şeklinde tercüme eden müfessirler bulunmaktadır. Müellif ayette geçen iki kişinin öğrettiklerinin, insanların bilim ve teknolojide geri kalmaları sonucu onlara farklı geldiği görüşünü benimsemiştir. Ayetle ilgili bu görüş bazı müfessirler tarafından kabul edilmektedir. Ancak aynı ayetle ilgili iki farklı meal çalışması daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi: “Süleyman’ın hükümdarlığı hakkında şeytanların/Yahudilerin söylediklerine uydular. Oysa Süleyman kâfir olmadı ama insanlara sihri öğreten şeytanlar/Yahudiler kâfir olmuşlardır. Babil’de iki melek Hârut ve Mârut’a bir şey indirilmemişti ki ikisi; Biz sadece imtihan ediyoruz, sakın inkâr etme desinler ve karı ile kocanın arasını ayıran şeyi insanlar onlardan öğrensinler. Zaten Allah’ın izni olmadıkça onlar kimseye zarar veremezler. (Yahudiler) kendilerine zarar verecek, faydalı olmayacak şeyler öğreniyorlardı. And olsun ki, onu satın alanın ahirette bir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendileri karşılığında sattıkları/mahvettikleri şeyin ne kötü olduğunu keşke bilselerdi.”³ Diğer meal çalışması ise; “Onlara Allah katından ellerindeki hakikati doğrulayan bir elçi gelince, kendilerine kitap verilenlerden bir kısmı sanki gerçeği bilmiyorlarmış gibi Allah’ın Kitabı’na sırt döndüler. Ve onlar tutup Süleyman’ın yönetimi sırasında (o dönemin) şeytanlarının uydurduğu yalan ve desiselerin peşine takıldılar. Oysaki Süleyman küfre sapıp nankörlük yapmadı, aksine o(na düzen kuran) şeytanlar küfre sapıp nankörlük yaptılar: insanlara sihri öğrettiler. Yine (Medine Yahudileri) Babilli iki güç sahibine; Harut ve Marut’a verileri izlediklerini (iddia ettiler). Oysa o ikisi “Baksanıza biz (Babil esaretiyle) sınanmaktayız, sakın küfre sarpama(yın)!” demedikçe kimseye bir şey öğretmiyorlardı. Fakat (Babil’deki düzenbazlar) bu ikiliden kişi ile eşinin arasını açacak şeyler öğreniyorlardı. Ne var ki o (Babilli düzenbazlar), Allah’ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar veremezlerdi; ama yine de zarar verip yarar sağlamayan şeyler öğreniyorlardı. Doğrusu onlar, bu türden alışverişe giren kimsenin âhirette eli boş kalacağını çok iyi biliyorlardı. Kişiliklerini sattıkları şey ne fenadır; keşke bunu olsun bilebilselerdi.”⁴ şeklindedir.

Konu ikinci bölümde Asya dinlerinde tıp, büyü ve inanç ilişkisinin ele alınmasıyla devam etmektedir. İlkelerde İnanç ve Tedavi başlığı (s. 99) altında Eski Türklerde, Hint dinlerinde ve Eski İranlılarda inanç -tıp- ölüm ilişkisi dini ve milli törenler bağlamında değerlendirilmiştir. Yazar Türklerin İslamiyet’ten önceki inanç sistemi olan Gök Tengri inancını tanıtmış ve Türk tarihinin başlangıcını vurgulamıştır. Türk Tıp Tarihini üç ana bölüme ayırmıştır: a) İslam Öncesi, Orta Asya, b) İslami Dönem, Orta Asya (Türkistan Hanlıkları), Yakın

² Veli Atmaca, *Hadislerde Rukye Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında Şifa Hadisleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.

³ Muhammed Hanefi Palabıyık, “Felak ve Nas Surelerinin Nüzul Siyer İlişkisi Bağlamında Mekki ve Medeni Okunmasının Anlamı ve Yorumu”, *İslam Ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Fikret Karaman, Malatya İlahiyat Vakfı*, Malatya 2017, 310.

⁴ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, 11. Bsk., İstanbul, 2010, 37-38.

Doğu (Büyük Selçuklu), Anadolu Selçuklu, Beylikler, Klasik Osmanlı Dönemi, c) Batıya yönelik (çağdaşlaşma). Türk Tarihi ile ilgili konular incelenirken yazarın kullandığı kaynakların yanı sıra diğer eserlerin de gözden geçirilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından daha iyi olacağı kanaatini paylaşmaktayım.⁵

Üçüncü bölüm Mezopotamya ve Eski Mısır'da tıp, büyü inanç ilişkisinin değerlendirilmesidir. Bu bölümde Sümerler, Urartular, Asurlular, Babilliler, Hititler ve Mısır'da tıp ve inanç ilişkisi ele alınmıştır. Tıp bilgisinin kaynağı, hastalık sebebi, tedavi edicilerin özellikleri, dua metinleri ve tıp eğitimi veren yerlere dair bilgiler ele alınmıştır. Kendi dönemi içerisinde günümüzdeki tanımıyla pozitif bilimlerde döneminin diğer milletlerine epeyce ileride olan bu toplumlarda da hastalığın kaynağının günah ya da tanrısal olduğu kabul edilmektedir. Büyücülük ve bu yolla tedavi bazı toplumlarda kurumsallaştırılmıştır. Örneğin Hititlerde hangi hastalığa ne gibi büyü uygulanacağı bile yazılı olarak belirlendiği kaynaklarda ifade edilmiştir.⁶ Antik dönemde büyü ve onunla ilgili ritüelleri uygulamak normal kabul edilmektedir. Günümüzde bile antik uygarlıklar kadar olmasa da buna benzer inanışlar mevcuttur. Bu durum büyü ve büyücülere ilgi göstermenin sadece eğitimle ilgili olmadığını göstermektedir.

Dördüncü ve son bölümde ise Yunan ve Roma'da Tıp, Büyü ve İnanç ilişkisi ele alınmıştır. Milattan önce 3000'li yıllardan itibaren ele alınan Yunan tıbbı, tıp bilgisinin kaynağı, tapınakların hastane olarak kullanımı, mistik tedavi ve arınma, hastalıkların sebepleri ve hekimlerin özellikleriyle birlikte ele alınmıştır. Yunan tıbbı burada Eski Yunan Tıbbı ve Geç Yunan Tıbbı olarak iki dönemde incelenmiştir.

Prof. Dr. Veli Atmaca'nın eseri konuları ele alış şekli, konuları değerlendirmesi ile bu konuda çok önemli bir eksik kapatmıştır. Yazar sadece bu eseri ile değil bu alana dair diğer çalışmaları ile de yöntem ve konuları işlerken getirdiği yorum gücü sayesinde farklılığını ortaya koymaktadır. İnceleme konusu yaptığımız eser sadece tıp ve inanç ilişkisi konusunun tarihi gelişimi ele almamış aynı zamanda fenomenolojik alt yapısını da incelemiştir. Aynı zamanda insanların sağlığa bakış açısı ve hastalık ile günah ilişkisinin temellendirmesi tutarlı bir şekilde yapılmıştır. Eser ele alınırken sürekli olarak tartışma konusu olan ancak çözülemeyen birçok soruna bilimsel bir şekilde yorum getirilmiştir. İnanç ve tıp ilişkisinin tarihsel süreci gayet net, akıcı ve anlaşılabilir bir dille açıklanmıştır.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Sait Başer, *Türk İnanma ve Anlama Modeline Dair*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2011; Lütfi Bergen, *Hanif Türk Gök Millet Nuh'un Törelî Torunları*, Yapıgen Yayınları, İstanbul 2019

⁶ Geniş bilgi için bkz; Yasemin Arıkan, "Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya-Fakültesi Dergisi*: 365, 38(1-2), Ankara 1998, 282.

Kaynakça

- Anıkan, Yasemin “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya- Fakültesi Dergisi*: 365, 38(1-2), Ankara 1998.
- Atmaca, Veli. *Hadislerde Rukye Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında Şifa Hadisleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.
- Başer, Sait. *Türk İnanma ve Anlama Modeline Dair*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Bergen, Lütfi. *Hanif Türk Gök Millet Nuh’un Törelî Torunları*, Yapıgen Yayınları, İstanbul 2019
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur’ân Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay., 11. Bsk., İstanbul 2010.
- Malinowski, Bronislaw. *Bilim Büyü ve Din*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 1990.
- Palabıyık, Muhammed Hanefi. “Felak ve Nas Surelerinin Nüzul Siyer İlişkisi Bağlamında Mekki ve Medeni Okunmasının Anlamı ve Yorumu”, *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, Haz. Prof. Dr. Fikret Karaman, Malatya İlahiyat Vakfı, Malatya 2017.